DrillBit

The Report is Generated by DrillBit Plagiarism Detection Software

Selected Language Sanskrit

Submission Information

Author Name	SKT
Title	SKT - ELM
Paper/Submission ID	2115533
Submitted by	coe@kanchiuniv.ac.in
Submission Date	2024-07-15 11:25:31
Document type	Thesis

Result Information

Similarity	**2%**

A Unique QR Code use to View/Download/Share Pdf File

DrillBit Similarity Report

2	2	A	A-Satisfactory (0-10%) B-Upgrade (11-40%) C-Poor (41-60%) D-Unacceptable (61-100%)
SIMILARITY %	MATCHED SOURCES	GRADE	

LOCATION	MATCHED DOMAIN	%	SOURCE TYPE
1	sa.wikipedia.org	2	Internet Data
2	Thesis Submitted to Shodhganga, shodhganga.inflibnet.ac.in	<1	Publication

श्ुभाभिनन्दनानि संसकृतवाञ्याध्ययननिरतानां समेषां विद्याथिनां श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वती विश्वमहाविद्यालयेन काञ्चीपुरस्थेन
सच्चाल्यमाने दूरविद्यकेन्द्रं भागं ग्रहीतुं सादरं स्वागतम्। विश्वविद्यालयोऽयं राट्यमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा() ^^) “^श्रण्यां
प्रमाणीकृतः एवं विश्वविद्यायानुदानायोगेन (10) सद्घटनेन दूरविदयकेन्द्रतवेन अनुमतः वर्तते। विश्वमहाविद्यालयोऽयं १९९३ वरे
भारतसर्वकारद्रारा प्रकटितः तदारभ्य प्रतिवर्षं विद्याध्यापनक्षत्रे तथा परिदोधनकार्यै च महतीं समुन्नत प्रर्शवन् वर्धमानः अस्ति।
भारतीयपरम्परायां प्राचीनानां ऋषीणां पण्डितानां तथा कवीनां च योगदानं मानवस्य स्ार्द्गीनविकासाय तथा लोकपरिरक्षणाय
च ज्ञानगङ्गा निरन्तरतया प्रवाहयति। नैकानि शाखाणि तत्र वर्तन्ते। वेदाः चत्वारः, उपवेदाः, उपनिषदः, षडङ्गाणि, षड्शनानि,
अष्टादशपुराणानि, इतिहासो, धर्मशाखं, काव्यानि, चतुःषष्िकलाः इत्यादिना ज्ञानपरम्परा अनन्ता सति बहुभ्यः युगेभ्यः लोकस्य
मार्गदर्शनं करोति। प्रकृतेऽस्मिन् काले पाश्ात्यविज्ञानस्य प्रभावेन भारतीय ज्ञानदीपस्य प्रकाशः हासतामेति।
आधुनिकविन्ञानद्वारा समाजस्य लाभः विद्यते एव। तथापि अस्मदीयं वाख्यं तु न विस्मरणीयं परित्याज्यं च। भारतीयानाम्
अनुभवे आचरणे च विद्यामाना योगविदा प्रपञ्चे सर्वैरपि आद्रियमाना द्दर्यते। एवम् आयुर्वदाद्यः अपि। अतः अधुनातनविज्ञानेन
साकं प्राचीनविज्ञानस्य संयोजनदारा प्रपञ्चस्य महानुपयोगः भवति। अनयैव धिया श्रीकाश्ची कामकोटिपीठाधिपेः प्राचीन-नवीन
विद्ययोः संमेलनाय विश्वमहाविद्यालयोऽयं संस्थापितः। तदिदं लक्ष्यम् अग्रे सारयति अध्यापनेन परिशोधनेन च।
श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वती विश्वमहाविद्यालयः स्वीयेप्राजगने बहुविधाः विद्याः वोधयन् दूरस्थानां जिज्ञासूनामपि छाभाय केन्द्रमिद्
प्रचालयति। एतत् दारा विद्यार्थिनः लाभं लभन्तामिति आशास्मटे। छ८ट तावात्लान अं लागाताक्छल्तावालाताच्ञवाक्डपवत एज
भवावणतगनफेव एवाप, [(वालाएपागा (०९८०३ ८०८०९ (०३ ८०८०९ (०३ ८०८०९ (०३ ‰८(द् रघुवंशमहाकाव्यम् (चतुर्थः
सगः) (० ‰८ (०९ ‰८० ८०२८००२ ‰ (०९ ‰८ (०३ ८०८०२ ८००२ ‰८ (रे रघुवंशम्.चतुः सरमः पाल्यपरिचयः पत्रमिदं
कविकुलगुरोः कालिदासस्य कृति छात्रेभ्यो परिचाययति। महाकव्यप्रप्चः सकलवाञ्ययमोलिभूतः इति सर्वविदितोऽयं विषयः।
तत्रापि अतिविशिष्टा कालिदासकृतिः। तत्र रघुवंशमहाकाव्यं लघुद्ययीति प्रथिते अन्धद्वये अन्यतरत्। इदञ्च काव्यं
स्रातककक्यायां महाकाव्यदोली बोधयित्वा पौराणिकीं कथामपि परिचाययति। रघोः गुणाः निर्वहणडाक्तिः तथा पराक्रमश्चेति
इमे विषयाः नायकस्य सर्वोत्कर्षं तथा कवेः काव्यचातुरीच् व्यञ्जयन्ति प्रथमः खण्डः - कविपरिचयः, काव्यपरिचयः, रघोः
राज्यप्ा्तिः अस्मिन् खण्डे कालिदासस्य परिचयः रघुवंशमहाकाव्यस्य परिचयः तथा चतुर्थसर्गस्य अष्टौ शकाश्च विमृष्टाः।
कालिदासस्य देशकालकृतिपरिचयः रघुवंशमहाकाव्यस्य सर्गाणां सङ्गः तथा अष्टानां शोकानां विवरणमत्र विहितम्। रघोः
राज्यप्राप्तिः, शत्रूणाम् भीतिः, प्रजानाम् मोदः, राज्यशासनम्, वैदुष्यम्, एकचक्रवतित्वम् इत्येते विषयाः वर्णिताः। दवितीयः
खण्डः -रघोयराः अस्मिन् खण्डे रघोः पूर्वपुरुषापेक्षया प्रजापालनम्, नयवेदित्वम्, भूतानाम् उत्कर्षः, राजपदसार्थक्यम्,
शाखचक्ुस्मतत्वम, योव्याप्ि:, जेत्रयात्रायै धनुर्धारणम्, शरदतुप्रापतिः, योविस्तारः, यात्रायाः नीराजनम्, प्रजानां नीराजनम्
इत्येते विषयाः वर्णिताः तृतीयः खण्डः - रघोः जैत्रयात्रारम्भः अस्मिन् खण्डे रघोः जत्रयात्रारम्भः, सेनाप्रस्थानम्, सेनायाः
चतुस्स्कन्धत्वम्, अटवीनां विच्छेदः, नायकत्वेन सेनानयनम्, मार्गस्य उल्वणीकरणम्, सुद्यानां जयः, वङ्गानां जयः, तेषाम्
उत्खातप्रतिरोपणम्, ॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः कलिङ्गाभिमुखगमनम्, महेन्द्रजयः,
कलिद्गजयः, दक्षिणाशागमनम्, काविरीप्रा्तिः, मलयाद्रिप्रा्तिः, पाण्ड्यानां जयः इत्येते विषयाः वणिताः। चतुरैः खण्डः - रघोः
दङ्षिणपश्चिमजैत्रयात्रा अस्मिन् खण्डे रघोः ताम्रप्ण्या मुक्तपापः, मलयददरपरापतिः, सद्यपर्वतलद्रनम्, केरलजयः,
मुरत्मलब्ानम्, युद्धम, अपरान्तदेशप्रापनिः, त्रिकूटपर्वतपरा्तिः, पारसीकं प्रति प्रस्थानम्, यवनानां जयः, यवनसेनानाशः इत्येते
विषयाः वर्णिताः पञ्चमः खण्डः - रघोः उत्तदिग्यात्र अस्मिन् खण्डे रघोः उत्तरदिशि जैत्रयात्रा, सिन्धुतीरे पराक्रमः, काम्बोजजयः,
कैखासगमनम्, गङ्गाप्राप्ि:, पार्वतीयानां जयः, तुहिनाद्रिगमनम्, कामरूपजयः, विश्वजियज्ञारम्भः इत्येते विषयाः सकोशलं
वर्णिताः । महाकाव्यस्य दलं बोधयन्, रघोः गुणगणान् वर्णयन्, शब्दधातुजञान प्रापयन् काव्यखण्डोऽं छात्रेभ्यः निधिमिव
प्रयच्छति। विविधशब्द्जालमण्डितोऽयं काव्यखण्डः सर्वद्गीणतया भाषावेदुषं व्युत्पाद्यति। #
श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुर्थः सर्गः क विषयः पुटसह्या | मथमः | परिचयः 1-15 कविपरिचयः
काव्यपरिचयः रघोः राज्यप्राप्ि: दवितीयः | रघोंशः 16-29 रघोऽराज्यपरा्तिः प्रजाभिरञ्जनम् राज्यनिर्वहणम् यञशोविस्तारः
तृतीयः | रघोः जैत्रयात्रारम्भः 30-43 जेत्रयात्रारम्भः, सेनाप्रस्थानम्, सेनायाः चतुस्स्कन्धत्वम् अटवीनां विच्छेद्ः, नायकत्वेन
सेनानयनम्, मार्गस्य उल्वणीकरणम् सुह्यानां जयः, वङ्गानां जयः, तेषाम् उत्लातप्रतिरोपणम् कलिन्नाभिमुखगमनम्, महेन्द्रजयः,
कलिङ्गजयः चतुर्थः | रघोः दक्षिणपश्चिमजैत्रयात्रा 44-57 रघोः ताम्रपण्यौ मुकतप्राधतिः, मख्यद्ुरपाधिः, सदयपर्वतलद्रम्
केरखजयः, मुरलालब्द्रनम्, युद्धम्, अपरान्तदेशप्रापतः, ्िकूटपर्वतप्राधिः 9 श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः
रघुवंशम्.चतुर्थः सर्गः पारसीकं प्रति प्रस्थानम्, यवनानां जयः, यवनसेनानाराः पञ्चमः | रघोः उत्तदिग्यात्रा 58-74 उत्तरदिशि
जैत्रयात्रा, सिन्धुतीरे पराक्रमः, काम्बोजजयः कैलासगमनम, गङ्गप्रापतिः, पार्वतीयानां जयः तुहिनाद्रिगमनम्, कामरूपजयः,
विश्वजियज्ञारम्भः श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः प्रथमः खण्डः - कविपरिचयः,
काव्यपरिचयः, रघोः राज्यप्रापतिः पाठसंर्वना 1. प्रस्तावना 2. उदेश्यम् 3. चतुरथसर्गस्य सारांशः 4. चतुर्थसर्गस्य

प्रथमशटोकादारभ्य अष्टाविहातिश्ठोकपर्यन्तभागः (शोकः, पदच्छेदः, अन्वयः, तात्पर्यम्) . वोधप्राः . शब्दावली . सारांशः . अभ्यासप्रश्नाः . संदर्भगन्थसूची 10.सहायकग्रन्थसुची © @ ~ > छर प्रस्तावना रघुवंशम् एकं महाकाव्यम् अस्ति। यस्मिन् एकोनविशतिसरगास्सन्ति । अयं ग्रन्थः काव्यस्य दर्शनस्य च सुन्दरं समन्वयं प्रस्तोति ।वीररसप्रधानम् इदं काव्यम्।अस्मिन् पा्यांशेरघुवंशमहाकाव्यस्य चतुर्थः †, निरि । रघु ५ ि १ सगः :। रघुवशमहाकाव्यस्य चतुथः सगः भाषाटृष्या व्युत्पाद्कः शब्दसंवर्धकश्चास्ति । गुरुणा दत्तं राज्यमवाप्य रघोः देश्यं कीटशमासीदिति अस्मिन् पाठ्यांशो अस्माभिः पठ्यते। ॥ श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्चमहाविद्यालयः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः १, महाकाव्यदोलीज्ञानम् २. रघोः गुणानां ज्ञानम् ३. कालिदासस्य काव्यदोलीज्ञानम् ४. नूतनानां शब्दानां ज्ञानम् ५. वाक्यरचनाकोशलसंपादनम् ६. पोराणिकेतिहासस्य ज्ञानम् चतुरथसर्गस्य सारांशः-सूववंशोद्धतेन राज्ञा दिलीपपत्रेण रघुना राज्यारोदणं कृत्वा ताटशं शासनं चकार येन “राजा” इति शव्दः सार्थकः जातः। महाकविना कालिदासेनरघुवंशमहाकाव्यस्य चतुर्थे सगे राज्याधिरोहणस्य दिग्विजियस्य च विस्तृतं विवरणं कृतम्। कालिदासस्य परिचयः कालिदासः महाकविः वतंते। सः कविकुलगुरुः इति प्रसिद्धः। रेतिद्यानुसारं सः विक्रमादित्यस्य नवरत्नेषु अन्यतमः आसीत्। तस्य नाम काल्याः दासः इति समासात् व्युत्पद्ते। कालिदासः रघुवंशं, कुमारसंभव, मेघदूतम् खण्डकाव्यं च इति त्रीणि श्रव्यकाव्यानि रचितवान् । अभिज्ञानशाकुन्तल, विक्रमोर्वीरियां, मालविकाभनिमित्रं च इति त्रीणि दृश्यकाव्यानि अपि निर्मितवान् । केचन जनाः मन्यन्ते यत् सः ऋतुसंहारः इति काव्यं श्यामलाष्टकादीनि काव्यानि अपि रचितवान् । केचन जनाः कालिदासत्रितवस्य विषये अपि वदन्ति । # श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्चमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुः सरमः कालिदासस्य जीवनम् कालिदासो हि परम्परासमर्थको भारतीय आसीदु,यो हि सनातने धर्मे मनागपि परिवर्तनं वोपेक्षणं नैव सहते। तेनैव सोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य मङ्गलाचरणपये बोद्धसम्मतनिरीश्वरवादनिरासाय प्रत्यक्षाभिः परपननस्तनूमिः' इति कथयति ।स तु देवत्रयस्यैकान्तेक्यं समर्थयति । यथा मङ्गलप्ये दिवः कुमारसम्भवे (र सर्गे) बरह्मा, रघवो (१० सर्गे), विष्णुश्च स्तुताः सन्ति । प्रत्यभिज्ञावादी स साह्ययोगावपि तथैवाद्रियते । वेदेषु परमश्रद्धा, पुनर्जन्मवादः, ईश्वरस्य जगत्मणोतृत्वश्च कालिदासस्य जीवनदरनस्य केचित्पक्षाः । क्वेः देशः कालिदासस्य जीवनवृत्तिविषये बहुविधाः ोकविश्रुतयः अनेके वादाः अपि सन्ति । केचित् एनं विक्रमादित्यस्य सभायां कविः इति आमनन्ति । केचित् गुप्तकालीननरेशाणाम् आश्रयं प्राप्तवानिति कथयन्ति । धारानगरे भोजराजस्य सभायां कविरल्पदभूषितः अभूत् इति कथाकोविदाः वद्न्ति। रेतिद्यानुसारं बाल्यकाले सः अतीव मूर्खः अवर्तत । विद्याधरया सह तस्य विवाहः अभवत् । ततः काकिदासः कालीदेव्याः वरप्रसादेन विदान् अभवत् इति । इयं कथा कालिदासस्य प्रतिभया कविताचातुर्येण अपि जाता तथ्या तु न इति विदुषां मतिः । मेघदूते अन्यासु कृतिषु सः पुनःपुनः उजयिन्याः सौन्दर्यं वर्णितवान् अतः सः तत्रैव बहुकालम् उषितवान् स्यात् । कारमीरे प्रवर्धमानस्य केसरपुष्पं सः केवलं वणितवान् इत्यतः काइमीरीयः स्यादिति केषाञ्चित् अभिप्रायः । तेन मेघदूते निदः रामगिरिः विदर्भे भवति । रघुवंशमहाकाव्ये तेन वर्णितं रघोः दिग्विजयं सृक्ष्मतया परिशीलयामश्चेत् भारते तस्य अपरिचितः प्रदेशः नास्तीति स्पष्टं ज्ञायते । यथा असमप्रदेशम् अवर्णयत् तथैव मनोहरशल्या केरलमपि अवर्णयत् । हिमालयमिव समुद्रतीरमपि सुन्दरम् अवर्णयत् । अतः सः राषट्कविः, उजयिनी तस्य स्थिरस्थानम्, समग्रभारतं तस्य चरस्थानम्, अतः समग्रभारतमेव तस्य प्रदेशः इत्यपि वक्तुं शक्यते । ॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः कालः आभारतीया भारतीया वा कविवरमिमं नवीनतमं प्राचीनतमं वा कल्पयन्तु नाम, किन्तु अस्य कृतिभिः एतस्य स्थायि यशः न मनागपि हीयते। अस्य कालविषये तु प्राधान्येन। १ तत्र प्रथमं क्रिस्ताब्दतः पूर्व प्रथमशतान्याम्। २. दवितीयं क्रिस्ताब्दतः पश्चात् पञ्चमरतान्याम्। ३ तृतीयं क्रिस्ताब्दतः पश्चात् षष्ठशतान्याम्। तृतीयस्य प्रवर्तकः फर्गुसनमहोदयः आसीत्। एतस्य कथनम् भवति यत् ५४४ किस्ताब्दे विक्रमादित्यपद्लाञ्छनेन केनापि राज्ञा द्रणाः विजिता। मतमिदं मैक्समुलरः अपि स्वीकरोति । डा. हार्नलीमहोदयः कथयति यत् महाकवेः कालिदासस्य आश्रयदाता यशोधर्मानृपतिः षष्ठ शतान्याम् आसीत्। अनेन कविना तस्य यातरावर्णनव्याजेन रघोः दिग्विजययात्रा वर्णिता इति। कालिदासो हि रघुवंशे षष्ठसगँ इन्दुमतीस्वयंवरपसङ्गे राजवर्णनक्रमे प्रथमं मगधेश्वरमेव गृह्णति वर्णयति अपि तदुत्कषं यथा स मागध एव स्वात्, किन्तु तत्सम्मतः परन्तपो नाम मागधो राजा न कुत्रापि पुराणेष्वपि श्रूयते। रघुवंशे एवं चतुर्थस्गे मगधं वा पुष्पपुरं पुननांमतोऽपि न स्मरति। स हि माटविकाभनिमित्रे विदर्भान् टि द्ार्णानामधीनस्थराज्यत्वेन वर्णयति यत्र हि यज्ञसेनमाधवसेनयोः दैराज्यं स्थापितमस्ति रघुवंशे तु 'सौराषटरम्यानपरो विदर्भान इति पृथगेव स्वतन््राज्यरूपेण स विदर्भान स्मरति। अपरच्च, अभिमित्रसमये साकेतप्देश्यो मगधानामन्तवर्िप्रदेश आसीत्। रघुवंशे तु स साम्राज्यकेन्दरत्वेन वर्णितोऽस्ति। तेन टि रघुवंशस्य प्रणेता कालिदासोऽभिमित्रसमकालिक इति नैव सर्वतोभावेन सङ्गच्छते। रससिद्धस्य अस्य कवीश्वरस्य महिमा तदीयकाव्यैः एव ज्ञायते । तस्य काव्यस्य परिशीलनेन वेदशञाखपुराणेषु तस्य अगाधं पाण्डित्यम् आसीत् इति ज्ञायते । कल्पनाचातुर्यं पदानां माधुर्य, पात्रसंविधाननेपुण्यं, रसोसः, ललितानि मनोहराणि वचनानि इत्यादिभिः सुगुणैः अस्य कवेः काव्यानि सर्वजनाद्रणीयानि । कालिदासः भारतीयसंस्कृतेः प्रतिनिधिः कविरिति सुधीभिः पुरस्कृतः । अस्य रचनाः ४ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः चतुव्गपुरुषार्थानां प्रदानसाधनस्वरूपाः इत्यपि स्वीकृतं सरसान्तःकरणैः संख्यावद्धिः । अयं महाकविः वेदभीरीतेः सम्राट्, प्रसादगुणपरिपर्णेः,

अनुपमोपमाप्रयोगप्रजापतिः प्रकृतिचित्रणचित्रकारः, व्यञ्जनाव्यञ्जितशाखकलेवरः, अभिनवकल्पनाकुशलः, अन्यतमः काव्यशिल्पी विराजते - सभाभास्वरो भास्करः, वाणीवरदवत्सः, भूमातुर्मौलिमुकुटदीरकः, धन्योऽयं कविमूर्धन्यः, स्वकीयकुलकेतनः, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, सकलशाखासारनिश्यन्दः, काव्यकोशाविकासविभाकरः, वैदर्भीरीतिसभाजनसभ्यः, प्रसादगुणालम्बनः, उपमासीमन्तिनी-सीमन्तसिन्धूरदानसरसः, कविताकामिनीविलासः, काव्यरचनाविक्रमादित्यः, श्रीविक्रमादित्य कविकादम्बकदम्बसमाराधितपादपद्मः, मुकुटालङ्करणारहितोऽपि सार्वभोमः, कविकुलगुरुः, कविचक्रवर्ती, प्रकृतिनरीनिर्वचनचतुरः विदयोत्तमाय्ोतितान्तःकरणः, समचितकालिकाचरणः, व्यासवाल्मीकिप्रमृतीनाम् अवरजः, विश्वविश्रुतकीर्तिः आसीत् महाकविः कालिदासो नाम । रघुवंशमहाकाव्यपरिचयः रघुवंशमहाकाव्यं कालिदासेन विरचितं प्रसिद्धं महाकाव्यम् भवति। तत् एकोनविं्तिसर्गैः युतं लालित्यपर्णं महाकाव्यम्। रघुवंशस्य कथावस्तु सूर्यवंशस्य राज्ञा वर्णनाधारितम् विद्यते। दहामसगौदारभ्य पञ्चद्यसर्गपर्यन्तं रामस्य कथा वणिता विद्ते। तदुत्तरं रामवंश्यानां तत्तन्नृपाणां चरितानि उपन्यस्तानि। चरमः सर्गः अग्निवर्णस्य गर्भवत्याः महाराजाः शासनाचरणेन समं समाप्यते। कालिदासः अभिवर्णपरवर्तिनां राज्ञाम् अपि वर्णनं चिकीर्षति स्म, परम् असो कालेन कवलीकृतः इति किंवदन्ती। तथा अपि कालिदासेन परतः अपि रघुवंशस्य सर्गाः लिखिताः; परन्तु ते न प्राप्यन्ते इत्यपि प्रसिद्धिः । रघुवंहो येषां राजज्ञां वर्णनानि सन्ति, तेषां रामायणव्ितनृपैः साकं भेदः आपतति, परन्तु वायुपुराण-वर्णितानुसारं रामवंशावल्या साकं रघुवंशवर्णित-वंशावली भूयसा सामञ्जस्यं धारयति। | "| श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतु: सरमः रघुवंशं सूर्यकुलोत्पन्नानां भूपतीनां चरितकथनात्मकं वर्तते। दिलीपपुत्रस्य रघोनाभ्ना सकल एव सूर्यवंशो रघुवंश इति ख्याति गतः। सूरयवंशस्य रघुनाम्ना प्रसिद्धेः कारणं महाकविकालिदासः वर्णयति यत्, ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्ताजितवीरशव्दः। वंशस्य कत्तीरमनन्तकीर्ति सुदक्षिणायां तनयं ययाचे। । इति। महाकाव्यस्य लक्षणानुसारं यानि लक्षणानि आवर्यकतानि, तानि रघुवंश द्रीदृशयन्ते। महाकाव्यस्य लक्षणानुसारम् अस्मिन् रघुवंशे एककुलोत्पनाः वहवः पृथ्वीपालः वर्णिताः। अस्मिन् अङ्गी वीरो रसः। शङ्गार-करुण-शान्ताद्यः रसाः, नाटकस्य सन्धयः अपि अङ्गानि यथास्थाने विहिताः। इदं अपि रामायणादिरूपाम् इतिटासकथाम् आश्रित्य प्रणीतम्। अत्र परमानन्द्यायकाः धर्मार्थकामोक्षरूपाश्वत्वारो वर्गाः विहिताः। प्रारम्भेऽस्मिन् पार्वती-परमेश्वरयोः नमस्कारात्मकं मङ्गलाचरम् विद्यते। सर्गाणाम् आदिमध्येषु एकविधम् अन्तेषु अन्यविधं वृत्तम् विद्यते। नातिस्वल्पाः नातिदीघाश्चात्र ऊनविंशति सर्गौः। नवमसर्गे चान्यत्र कचित् कचित् नानावृत्तमयानि अपि पद्यानि सन्ति, प्रत्येकं सर्गान्ते भाविसर्मकथा सुङ्केतिता। महाकाव्ये कथनीयाश्च सन्ध्यासर्नदुरात्रिपरदोषाद्यः सर्वं एव विषयाः यथास्थानां वणिताः। भारतीयैः, पाश्चात्यैः अपि विदवद्भिः कृताः रघुवंशस्य अनेकाः टीकाः समुपलमभ्बन्ते। तासु मचिनाथसूरेः टीका प्रसिद्धा। तस्याः नाम सञ्जीवनी-टीका इति। हिन्दीभाषायाम् अपि रघुवंशस्य टीका वर्तते, यस्याः नाम भावर्थदीपिकाभाषाटीका इति। अस्याः हिन्दीटीकाकारः पण्डितज्वालाप्रसादमिश्चः वर्तते। हिन्यां रघुवंशस्य मणिप्रभाटीका अपि वर्तते, यस्याः टीकाकारः श्रीहरगोविन्दमिश्रः। अथ प्राप्तराज्यस्य रघोः कीटशीशोभा आसीदिति तामेवाह १.स राज्यं गुरुणा दत्तं रतिपद्याधिकं बभौ । दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हताशनः ॥ ४-१॥ भ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतु: सरमः पदच्छेदः सः, राज्यम्, गुरुणा, दत्तम् प्रतिपद्य, अधिकम्, वभो, दिनान्ते, निहितम्, तेजः, सवित्रा, इव, हताशानः। अन्वयः सः गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य दिनान्ते सवित्रा निदितं तेजः (परतिपद्य) हुताशनः इव अधिकं बभो। तात्पर्यम् आत्मीयेन पितृचरणेन दिलीपेनसमपितं गुरुणा प्रापितं च राज्यंसंप्राप्यधर्मप्राणस्य रघोः तादृशी शोभा जाता यथादिवसान्तेसूर्यस्तवेलायां अग्नः प्रकाशस्य । अथ रघो राज्येऽवस्थानं श्रुत्वा शत्रूणां हदि सन्तापाधिक्यं वभूवेत्याद- २.दिकीपानन्तरं रज्ये तं निशाम्य प्रतिष्ठितम् । पूर्व परपूमितो राज्ञ हृदयेऽभ्निरिवोत्थितः ॥ ४-२॥ पदच्छेदः दिलीपानन्तरम, राज्य, तम्.निशम्य, प्रतिष्ठितम् , पर्व, प्रपूमितो, राज्ञाम, हृदये,अभ्न इव उत्थितः। अन्वयः दिलीपानन्तरं राज्य तं प्रतिष्ठितं निशम्य पूरव रज्ञा हदये प्रधूमितः अभ्निः उत्थितः इव । (अमूत्)। तात्पर्यम् राज्ञः दिलीपस्य शासने ये विरोधिनः राजानः आसन् , तेषां हृदये वतंमानः धूमयुक्तः स्वल्पसन्तापानिःरघोः राज्यप्रायनन्तरंमहाभ्निजातः। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतु: सरमः अथ रघुं राज्ये अवस्थितं दृषा सर्वा अपि प्रजाः प्रसन्ना वमवुरित्याद- ३.पुरदरतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्कयः । नवाभ्युत्थानदरन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ४-३॥ पदच्छेदः पुरदरत-ध्वजस्य,इव, तस्य, उन्नयन-पङकयः, नव-अयुत्थान-दरीन्यः, ननन्दुः, सप्रनाः, प्रजाः । अन्वयः पुरदरत-ध्वजस्य इव तस्य नव-अभ्युत्थान-दरीन्यः उन्नयन-पड्कयः सप्रजाः प्रजाः ननन्दुः । तात्यम् जनाःदेवन्द्रपताकाया अभ्युत्थानं विल्परोक्य यथाआनन्द् प्रपरुवन्ति तथेवराज्ञः रघोरपि नवीनम् अभ्युदयं दृष्वास्वसन्ततिभिस्साकंविद्यमानाः प्रजाः आनन्द प्राप्तवन्तः । अथ रघोः सिंहासनारूढक्षण एव शत्रुमण्डलमपि पदाकरान्तमभृदित्याह- ¢.सममेव समाकान्तं यं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पियमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४-४॥ पदच्छेदः समम्, एव, समाक्रान्तम्, हयम्.दिरद्-गामिना ,तेन, सिंहासनम्, पित्र्यम्, अखिलम्, च, अरिमण्डलम्। अन्वयः द्विरद-गामिना तेन समम् एव द्यं समाकान्तं पित्र्यं सिंहासनम् अखिलम् अरिमण्डलं च । तात्परयम् गजगामी रघुः पित्र सिंहासनं समपरणं शतरुमण्डलच एकस्मिन्नेव काले समाक्रन्तवान् । 12 श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतु: सरमः अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह-

५.छायामण्डलल्येण तमदस्या किल स्वयम् । पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ४.५॥ पदच्छेदः छायामण्डल-लक्षयेण, तम्, अदृश्या, किट, स्वयम्, पद्मा, पद्मातपत्रेण, भेजे, साम्राज्य-दीक्षितम् । अन्वयः पदमा स्वयम् अदृश्या किल छाया-मण्डल-लकषयेण पद्म-आतपत्रेण साम्राज्य-दीक्षितं तं मेजे । तात्पर्यम् राज्याभिषिक्तंतमवलोक्य तस्य तेजोविषेण स्वयं सन्निहिता लक्ष्मी कान्तिपुञ्जानुमेयेन कमलच्छत्रेण रघुंसिषेवे। सम्प्रति सरस्वतीसाननिध्यमाह- ६.परिकल्पितसान्निष्या काठे काठे च वन्दिषु । स्तुत्यं स्तुतिभिरथ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ४-६॥ पदच्छेदः परिकल्पित-सान्निध्या, काले, काले, च, वन्दिषु, स्तुत्यम्, स्तुतिभिः, अर्थ्याभिः, उपतस्थे, सरस्वती। अन्वयः नि श्रीचनदररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमहाविद्याखयः रघुवंशम्.चतुः सरमः सरस्वती च काले काले वन्दिषु परिकल्पित-सान्निध्या (सती) स्तुत्यं (तम्)अर्याभिः स्तुतिभिः उपतस्थे। तात्पर्यम् सरस्वत्यपियोग्यसमयेषु स्तुतिपाठकेषु व्तिनी भूत्वा स्तोतुं योग्यं राजानंरघुं शोभनार्थैः स्तोत्रे सेवितवती। अथ रघोरनन्यपूरवमिव पृथ्वीशासनमासीदित्याह- ७.मनुप्मृतिमोन्यक्ता यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपर्वैव तस्मिन्नासीदसुन्धरा ॥ ४-७॥ पदच्छेदः मनुपरमृतिः,मान्यैः, मुक्ता, यद्यपि, राजभिः, तथापि, अनन्यपूर्वा, इव, तस्मिन्, आसीत्, वसुन्धरा। अन्वयः मनुप्रमृतिः मान्यैः राजभिः यद्यपि मुक्ता तथापि तस्मिन् अनन्यपूरवा इव आसीत् । तात्पर्यम् पृथिवी वैवस्वतमन्वादिभिः नृपैः यद्यपि उपभुक्तातथापि रघो सा अमुक्ता इव जाता। अत्र कारणमाह- <.स हि सवस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः। आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ४-८॥ पदच्छेदः श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः सः, दि, सर्वस्य, लोकस्य ,युक्तदण्डतया, मनः , आददे, न अतीतोष्णः, नभस्वान् ,इव, दक्षिणः । अन्वयः हि सः युक्तदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मनः नातिशषीतोष्णः दक्षिणः नभस्वान् इव आददे । तात्पर्यम् यथा दक्षिणवायुः अनुष्णाञ्गीतः सन् सर्वान् रमयति तथैव नातिमूदुना नातिकठिनेन दण्डेन (यथापराधदण्डत्वेन) रघुणापि प्रजाः वज्षीकृताः। बोधयप्रशनाः 1. रघुवंशमहाकाव्यस्य कर्ता कः 2. रघुवंशमहाकाव्ये कति सर्गाः सन्ति 3. रघुवंशमहाकाव्यस्य चतुर्धसर्गस्य कति शोकाः सन्ति 4. कालिदासः कीदशः कविः। तस्य परिचयं कुरुत। 5. रघोः राज्यप्रि वर्णयत। शब्दावली पुरुट्रतध्वजः, पित्र्यम, नभवस्वान्, अरिमण्डलम् सारांशः रघोः गुणानां ज्ञानं छत्रैः संप्राप्तम् छात्राणां कालिदासस्य काव्यदोलीज्ञानमभूत् श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः दवितीयः खण्डः - रघोरयराः पाठसंर्वना 1. प्रस्तावना 2. उदेश्यम् 3. चतुरथसर्गस्य सारांशः 4. चतुर्थसर्गस्य प्रथमश्वोकादारभ्य अष्टाविंतिश्ोकपर्यन्तभागः (शोकः, पदच्छेदः, अन्वयः, तात्पर्यम्) . वोधपरश्नाः . शब्दावली . सारांशः . अभ्यासप्रश्नाः © @ > > छर . संदर्भगन्थस्ची 10.सहायकग्रन्थसुची प्रस्तावना रघोः यशः इति अनेन पाठेन राजा रघुः दिग्िजयारथ पराचीमुदिकय प्रस्थितो भवति। तत्र पूरव सुह्यानां ततश्च वङ्गानां जयो वर्णितः। ततः क्रमाः पूर्वदेश्ानां जयवर्णनपुरस्सरं दक्षिणाशां प्रति गमनं वर्णितं विदयते। श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुः सरमः उदेश्यम् . महाकाव्यदोलीज्ञानम् ,,, रघोः गुणानां ज्ञानम् छ > ~ . काटीदासस्य काव्यदोलीज्ञानम् . नूतनानां शब्दानां ज्ञानम् . वाक्यरचना कोशलसम्पादनम् 9 जा छ . पौराणिकेतिहासस्य ज्ञानम् अथ रघोः सुप्रन्धेन प्रजावर्मस्य दिलीपकतृकसुप्रबन्धस्य विस्मरणमाद- ९.मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ । फलेन सहकारस्य पुष्पोद्रम इव प्रजाः ॥ ४-९॥ पदच्छेदः मन्दोत्कण्ठाः, कृताः, तेन, गुणाधिकतया, गुरौ, फलेन, सहकारस्य, पुष्पद्मे, इव प्रजाः । अन्वयः तेन प्रजाः गुरौ सहकारस्य फलेन पुष्पोदरमे इव गुणाधिकतया मन्दोत्कण्ठाः कृताः । तात्पर्यम् मानवाः आभ्रफलमवाप्य यथा तत्कलिकायां न्यूनादारा भवन्ति तथैव रघोः उत्तमोत्तमान् गुणान् ष्टा दिलीपं प्रत स्वल्यौत्सुक्या जाताः। १०.अथ रघोः सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतमासीदित्याह- नयविद्धिनव राज्ञि सदसचोपदशितम् । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः पू एवाभवत्यक्षस्तस्मिन्नाभवुत्तरः ॥ ४-१०॥ पदच्छेदः नयविद्धिः,नवे, राज्ञि सद्, असद्, च,उपदीतम् , पूर्व ,एव,अभवत्, पक्षः, तस्मिन्, न, अभवत्, उत्तरः। अन्वयः नयविद्धिः नवे राज्ञि सद् असद् च उपदितम्। तस्मिन पूर्वः पक्षः एव अभवत् उत्तरः न अभवत्। तात्पर्यम् नीतिवेत्रा मन्त्रिभिः रघोः सकाशे धरमयुद्धं कूटयुद्धं च प्रदीतम्।किन्तु रघुः केवलं धर्मयुद्धपक्षमेव आश्रितवान्। अथ रघोः राज्य द्रव्येषु गुणानां गन्धादीनामुत्कर्षमाह- १९पत्ानामपि भूतानामुत्कष पपुषुगुणाः । नवे तस्मन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ४-११॥ पदच्छेदः पञ्चानाम्, अपि, भूतानाम्, उत्कर्षम्, पुपुषुः गुणाः, नवे, तस्मिन्, महीपाटे, सर्वम्, नवम् , इव,अभवत् । अन्वयः पञ्चानाम् अपि भूतानां गुणाः उत्कर्षं पुपुषुः। तस्मिन् नवे महीपाले सति सर्व नवं इव अभवत् । तात्पर्यम् रघुणा यदा राज्यंप्राप्तम् तदा एव पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां पन्चमहाभूतानामपि गन्ध-रस-रूप- स्पर्च-शब्दाख्या गुणाः उत्कर्षम् आपुः । नूतने महीपाले सम्मराप्ते सर्वमपि वस्तु नूतनमिव अभवत् । नि श्रीचनदररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमहाविद्याखयः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ रघुरन्थ्यो राजाऽम्दित्याद- १२.यथा परह्मदनाचन्द्रः पतापात्तपनो यथा । तथैव सोऽभूदन्थ्यो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ ४-१२॥ पदच्छेदः वथा, प्रहादनात् चन्द्रः प्रतापाद्, तपनः, यथा, तथा, एव, सः, अभूत्, अन्वर्थः ,राजा प्रकृतिरञ्जनात् । अन्वयः यथा चन्द्रः प्रहयादनात् अन्वर्थः अभूत् यथा तपनः प्रतापादु अन्वर्थः तथा एव सः राजा प्रकृतिरञ्नात् अन्वर्थः अमूत्। तात्पर्यम् यथा आहाद्जनकत्वात् चन्द्रः चन्द्रपदेन, सन्तापजनकत्वात् तपनः तपनराब्देनव्यवहियतेतथेव प्रजायाः स्वस्मिन् अनुरागजननात् रघुः अपि राजा इति शब्देन व्यवहियतेस्म । अथ चक्षष्मतोऽपि रघोर्छीचनं शाखमेवासीदित्याह- १३.कामं कणान्तविशरन्ते विशाले तस्य लोचने । चक्षुष्मत्ता तु शाखेण सूषष्मकायाथददिना ॥

४-१२॥ पदच्छेदः कामम्, कर्णान्तविशरान्ते, विद्ाले, तस्य, लोचने, चक्ष्मत्ता, तु. शास्रेण, सृक्षमकार्यार्थदर्दीना। अन्वयः विशाले तस्य लोचने कामं कर्णान्तविश्ान्ते (आस्ताम्) तु चक्षुष्मत्ता सूमकायारथदृीना शाखेण एव (आसीत्) । नि श्रीचनदररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमहाविद्याखयः रघुवंशम्.चतु: सरमः तात्प्यम् यद्यपि रघोः नेत्रे अत्यन्तं श्रोत्रयोः प्रान्त गते अतिसुन्दर आस्ताम् तथापिरघुः केवलं ताभ्यामेव नेत्रवान् इति न अपितु अप्त्यक्षान् पदार्थान् शखरूपलोचनेनैव अवलोकयन् सः चक्षुष्मान् जातः। अथ रघोः दिग्विजय योग्यः समयः शरटतुः प्राप्त इत्याह- श४.लब्धपरकामनस्वस्थमथनं समुपस्थिता । पाथिवशीदितीयेव शारत्यङ्कजलक्षणा ॥ ४-९४॥ पदच्छेदः लब्धप्रहामनस्वस्थम्, अथ, एनम्, समुपस्थिता, पा्थिवश्री, दितीया, इव , शरद् पङ्कजलक्षणा। अन्वयः अथ लब्धप्रहामनस्वस्थम् एलं पदङ्कजलक्षणा शरद् तीया पार्थिवश्रीः इव समुपस्थिता। तात्पर्यम् छब्धप्रशमः सः रघुः यदा राज्यं प्राप्तवान् तदेवे सर्वत्र शान्ति संस्थाप्य स्वस्थः जातः। एवं च शरदतुः विकसितेन पङ्गजव्याजेन अपरा राजलक्ष्मीः इव तं सेवितवती। अथ शरद्दतोः गुणान् वर्णयन् कविरादौ सूर्यस्य रघोश्च साम्यस्थितिमाह- १५ निरवषटलघुमिरमधेमुक्तवत्मा सुदुःसहः । प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपव्यानदो दिशः ॥ ४-१५॥ निरवृटलघुभिः ,मेधेः,मुक्तवर्त्मा, सुदुःसहः, प्रतापः, तस्य ,मानोः,च,युगपत, व्यानरो, दिकाः। नि श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतु: सरमः निर्वृष्टलघुभिः मेघे मुक्तवत्मा अत एव सुदुःसहः तस्य भानोः च प्रतापः युगपत् दिशाः व्यानरो। तात्पर्यम् वृष्नन्तरं यथा घवलजलद्स्य परित्यक्तपन्थाःसूर्यः स्वतीवप्रकादोः जनान् सन्तापयति तथैव तस्य रघोरपि राज्ञः प्रतापः सर्वासु दिक्षु प्रसृतः । अथेन्द्रस्य वार्षिकधनुः संहारानन्तरं रघोजेत्रधनुधीरणमाह- १६.वा्षिकं संजहारिद्रो धतत रघुदैधो । प्रजार्थसाधने तौ हि पयायोद्यतकामुंकौ ॥ ४-१६॥ पदच्छेदः वार्षिकम्, संजहार, इन्द्रः, धनुः , जत्र, रघुः, दधौ, प्रजार्थसाधने, तो, दि, पर्यायोयतकार्मुको । अन्वयः इनदरः वार्षिकं धनुः संजहार रघुः जैत्रं धनुः दधौ हि तौ प्रजार्थसाधने पर्यायोद्यतकारमुको आस्ताम्। तात्पर्यम् देवेन्द्रेण शरद्दतौ वर्षाकालिकं शरासनं संहृतम्। राज्ञा रघुणा जयज्षीटं स्वचापं रोकविजयाय गृहीतम्। इन्द्ररघू करमशः स्वं स्वं घनुः गृहीत्वा प्रजायाः अर्थसाधने वृषरूपेण दिग्विजयेन च सर्वदा तत्परौ आस्ताम् । नि श्रीचनदररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमहाविद्याखयः रघुवंशम्.चतु: सरमः अथ शरदकर्तकं रघो राजचिहस्य छत्रचामररूपस्य सानुकरणमाट- १७.पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशाचामरः । ऋतुरविंडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छियम् ॥ ४-१७॥ पदच्छेदः पुण्डरीकातपत्र, तम्, विकसत्काशचामरः, ऋतुः, विडम्बयामास, न ,पुनः, प्राप, तच्छियम् अन्वयः पुण्डरीकातपत्रः विकसत्काशचामरः ऋतुः तम् विडम्बयामास, पुनः तच्छरियम् न पराप। तात्पर्यम् शरदतुः घवकुकमलरूपेण छत्रेण प्रस्फुरितकाडातृणरूपेण चामरेण सहितेन च रघोः अनुकरणं कृतवान। किन्तु रघोः याखलु शोभा आसीत् ताम् शोभाम् प्रापुम् असमर्थः आसीत्। अथ सर्वासां प्रनानां तस्मिन् रघो पर्णतमा प्रीतिरासीदित्याह- १८रसादसुमुखे तस्मिश्चन्द्रे च विादपमे । तदा चशरुष्मतां ्रीतिरासीत्समरसा हयोः ॥ ४-१८॥ पदच्छेदः प्रसादसुमुखे, तस्मिन, चन्द्र, च, विादप्रभे, तदा चक्षष्मताम्, प्रीतिः,आसीत्, समरसा, योः । अन्वयः प्रसादसुमुखे तस्मिन विशदप्मे चन्द्रे च द्योः तदा चक्षष्मताम् प्रीतिः समरसा आसीत्। तात्परयम् श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतु: सरमः जनाः शरद्दतौ यथा निरं चन्द्रं विलोख्य प्रसन्नाः जाताः तथेव, चारुकान्तिमन्तं रघुं षा अपि ते प्रसन्ना जाताः| अथ रघुवंशसां धवलिमवर्णनमाह- १९.हंसभ्रणीषु तारासु कुमुदरतसु च वारिषु । विभूतयस्तदीयानां परस्ता यदासामिव ॥ ४-१९॥ पदच्छेदः हंसश्रेणीषु, तारासु ,कुमुदत्सु, च, वारिषु , विभूतयः, तदीयानाम्, पर्यस्ता, यशसाम्, इव । अन्वयः हंसधरेणीषु तारासु कुमुदत्सु वारिषु चः तदीयानाम् यशसाम् विभूतयः पर्यस्ताः इव । तात्परयम् शरत हंसावलीषु तारासु कुमुदयुक्तेषु सरोवरादिषु च रघुसंबन्धिनां यशसां संपत्तयः एव धवलिमसमृद्धिः प्रसारिताः इव आसीत् किम् । अत्र उ्येक्षा| अन्यथा कथमेषां धवरतेति भावः| ग्रामीणख्ियोऽपि रघुयश्ोगानपरायणा आसन्नित्याह- २० इषुच्छायनिषादिन्य स्तस्य गो्रौणोदयम् । आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ ४-२०॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतु: सरमः पदच्छेदः इकषुच्छायनिषादिन्यः,तस्य, गोः, गुणोदयम्, आकुमारकथोद्धातम्, शालिगोप्यः, जगु, यशः । अन्वयः इकषच्छायनिषादिन्यः शालिगोप्यः गोतः तस्य गुणोदयं, आकुमारकथोद्धातम् यद्ञः जगुः। तात्पर्यम् इष्षुणां छायासु समुपविष्टवन्तः शस्यपालिकाः खियः रघोः कोमारादारभ्य शौ्यादिगुणयुक्तं कीर्विजकथयन् । अथ रघोः प्रतापोदयेन निजाभिभवशङ्कया शत्रूणां मनः श्रुभितं वभूवेत्याह- २१प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेम्महौजसः । रघोरभिभवाशङ्क चुभे द्विषतां मनः॥ ४-२१॥ पदच्छेदः प्रससाद्, उदयात्, अम्भः, कुम्भयोनेः, महौजसः, रघोः, अभिभवाशाङ्क,चुषमे, दिषताम्, मनः। अन्वयः महोजसः कुम्भयोनेः उदयात् अम्भः प्रससाद्। महोजसः रघो उदयात् अभिभवाशङ्कि दिवताम् मनः चुक्ुभे। तात्पर्यम् नक्षत्रस्यअगर्त्यस्य प्रदुरभावात् सकर्दमं तीर्थं जातम् । वलिनः दिलीपकुमारस्य रघोः विजयप्रस्थानम् आकण्यं शत्रूणां चित्तं पराभवशङ्काया क्षोभयुक्तं जातम्। अथ रघोर्मदोक्षवच्छोर्यमासीदित्याह- ति श्रीचनदररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमहाविद्याखयः रघुवंशम्.चतु: सरमः २२.मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलसुद्रनाः । लीलाखेलमतुप्रापुमहोक्षास्तस्य विकमम्॥ ४-२२॥ पदच्छेदः मदोदग्राः, ककुद्मन्तः, सरिताम्, कूलमुद्रुजाः, लीलाखेलम्, अनुप्रापुः महोक्षः, तस्य, विकमम्। अन्वयः मदोदग्राः ककुद्रन्तः सरितां कूलमुद्रनाः मोक्षाः ीलाखेलम् तस्य विक्रमम् अनुप्रपुः। तात्यम् सोत्साहसमृद्धिवपुष्मतः परदमनज्ञीरस्य रघोः शौर्यस्य, मदेन उन्मत्तः महाककुद्ः वृषभाः

नदीतटमुत्पाटय स्वशङ्ैः अनुकरणं कृतम्। अथ रघोः सैन्ये मदोन्मत्ता गजेन्द्रा आसन्नित्या- २भ्रसवैः सप्पणीनां मदगन्धिभिराहताः । असूययेव तन्नागाः सपैव परसुसुवुः ॥ ४-२६॥ पदच्छेदः प्रसवैः, सप्तपर्णा, मदगन्धिभिः, आहताः, असूयया, इव, तन्नागाः, सप्तधा, एव, प्रसुसुवुः। अन्वयः मद्गन्धिभिः सप्तपर्णानां प्रसवैः आहताः तन्नागाः असूयया इव सप्तधा एप्रसुसुवुः । नि श्रीचनदररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमहाविद्याखयः रघुवंशम्.चतुः सरमः तात्य्म् रघुसेनायां विद्यमानाः गजाः स्तप्णकुसुमानां गन्धं स्वीकृत्यायं वन्यगजामद्गन्ध इव स्पर्धया इव करकटादिभ्यः स्वयमपि सप्तस्थानेभ्यः मदं ववृषुः । असौ शरदतुः दिग्विजयाय रधु प्रथमं प्रेरयामासेत्याद- २४.सरितः कुवैती गाधाः पथश्चाह्यानकदेमान् । यात्रायै चोदयामास तं शाक्तः प्रथमं शारत्॥ ४-२४॥ पदच्छेदः सरितः, कुर्वती, गाधाः, पथः, च, आश्यानकर्दमान, यात्रायै, चोदयामास, तम्, शक्तेः, प्रथमम्, शरद् । अन्वयः सरितः गाधाः कुर्वती पथः च आशयानकर्दमान् कुर्वती शरद् तं शक्तः प्रथमम् यात्रायै चोदयामास। तात्पर्यम् शरदि सरिताः सुप्रतराः सम्पन्नाः पन्थानश्च पद्करहिताः बभुवुः शरदतुना रघुः उत्साहक्तः प्रथमं विजययात्रायै पररितः। अथ रघोरयात्रासमये शुभशकुनं सूचयन् वहिः प्रदक्षिणाचिवभृवेत्याह- २५.तस्मै सम्यग्धुतो वहविवाजिनीराजनाविधौ । प्रदक्षिणाचिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ ४-२५॥ 26 श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः पदच्छेदः तस्मै, सम्यग् , हतः, वहिः वाजि-नीराजनाविधौ, परदक्षिणार्चि-व्याजेन, हस्तेन, इव, जयम्, ददौ । अन्वयः वाजि-नीराजनाविधो सम्यग् हुतः वहिः प्रदक्षिणाचि.र्व्याजेन हस्तेन इव तस्मै जयं द्वौ। तात्पर्यम् रघुणा नीराजनाख्यश्ान्तिकर्म यथाशाखं कुर्वता वदहौ हवनीयं द्रव्यं यदा तर्पितम्तदैव विना प्रदक्षिणाज्वालया तस्मै स्वकरेणेव विजयः प्रदत्तः। अथ रघोः दिग्विजययात्रा सूचयति- २६.स गुप्मूलमत्यन्तः शुदधपाष्णिरयान्वितः । बद्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ ४-२६॥ पदच्छेदः सः, गुप्त-मूल-परत्यन्तः, शुद्ध-पाष्णिः, अयान्वितः, षद्विधम्, वलम्, आदाय, प्रतस्थे, दिग्जिगीषया । अन्वयः गुप्त-मूल प्रत्यन्तः शुद्ध-पार्ष्णिः अयान्वितः सः षद्विधम् वलम् आदाय दिग्जिगीषया प्रतस्थे। तात्पर्यम् पित्राप्राप्तस्य राज्यस्य प्रबन्धं सम्पाद्य पृष्ठशत्रं च व्यापाद्य मङ्गलाचारपूर्वकः शुभावहविधियुक्तः पद्विधं सेनां गृहीत्वा रघुः जेतुमिच्छया दिग्विजयं कर्तु प्रस्थतवान्। अथ दिग्विजयाय प्रस्थितस्य तस्य रघोरुपरि पौरवृदधाङ्गनानां साजप्क्षपमाह- २७.अवाकिरन्वयोवद्ास्तं साजैः पौरयोषितः । १ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः पृषतेर्मन्दरोदूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम्॥ ४-२७॥ पदच्छेदः अवाकिरन, वयोवृद्धा ,तम,लाजेः, परयोषितः, पृषते,मन्दरो दूत कीरोर्मयः, इव,अच्युतम्। अन्वयः वयोवृद्धाः पौरयोषितः तं लाजैः मन्दरोदूतै पृषतैः कषरोर्मयः अच्युतम् इव अवाकिरन्। तात्यम् दिग्विजयाय गमनोद्यतस्यरघोरुपरि वयोवृद्धाः पौरयोषितः लाजेःवर्षा चक्रुः, यथा समुद्रमन्थनसमये अच्युतस्य उपरि क्षीरसागरवीजयः मन्द्रानलादुत्पन्नैः जलबिन्दुभिःवर्षा चकरुः। अथ युग्मेन प्रथमं रघोः प्राच्यां दिदि गमनमभृदित्याह- २८स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा । अदितानानिलोदूतस्तर्जयननिव केतुभिः ॥ ४-२८॥ पदच्छेदः सः, ययो, प्रथमम्, प्राचीम्, तुल्यः, पराचीनवर्हिषा, अदितान्, अनिलोदूतेः, तर्जयन्, इव, केतुभिः । अन्वयः पराचीनवर्हिषा तुल्यः सः अनिलोूते केतुभिः अदितान् तर्जयन् इव प्रथमम् प्राचीं ययो । तात्पर्यम् देवेन्दरसद्दशेन रघुणा पवनेन उत्क्षिप्तः स्वकीयः सेनाध्वजेः शात्रून भरस्यता इव प्रथमं पूर्वा दिकं प्रति प्रस्थतम्। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुर्थः सर्गः बोधयप्रशनाः 1. कुम्भयोनिः कः 2. शरत् कथं चोदयामास 3. प्राचीनवर्दिषा तुल्यः कः शब्दावली प्ाचीनवर्हिः, गुपतमूलप्रत्यन्तः, शुद्धपाष्णिः, कवुदान्तः सारांशः महाकाव्योलीज्ञानं छात्राः जातम् रघोः गुणानां ज्ञानं छात्राः संप्राप्ताः छात्राणां कालिदासस्य काव्यदोलीज्ञानमभूत् नूतनानां शब्दानां ज्ञानं जातम् वाक्यरचनाकोशलं संपादितम् पुराणेतिहासस्य ज्ञानमभूत् 2 श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः तृतीयः खण्डः -रघोः जैत्रयात्रारम्भः पाठसंस्चना 1. प्रस्तावना 2. उदेश्यम् . चतुर्थसर्मस्य एकोनत्रिरात् श्रोकात् आरभ्य अण्चत्वारिंडत् शटोकपर्यन्त भागः (श्वोकः, = पदच्छेदः, अन्वयः, तात्पर्यम्) . वोधप्राः . शब्दावली . सारांशः ,, अभ्यासप्श्ाः . सन्दरभगरन्थसूची © @ म्पि 9 छ प . सहायकग्रन्थसुची प्रस्तावना रघोः जेत्रयात्रारम्भः इति अनेन पाठेन अवगन्तुं शक्यते यत्र राजा रघुः दिग्विजयार्थ प्राचिमुदिशय प्रस्थितो भवति। दिग्विजयगमनवेलायां मार्गे प्रकृतेः स्वरूपं तत्र जलायाः, वनानि, मस्परान्तादीनां वर्णननं सुष् अवगन्तुं शक्यते। इतः परं पर्वसागरस्य प्राततः परं तत्र भागिरथी गङ्गायाः दनं अनेन कृतम्। एवंच करमशः तान् तान् दिश्ान् गत्वा सर्वत्रापि जयं सम्भराप्य स्वस्य सामर्थ्य प्रतिपादितवान्। इतः परं नि श्रीचन्द्रशेखरेन्त्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुः सरमः ब्गदेशस्योपरि विजयं पराप्य महेनद्रगिरिं प्रति गत्वा तस्मिन् स्वस्य प्रतिष्ठा स्थापिता। तत्र महेनद्राधिपस्य राष्ट विजित्य तस्य राजलक्ष्मीं अपहृतवान् इति। ततः परं अयं राजा रघु दक्षिणदिशि प्रस्थितवान् उदेश्यम् 7. महाकाव्यदोलीज्ञानम् 8. रघोः गुणानां ज्ञानम् 9. कालीदासस्य काव्यशेलीज्ञानम् 10. नूतनानां शब्दानां ज्ञानम् 11. वाक्यरचना कोशलसम्पादनम् 12. पौराणिकेतिहासस्य ज्ञानम् अथकवीरघोःसैन्यवाहुल्यंयोतयन्नाह- रजोभिः स्यन्दनोदधैूगंजैश् घनसंनिमैः। भुवस्तरमिव व्योम करवन््योमेव भूतलम्॥४-२९॥ पदच्छेदः रजोभिः, स्यन्दनोदतैःर्गजैः च, घनसंनिभेः, मुवस्तलम,इव, व्योम, कुर्वन, व्योम, इव, भूतलम्। अन्वयः स्यन्दनोदधूतेः रजोभिः घनसंनिभेः गजः च व्योम भुवस्तलम् इव भूतलम्ब्योम इव कुर्वन्ययो। तात्परयम् श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः राजा रघुः स्वकीयैः सेन्यगजैः, भूतलं घनयुक्तं व्योम इव तथा स्यन्दनैः उत्थापितानि घूलिभिः, आकां घूलियुक्तं धरातलमिव

कुर्वन्जनगाम। अथ रघोःसैन्यगमनं वर्णयन्नाह- प्रतापोऽग्रे ततः इन्दः परागस्तदनन्तरम्। ययो पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चम्: ॥४-२०॥ पदच्छेदः प्रतापः, अग्रे, ततःशब्दः, परागः तदनन्तरम्, ययो, पश्चाद्, रथादि, इति, चतुःस्कन्धा, इव, सा, चमूः। अन्वयः अगर प्रतापः ततः शब्दः तदनन्तरं परागः पशचद्रथादि इति चतुःस्कन्धा, इव, सा, चमूःययो। तात्पर्यम् आदौ तेजः, ततः सेनायाः कोलाहलः, तस्यानन्तरं रथस्य धूलिः, ततःस्यन्दनाद्यः, एं वयूहचतुष्टयवती रघोः सेना दिग्विजयार् पूर्व प्राचीमुदिश्य प्रस्थितवान् स्थलेऽपि च सर्वत्र सुखेन गमनमासीदित्याट- मरुपृष्ान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः। विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमतत्वाचकार सः॥४-३१॥ पदच्छेदः मरुपृष्ठानि, उद्म्भांसि, नाव्याः, सुप्रतराः, नदीः, विपिनानि, प्रकाशानि, शक्तिमत्वात्, चकार,सः। अन्वयः श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः सः शक्तिमत्तवान्मरुपृष्ठानि उदम्भांसि चकार नाव्याः नदीः सुप्रतराः चकार विपिनानि प्रकाशानि चकार। तात्पर्यम् सर्वसामर्थ्यशालिनः राजा रघुः स्वविजययात्रासमये मरुपरदेशान् जलयुक्तान्कृतवान्। नावा तरणयोग्या नयः सुखतारणयोग्याः तेन कृताः। वनानि च वृक्षच्छेदादिना प्रकाशयुक्तानि कृतानि। शक्तिमत्वात्तस्य किमपि असाध्यं नास्ति इति प्रतिभाति। अथ पूर्वीयसिन्धुतटमुदिर्य गच्छन्तीं महतीं सेनां नयतो रघोः शोमा वर्णयन्नाह- ससेनां महती कर्षनपूरवसागरगामिनीम्। बभौ हरजटाभ्रष् गङ्गामिव भगीरथः ॥४-३२॥ पदच्छेदः सः, सेनाम्, महतीम्, कर्षन्, पूर्वसागरगामिनीम्, वभो, हरजटाभरष्टाम्, गङ्गाम्, इव, भगीरथः । अन्वयः पूर्वसागरगामिनीं महती सेनां करषन्हरजटाभ्रं (पर्वसागरगामिनीम्) गङ्ग कर्षन्भगीरथः इव वभो। तात्यंम् दिग्विजयार्थ पूर्वदिशि प्रस्थितः रघुः स्वसेनां पूर्वसागरपर्न्तं नयन्, शिवस्य मस्तकान्निर्गलितां गङ्ख पूर्वसागरं नयन्भगीरथः इव शोभामुवाह इति। अथ रघोः सेन्यमार्मः प्रतिबन्धरहित आसीदित्याह- त्याजितैः फलमुत्खातैरभ्रशच बहुधा नृैः। तस्यासीदुल्बणो मार्गःपाद्पैरिव दन्तिनः ॥४-३२॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः पदच्छेदः त्याजितः, फलम्, उत्खातः, भग्नैश्च, बहुधा, नृपैः, तस्य, आसीत्, उल्वणः, मार्मः,पाद्पै, इव, दन्तिनः। अन्वयः फलं त्याजितैः उत्खातैः बहुधा भग्रश्च नृपैः पादपैः दन्तिनः इव तस्य मार्गः उल्वणः आसीत्। तात्पयंम् यथा बलिष्ठः मदोन्मत्तगजः मार्गे वर्तमानान्पादपान् फलरहितान्विधाय कांश्चिच उन्मूकितान्कृत्वा चूर्णीकृत्य स्वपथं निष्मरतिबन्धं करोति। तथैव रघुणापि काशिवराज्ञः लाभरदितान्कृत्वा कांश्चिच पदभ्रटन्विधाय कांश्चिच युद्धे त्वा स्वमार्गः कण्टकशन्यः स्पष्टः कृतः। अथ दिग्विजयं कुर्वतो रघोः पूर्वसमुद्रतटसमीपप्राप्तिमाट- पौरसत्यानेवमाकामंस्तंस्ताञ्जनपदाञ्जयी। प्राप तालीवन्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥४-२४॥ पदच्छेदः पौरस्त्यान, एवम, आक्रामन्, तान्, तान, जनपदान्, जयी, प्राप तालीवनश्यामम्, उपकण्ठम्, महोदधेः। अन्वयः जयी एवम्पोरस्त्यान्तान्तान्नपदान् आक्रामन्तालीवनरयामम्महोदधेः उपकण्टम्माप। तात्पर्यम् जयनक्शीलः रघु इत्थं पूर्वदिग्भवान्तान्तान्द्ग्भागान् आक्रामन्, सर्वत्र विजयं प्राप्य तालवृक्षाणां वनैः कृष्णं सागरस्य तटसमीपम् प्राप्नोत् श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ रघोः सकाशात्सुहयदेशीयानां नृपाणां पादप्रणत्या आत्मसंरक्षणमाह- अनम्राणां समुद्धतुस्तस्मात्सन्ुरयादिव। आत्मा संरक्षितः सुदयवत्तिमाभित्य वैतसीम् ॥४-२५॥ पदच्छेदः अनम्राणाम्, समुद्धत, तस्मात्, सिन्धुरयात, इव, आत्मा,संरक्षितः,सुदयः, वत्तिम, आश्रित्य, वैतसीम्। अन्वयः अनम्राणाम्समुदधतुः तस्मात्सन्धुरयात् इव सुदयैः वैतसी वृत्तिम् आश्रित्य आत्मा संरक्षितः। तात्पर्यम् यथा नदीजलस्य वेगद्धेतस्या नम्रीभूय स्वर्षा क्रियते, तथेव सुह्यदेक्शीयैः क्षत्रियैः नाम राजभिः रघुपादयोः प्रणति कृत्व स्वर्षा कृता। "वलीयसाभियुक्तः दुर्बलः सर्वत्र अनुप्रणतः वेतसधर्मम् आतिष्ठेत्" ~ कोरिल्यः। अथ रघुकरतकं वङ्गदेशीयानां राज्ञा पराभवमाह- व्नानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥४-३६॥ पदच्छेदः वङ्गान्, उत्खाय, तरसा, नेता, नौसाधनोद्यतान्, निचखान, जयस्तम्भान्, गङ्गास्रोतोन्तरेषु, सः। अन्वयः नेता सः नौसाधनोद्यतान्वङ्गान् तरसा उत्खाय गङ्गास्रोतोन्तरेषु जयस्तम्भान्निचखान। तात्परयम् श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः नोकारूपयुद्धसाधनसन्नदधान्वङ्गदेशीयाव्राज्ञः वलेन विजित्य नायकः रघुः गङ्गाप्रवाहमध्यस्थेषु द्वीपेषु स्वविजयस्मारकान्जयस्तम्भान्स्थापितवान। अथ रघोः समीपे विजितवङ्गदेक्ीयराजकर्तैकमुपटारस्वरूपधनार्पणमाह- आपादपदप्रणताः ककमा इव ते रघुम्। फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥४-२७॥ पदच्छेदः आपादपदप्रणताः, कलमाः, इव, ते, रघुम, फटैः,संवर्धयामासुः ,उत्ातप्रतिरोपिताः। अन्वयः आपादपदप्रणताः,अत एव उत्खातप्रतिरोपिताःते कलमाः इव रघुम्फलैः संवर्धयामासुः। तात्परयम् यथा कलमाख्याः शालिविहोषाः पूर्वम् उत्पाट्य पश्चाम्तिरोपिताः सस्यसमृदि वर्धयन्ति, तथैव पूरव स्वस्थलाच्याविताः पश्चात्मतिष्टापिताः व्गीयाः रघुं धनादिभिः उपदौकनादिभिः द्रव्यैः संवर्धयामासुः। अथ रघुवडगान्विजित्य कलिङ्गाभिमुखो ययावित्याह- सतीत्वौकपिदांसैन्य्ददविरदसेतुभिः। उत्कलादरितपथःकलिङ्गामिमुखोययौ ॥४-३८॥ पदच्छेदः सः तीतवा, कपिशाम्, सैन्यैः, वदध-दिरद्-सेतुभिः, उत्कला-दरीत-पथः, कलिङ्गाभिमुखो, ययो। अन्वयः सः बदध.दविरद्-सेतुभिः, सैन्यैः कपिशं तीर्त्वा उत्कला-द्ित-पथः कलिङ्गाभिमुखो ययो । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः तात्पर्यम् सः रघुः स्वसेनागजैः एव सेतुं निर्माय कपिशानाम्रीं नदीं तीत्व उत्कलदेकशीयैः राजमिः प्रदितमार्गः सन्कलिद्गदेशं रकषयीकृत्य प्रस्थितवान्। अथ रघोः प्रतापोमहेन्द्रपर्वतशिखरव्यातो वभूवेत्याट- सप्रतापं महेन्द्रस्य मूं तीण न्यवेशयत्। अदकशं ्िरद्स्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥४-२९॥ पदच्छेदः सः, प्रतापम्, महेन्द्रस्य, मूर्धि, तीक्ष्णम्, न्यवेशयत्, अङ्काम्द्िरदस्य, इव, यन्ता, गम्भीरवेदिनः, प्रतिजग्राह । अन्वयः सः महेन्द्रस्य मूर्धि तीर्णं प्रतापं यन्ता गम्भीरवेदिनः

दविरदस्य मूं तीष्णम् अङ्कम् इव न्यवेशायत्। तात्पर्यम् यथा हस्तिपकः गजरक्षकः वा गम्भीरवेदिनः गजस्य मस्तके तीव्रम् अङ्कुशं निवेशयति, तथैव रघुणापि महेन्द्राचलस्य हिरवे स्वतेजःप्रतिष्टापीतवान्। ॐ श्रीचनदरदोखरेन्त्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ कलि्गदेशाधिपो युद्धार्थं रघोरभिमुखो वमभुवेत्याद- प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमखैरगजसाधनः। पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलाव्ीव पवतः ॥४-४०॥ पदच्छेदः प्रतिजग्राह, कालिङ्गः, तम्, अखैः, गजसाधनः, पक्ष-च्छेदोयतम्, शक्रम्, रिला-वर्षी, इव, पर्वतः। अन्वयः गजसाधनः कालिङ्गः अस्तैः तं पक्षच्छेदोयतं शक्रं िलावषीं पर्वतः इव प्रतिजग्राह । तात्पर्यम् यथा कश्चित्पवतः स्वपक्षाणां चेदोदयक्तं शक्रं रशि्परवर्षैः प्रतिरुरोध, तथैव गजसाधनवान्कलिङ्गदेशीयः राजा शखरेःरघुं प्रत्याभियुक्तवान्। अथ रघोर्विजयलामो वमभुवेत्याद- द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचटरदिनम्। सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम्॥ ४-४१॥ पदच्छेदः द्विषाम्, विषह्य, काकुत्स्थः, तत्र, नाराच-दुर्दिनम्, सन्मङ्गलस्नात, इव, प्रतिपेदे,जयश्रियम्। अन्वयः काकुत्स्थः तत्र द्विषां नाराच-दरदिनं विषह्य सन्मङ्गल-स्नातः इव जयश्रियं प्रतिपेदे। तात्पर्यम् काकुस्थः राजा रघुः तत्र महेन्द्राद्रौ शत्रूणां शरवर्षणं सोदरा यथा अखं सन्मङ्गलामिषिक्तः इव (माङ्गलिकं सर्वोषध्यादिभिः कृतं अभिषेकम् इव) विजयं पराप्तवान्।। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ महेन्द्राद्रौ रघुसेनिकाविजयमहोत्सवं चकुरित्याद- ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानमूमयः। नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥४-४२॥ पदच्छेदः ताम्बूलीनाम, दलैः, तत्र, रचिता-पानभूमयः, नारिकेखा-सवम्, योधाः, शात्रवम्, च, पपुः, यशः। अन्वयः तत्र योधाः रचितापानभूमयः नारिकेलासवं ताम्बूलीनां दलैः पपुः, शात्रवं यःच पपुः। तात्पर्यम् तत्र महेन्द्राद्रौ रघोः योधाः आपानभूमिं विरच्य नागवह्टीपुष्पाणां पत्रैः नारिकेलम् अपिबन्, शत्ुसम्बन्धियशः च प्रापुः। अथ रपुर्महेन्द्रनाथं कालिङ्गं विजित्य पुनरपि तं राजासने स्थापयामासेत्याट- गृहीतपतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः। शरियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम्॥४-४२॥ पदच्छेदः गृहीत-प्रतिमुक्तस्य, सः, धर्मविजयी, नृपः, श्रियम्, महेन्द्रनाथस्य, जहार, न, तु. मेदिनीम्। अन्वयः धर्मविजयी सः नृपः गृीत-प्रतिमुक्तस्य महेनद्रनाथस्य श्रियं जहार मेदिनीं तु न जहार । तात्पर्यम् धर्मविजयशीलः रघुः पूर्वंविजित्य प्रतिबद्धस्य पश्ात्कृपया परित्यक्तस्य महनद्राधिपस्य राज्यलष्मीम् एव अपहृतवान् न तु पृथिवीम्। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ पूर्वदिश्चातो दक्षिणादिशं रघुर्ययावित्याह- ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगामालिना। अगस्त्याचरितामाशामनादास्यजयो ययो ॥४-४४॥ पदच्छेदः ततः वेखा-तटेन, एव, फलवत्-पृग-मालिना, अगस्त्याचरिताम्, आशाम्, अनाशास्यजयः, ययौ । अन्वयः ततः फलवत्-पृग-मालिनावेला-तटेन एव अगस्त्याचरिताम् आशाम् अनाशास्यजयः "सन. ययो । तात्य्यम् प्राचीविजयानन्तरं फलयुक्तकमुकश्रेणीमता सुशोभितासमुद्रतटाध्वनेन अगस्त्येन अधिष्ठितां दक्षिणां दिशं प्रतस्थे। "अगस्त्यः दक्षिणमाशाम् आशि्त्य नमसि स्थितः" ब्ह्मपुराणे। अथ दक्षिणां दिशं गच्छत्रघुः मार्गे कावेरी प्रापत्याह- ससैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना। कावेरी सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्॥४-४५॥ पदच्छेदः सः, सैन्यपरिभोगेण, गजदानसुगन्धिना, कावेरीम्, सरिताम्, पत्युः, शङनीयाम्, इव अकरोत्। अन्वयः सः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयाम् इव अकरोत्। तात्पर्यम् सः रघुः गजानां मदेन सुरभितेन सैन्यपरिभोगेण कावेरीनदी शोभनगन्धवती तथा जाता यथा समुद्रस्य परपुरुष-उपमक्ता इव अविश्वसनीया अभवत्। ॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ मार्गे रघुसैन्यं मल्याचलोपत्यकासु निवसति स्मेत्याह- बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्धान्तहारीतामलयद्ररुपत्यकाः ॥ ४.४९ ॥ पदच्छेदः वलैः,अध्युषिताः, तस्य, विजिगीषोः, गताध्वनः मारीचोद्धान्तहारीताः, मखयाद्रेः, उपत्यकाः । अन्वयः विजिगीषोः गताध्वनः तस्य वलैः मारीचोद्धान्तहारीताः मलयाद्रेः उपत्यकाः अध्युषिताः। तात्य्यम् विजेतुम् इच्छायुक्तस्य रघोः कियदूरं गतस्युसेनापुरुषेः मारीचवनेषु परिभरान्ताः हरिताख्यपक्षिवाहुल्यवतीषु मलयद्रेः आसन्नभूमिषु वासम् अकरोत्। अथ मलयादररुपत्यकाभूमि वर्णयन्तत्र एताना प्राचर्यमासीदित्याह- ससङ्गरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः। तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः॥४-४७॥ पदच्छेदः ससञ्गुः,अश्व-कषुण्णानाम, एलानाम्, उत्पतिष्णवः, तुल्यगन्धिषु.मत्तेभ-कटेषु, फल-रेणवः। अन्वयः अश्व-श्रुण्णानाम् एतानाम् उत्पतिष्णवःफल रेणवः तुल्यगन्धिषु, मत्तेभ-कटेषु सन्नः । तात्पर्यम् घोटकैः चूतानां एतमलतानाम् उरध्वगमनञ्शीलफलानां धूलिकणाः स्वसमानगन्धयुक्तेषु सेनागजगण्डस्थलेषु पवनवशात्संपृक्ताः । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः अथ मल्यतरुषु वद्ान्सेनागजान्वर्णयन्नाह- भोगिवे्टनमार्गषु चन्दनानां समपितम्। नास्रसत्करिणां भ्रव त्रिपदीच्छेदिनामपि॥ ४४८॥ पदच्छेदः भोगि-वेष्टन-मारगेषु, चन्दनानाम्, समर्पितम्, न, अखसत्, करिणाम्, ग्रैवम्, त्रिपदी-च्छेदिनाम्, अपि। अन्वयः चन्दनानां भोगि-वे्टन-मारगेषु समर्पितं त्रिपदी-च्छेदिनाम् अपि करिणाम्यैवं न अखसत्। तात्पर्यम् चन्दनपादपेषु सर्पवेष्टनेनसञ्जातरेखासु आघोरणेः निबद्धानां पाद्रन्धनच्छेदकारिणाम् अपि मदोन्मत्तगजानां कण्ठवन्धनानि शिथिलानि न जातानि। बोधप्ाः १. कस्य राज्ञः विजययात्रावर्णनं अस्मिन् सगे अस्ति? २. पादपः इति पदस्य अर्थः कः? ३. करिणां इत्यस्य अर्थः कः? शब्दावली पादपः,मस्तकम,विजिगीषा,अध्वा,नभः इत्याद्यः। ॥ श्रीचनदरदोखरेन्त्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः सारांशः . महाकाव्यशोलीज्ञानं जातं भवति। , रघोः गुणविषये छात्राणां ज्ञानं जातम् भवति। . कालिदासस्य काव्यदोलीज्ञानं छात्राणाम् ज्ञानं जातं भवति। . नूतनानां शब्दाना ज्ञानं छात्राणाम्

कृते जातम् भवति। . वाक्यरचना कौडालसम्पादने छात्राः समर्थाः जायन्ते। 9 छा पच & !अ ~ . पुराणेतिहासस्यज्ञानं छात्राणां कृते जातं भवति। अभ्यासप्ाः १. रघुवंश महाकाव्यस्य चतुर्थसर्गस्य सारांशं किखत। २. चतुर्थसर्गानुसारं रघोः दिग्िजयवर्णनं कुरुत। ३. चतुथसर्गात् स्वेच्छया चतुरान् श्योकान् विलिख्य अन्वयं कुरुत। सनदरभवन्धसूची १. रघुवंशमहाकाव्यम्. चौखम्बा प्रकाशनम्। सहायक्रन्थसूची १. रघुवंशमहाकाव्यम् सुबोधिन्याख्यया व्याख्यया सरतर्थतया प्राकृतभाषया संक्षिार्थया च संकलितम्, काञ्ची शारदा भवनात् समुद्छसितम् - वेकमान्दाः १९८६. ॥ श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः चतुरेः खण्डः - रघोः दक्षिणपश्चिमजैत्रयात्रा पाठसंर्वना 11 प्रस्तावना 12.उदेर्यम् 13 चतुर्थसर्गस्य प्रथमश्लोकादारभ्य अष्टाविशतिश्लोकपर्यन्तभागः (श्लोकः, पदच्छेदः, अन्वयः, तात्पर्यम्) 14.वोधप्रश्ाः 15.शब्दावली 16.सारांशः 17.अभ्यासप्रश्नाः 18.संदरभगन्थसूची 19.सहायकग्रन्थसुची परस्तावना- अस्मिन् भागे रघोः दिग्विजयस्य निरूपणं वर्तते।तत्र प्रसङ्गात् यात्रायां यानि स्थानानि लब्धानि तेषां स्थानानां रमणीयं वर्णनं कविना कृतम्। तद्यथा द्विपन्नाशततमे शोके "कश्चन कामुकः पुरुषः पीनोन्नतस्रजघनायाः नायिकायाः चन्द्रचचितं स्तयुगलं सम्मर्यवसनावरणरहितं नितम्ब्व यथेच्छामुपमुज्य एव ्तत्समीपादन्यतो गच्छति। तथेव अन्यपुरुष-असद्यमानपराकमः स रघुः तस्याः श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः दिशः स्तनाविव स्थितौ मलय द्रदुरौ पर्वतौ सलिलविमुक्तं सद्यनामानं पर्वतश्च यथेच्छमुपभुज्य ततोऽन्यतो जगाम" इति। उदेश्यम्- १. महाकाव्यदोलीज्ञानम् २. रघोः गुणानां ज्ञानम् ३. कालिदासस्य काव्यदोलीज्ञानम् ४. नूतनानां शब्दाना ज्ञानम् ५. वाक्यरचनाकोरलसंपाद्रम् ६. पोराणिकेतिहासस्य ज्ञानम् अथ रघोः प्रतापं पाण्डुदेशाधिपतयो न विषेदिर इत्याद- दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्वामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेषिरे ॥ ४-४९॥ पदच्छेदः दिशि, मन्दायते, तेजः, दक्षिणस्याम्, रवेः,अपि,तस्याम्, एव, रघोः, पाण्ड्याः प्रतापम् ,न , विषेदिरे। अन्वयः दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते (तथापि)तस्याम् एव पाण्ड्याः रघोः प्रतापं न विषेहिरे । श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुः सरमः तात्पर्यम् प्रखरप्रतापस्यापि भास्करस्य दयुतिः दक्षिणस्यां दिशायां मन्दं भवति परन्तु तस्यामेव दिशायां तदेशीयीः एवं नरेन्द्राः पाण्डुदेशीयाः रघोः प्रतापं सोद समर्थाः न वभूवुःएतदत्याश्चर्यकरं यत् सूरविजयिनोऽपि असौ विजितवानिति। रघो महान् उत्कर्षो गम्यते। अथ रघवे पराजितानां पाण्ड्देशाधिपतीनामुपहारस्वरूपमुक्ताफलार्पणमाह- ताभ्नपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः । ते निपत्य ददुस्तस्मै यज्ञः स्वमिव संचितम् ॥ ४-५०॥ पदच्छेदः ताम्रपर्णी-समेतस्य, मुक्तासारम् ,महोदधेः, ते ,निपत्य ,ददुः, तस्मे, यशः, स्वम् , इव, यशः, सच्चितम्। अन्वयः ते महोदधेः ताम्रपर्णी-समेतस्स्य सञ्चितं मुक्तासारं स्वं सच्चितं यशः इव तस्मै निपत्य ददुः तात्पर्यम् ते पाण्डेश्ीयाः राजानः ताम्रपर्णी नदी मिलितस्य समुद्रस्य सम्बन्धिसन्ितं मुक्तासारं स्वकीयं सच्चितं यश इव तस्मै रघवे प्रणामपूर्वकं पाययीकृतवन्तः।| अथ रघुमलयद्दरपर्वतयोर्यथेच्छं निवासं कृत्वा सदयाद्रिमलद्वयदिति युग्मेनाह- स निर्विर्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ । स्तनाविव दिशस्तस्याः दौलौ मलयदूदुरौ ॥ ४-५१॥ असह्यविक्रमः सदयं दूरान्सुक्तमुदन्वता श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ४-५२॥ पदच्छेदः सः, निर्विश्य, यथाकामम्, तदेषु, आलीन-चन्दनौ, स्तनो, इव, दिशः, तस्याः, दोलो, मलयदरदरौ, असद्यविक्रमः,सद्यम, दूरात, मुक्तम्, उदन्वता, नितम्बम्, इव, मेदिन्याः, खस्तं-अंशुकम्, अलद्घयत्। अन्वयः असद्यविक्रमः सः तटेषु आलीन-चन्दनौ तस्याः दिशः स्तनाः इव "स्थितौ" मलय-दरदरौ शलो, यथाकामं निर्विश्य, उदन्वता दूरात् मुक्तं स्रस्तं-अंशुकं मेदिन्याः नितम्बम् इव "स्थितं" सद्यम् अलब्घयत्। तात्पर्यम् असह्यविक्रमः सः रघु; दक्षिणस्याः दिशः स्तनयोरिव स्थितयोः मलय-द्रुरपर्वतयोः यथेच्छं विहारम् अकरोत्। तदनन्तरं पृथिव्याः दूरात् समुद्रे परित्यक्तम्, अत एव विलासवत्या विगकित-वस् नितम्बभागमिव स्थितं सद्याद्रि, यथाकामं उपभुज्य तथैव प्रस्थितः।यथा कश्चित् कामी कामुकाः चन्दनानुलेप-व्यप्-पीवर-कुचयोः सम्मर्दनं कृत्वा नर्वखं नितम्बम् भक्तवा अन्यतः गच्छति। सम्मति प्रतीची दिकशमभिययावित्याह- तस्यानीकैर्विसपद्भिरपरान्तजयोद्यतेः । रामाखोत्सारितोऽप्यासीत्सह्मलप्र इवार्णवः ॥ ४-५२॥ पदच्छेदः तस्य,अनीकेः,विसरपद्धिः,अपरान्त-जयोदयतैः,रामा-खोत्सारितः, अपि, आसीत्, सद्य-ल्ः, इव,अर्णवः। अन्वयः श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अपरान्त-जयोदयतैः विसर्पद्धिः तस्य, अनीकैः अर्णवः रामा-सख्रोत्सारितः अपि सद्य-लप्रः इव आसीत्। तात्पर्यम् सदयपर्वतस्य पञ्श्चिमदेशं गच्छन्त्या विपुलया रघुसेनया महासुरस्य परशुरामनामकस्य अचेः दूरीकृतः अपि सागरः पुनः सद्यपर्वते संसक्तः इव दृश्यते स्म । आ पर्वतात् समुद्रं यावत् सेनाविस्तार आसीत् इति भावः । सैन्यं दवितीयोऽर्णव इव दश्यतेति भावः । अथ रघोर्महत् सैन्यं द्दष्रा भीताः सत्यः केरलयोषितः पलायिता आसन्नित्याह- भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् । अलकेषु चमृरेणुश्मतिनिधीकृतः ॥ ४-५४॥ पदच्छेदः भयोत्सृट-विभूषाणाम्, तेन , केरलयोषिताम् , अलकेषु .चम् रेणुः, चूण-पतिनिधीकृतः। अन्वयः तेन भयोत्सृष्ट-विभूषाणाकिरल-योषितां अलकेषु चमू-रेणुः चरण -परतिनिधीकृतः। तात्यम् रघुः भीत्या अलङ्कारादीन् परित्यज्य पलायमानानां केरलाङ्गनानां कुन्तटेषु सैन्यपादन्यासोत्थापितरजः कुमकुमादिसुगन्धितचर्णस्य स्थानीयं कृतवान्। अथ रघोः सैन्यं नदी परापेत्याह- मुरलामारुतोदूतमगमत्कैतकं रजः । तद्योधवारबाणानामयलपटवासताम् ॥ ४-५५॥ नि श्रीचनदररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमहाविद्याखयः रघुवंशम्.चतुः सरमः पदच्छेदः मुरला-मारुतो-दूतम्, अगमत्, कैतकम्, रजः,

तद्योध-वारवाणानाम्, अयल्त्र-पट-वासताम् । अन्वयः मुरला-मारुतो-दूतं केतकं रजः तदयोध-वारवाणानाम् अयल-पट-वासताम् अगमत्। तात्पर्यम् मुर नदी वायुना उत्थापितः केतकीरागः रघुसैनिकानां कञ्ुकेशुनिपत्य प्रयाशुंविनैव वसनवासनाकार्य विदधौ अथ पथि गच्छतो रघोर्वाहानां राजतालीवनमध्ये प्रवेशमाह- अभ्यमूयत वाहानां चरतां गात्ररि्जितैः । वभिः पवनोदूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ४-५६॥ पदच्छेदः अभ्यभूयत, वाहानाम्, चरताम्, गात्-दि्जितैः, वर्मभिः, पवनो-दरूत-राजताली-वनध्वनिः। अन्वयः चरतां वाहानाम् गात्र-रिक्जितैः वर्मभिः पवनो-दूत-राजताली-वनध्वनिः अभ्यभूयत । तात्पर्यम् अति वेगेन रघु सेनिकाश्वानां स्ालनात् अश्वारूढानां शरीरस्थकोहमयकवचेभ्यः समुद्भूतो महान इन्ड्ान् इति शब्दः पवनसंशचालित तालपत्रध्वनिमपि तिरस्कृतवान्। ॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ मदस्राविणां रघुसेनागजानां गण्डस्थले पुन्नागतरुवनाद्भमराणां निपतनमाह- खरजंरीस्कन्धनद्धाना मदोरासुगन्धषु। कटेषु करिणां पेतुः पुनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ४-५७॥ पदच्छेदः खर्जुरी-स्कन्ध-नद्धानाम्, मदो-द्रार सुगन्धिषु ,कटेषु, करिणाम् ,पेतुः, पुनागेभ्यः, शिलीमुखाः, अन्वयः खरजुरी-स्कन्ध-नद्धानां करिणां मदो द्रार-सुगन्धिषु कटेषु पुनागेभ्यः शिटीमुखाः पेतुः। तात्पर्यम् भ्रमराः पुन्नागपुष्पाणि त्यक्तवा रवर्जरी-स्कन्धेषु निबद्धानां सेनागजानां मदखरावेण सुगन्धिषु गण्डस्थलेषु अपतन् । अथ पञ्श्चिमदेज्ीया राजानो रघवे करं ददुरित्याह- अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यथितो द्दौ । अपरान्तमहीपारव्याजेन रघवे करम् ॥ ४-५८॥ पदच्छेदः अवकाशम्, किल, उदन्वान्, रामाय, अभ्यर्थितः, द्दौ, अपरान्त-महीपाल-व्याजेन, रघवे, करम् । अन्वयः उदन्वान् रामाय अभ्यर्थितः अवकाशं द्दो किल रघवे अपरान्त-महीपाल-व्याजेन करम् ददौ । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः तात्पर्यम् समुद्रः परदयरामाय प्राथितः सन् मार्गम् अदात् इति प्रसिद्धः किल । तस्मादेव समुद्रात् रघुः समुद्र मध्यदेश-नेन्द्रं-व्याजेन प्रार्थनां विना एव करं स्वीकृतवान् (करदानं च भीत्या न तु याज्या इति रामात् रघोः उत्कर्षः । अथ रघोर्जयस्तम्भखिकूटाद्रिरभृदित्याह- मन्तेमरदनोत्कीर्णवयक्तविकमलक्षणम् । त्रिकूटमेव तत्रोचैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ४-५९॥ पदच्छेदः मत्तेभ-रदनो-त्कीरण -वयक्त-विक्रम-लक्षणम्, त्रिकूटम्, एव, तत्र, उचैः, जय-स्तम्भम्, चकार, सः। अन्वयः तत्र सः मत्तेम-रदनो-त्कीर्ण-व्यक्त-विक्म-लक्षणं त्रिकूटं एव उच्चैः जय-स्तम्भं चकार । तात्पर्यम् तत्र पश्चिमे दिशि (केरले) स रघुः मत्तानाम् इभानां दन्तैः क्षतानि अत ए स्फुटानि पराक्रम- चिहयुक् त्रिकूटनामकं पर्वतमेव उन्नतं जयस्तम्भम् कृतवान्। अथ रघोः पारसीकाञ्चतु प्रस्थानमाह- पारसीकांस्ततो जतु प्रतस्थे स्थलवत्मना । इन्द्रियाख्यानिव रिपूस्तत्तज्ञानेन संयमी ॥ ४-६०॥ पदच्छेदः पारसीकान्, ततः, जेतुम्, प्रतस्थे, स्थलवर्त्मना, इन्द्रियाख्यान्, इव, रिपून, तच्वज्ञानेन, संयमी। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अन्वयः ततः (सः रघुः) संयमी तच्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान् रिपून् इव पारसीकान् जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे। तात्पर्यम् यथा कश्चित् योगी इन्द्रियरूपिणः शत्रून् तत्वज्ञानेन जेतुं प्रयतते तथैव सः रघुरपि पारसादेश्षीयान् भूपतीन् जेतुं स्थलमार्गण प्रवृत्तः । अथ रघुर्यवनखीमुखानां मधुनो मदरागं न सेह इत्याट- यवनीमुखपदमानां सेहे मधुमदं न सः । बालातपमिवाजानामकालजलदोदयः ॥ ४-९१॥ पदच्छेदः यवनी-मुख-पद्मानाम, सेहे, मधु-मदम्, न , सः वालातपम्, इव, अजानाम्, अकाल-जलदोद्यः । अन्वयः सः यवनी-मुख-पद्मानां मधु-मदं अकाल-जलदोदयः अजानाम् बालातपम् इव न सेहे। तात्पर्यम् यथा वर्षाभिनने समये मेघस्य उदयः कमलानां विकसकारी प्रातःकालीनातपं न सहते, तथैव रघुरपि पारसीक-यवनाङ्गनाना मुरवकमलानां मदिरापान-जनित-रागं न सहते। (ताः पतिवियुक्ताः चक्रे ।) अथ पारसीकैः सह रघोस्तुमुलं युद्धं वभूवेत्याह- सङ्गामस्तुमुलस्तस्य पाश्वत्यैरश्वसाधनैः । शाङ्गकूजितविज्ेयप्रतियोधे रजस्यमूत् ॥ ४-६२॥ पदच्छेदः श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः सङ्गामः, तुमुलः, तस्य, पाश्चात्यः, अश्वसाधनैः, शाङ्-कूजित-विज्ञेय-प्रतियोधे ,रजसि, अभूत् । अन्वयः तस्य अश्वसाधनैः पाश्चात्यै (सह) शा्-कूजित-विज्ञेय-प्रतियोधे रजसि तुमुलः सङ्गामः अभत्। तात्पर्यम् रघोः घोटक-सेना-वाहुखयवद्धिः पाश्चात्ययवनैः साकं धनुष्टंकार- जनितशब्दैः विज्ञातुं योग्याः प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि, घोरः संग्रामः (युद्धम्) अभवत् । (रजसि उभयदलयोः स्व-पर-विज्ञानं धनुष्टंकार-जनित-शब्दैः एव विज्ञेयाः आसीत् इति घोर-सद्गाम सम्पतिः |) अथ रघुः स्ववाणाच्छ्रिरः पारसीकानां दिरोभिः पृथ्वीं छादयामासेत्याह- भच्छापवजितैस्तेषां रिरोभिः उमशरुलैमहीम् । तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षदरपटलैरिव ॥ ४-६३॥ पदच्छेदः भह्ापवर्जितैः, तेषाम्, शिरोभिः, इमश्रुलैः,मदीम् तस्तार , सरघाव्याप्तैः, सः, क्षौद्रपटलैः, इव । अन्वयः सः भल्लापव्जितैः उमशुलैः तेषां शिरोभिः सरघाव्याप्तैः कषोद्रपरलैः इव मही तस्तार । तात्पर्यम् स राजा रघुः प्रवृद्ध-मुरव-रोमवद्धिः पारसीकानां भछ्लानामक वाणविशोषयुक्तेः कतितैः दिरोभिः यथा मघुमक्षिका-यक्तेः क्षोदरसञ्ञयेः (कषुदरभिः कृतानि ष्पोद्राणि (मधुनि) कषोद्राणां पटलानि, तेः) इव पृथ्वीमाच्छादयामास (आच्छादितवान्) । 53

श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ हतावदिष्टाः पारसीका राजानस्तं रघुं शरणं ययुरित्याह- अपनीतरिरखाणाः शेषास्तं इारणं ययुः । प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ४-६४॥ पदच्छेदः अपनीत-शिरखाणाः ,शोषाः,तम् , शरणम्, ययुः प्रणिपातप्रतीकारः , संरम्भः, दि, महात्मनाम् । अन्वयः दोषाः अपनीत-रिरखाणाः तं शरणं ययुः दि, महात्मनाम् संरम्भः प्रणिपात-परतीकारः (भवति)। तात्पर्यम् ये तु जीविताः आसन्, ते स्व-शिरखराणम् रघोः चरणयुगलयोः समर्पितवान्। रघुनापि ते स्वे मुक्ताः। यतः महात्मानां कोपः प्रणिपातेन एव शान्तिर्भवति । अथ रघोर्योधानां विजयश्रमनिवारणार्थं

मयपानमाह- विनयन्ते स्म तद्योधा मधघुमिर्विजयश्रमम् । आस्तीणाजिनरलासुद्राक्षावख्यमूमिषु ॥ ४-६५॥ पदच्छेदः विनयन्ते, स्म ,तद्योधाः, मधुभिःविजयश्रमम्, आस्तीर्णा -जिनरतासु,द्‌ाक्षा-वलव-भूमिषु। अन्वयः तद्योधा; ्राक्षा-वलय-भूमिषु मधुभिः विजयश्रमम् विनयन्ते, स्म । तात्पर्यम् राज्ञः रघोः शुराः द्राषावलयानां भूमिषु चर्मश्रेषठानि आस्तीर्य द्राक्षानिर्मितम्यं पीत्वा युद्धश्रमात्विमक्तिमवाप। विनयन्ते स्म=अपनीतवन्तः, भूतार्थे लट् । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ रघोरदिग्विजयार्थमुदीचीं दिशामुदिश्य प्रस्थानमभृदित्याह- ततः प्रस्थे कौबेरी भास्वानिव रघदिशम् । इरैरुसैरिवोदीच्यानुदधरिष्यन् रसानिव ॥ ४-६६॥ पदच्छेदः प्रतस्थे,कोवेरीम् , भास्वान् , इव,रघुः, दिं, शरः, उस्ैः,इव, उदीच्यान्, उद्धरिष्यन्, रसान.इव । अन्वयः ततः रघुः भास्वान् इव शरैः उस्र इव उदीच्यान् रसान् इव उद्धरिष्यन् कौवेरी दिशं प्तस्थे। तात्पर्यम् पारसविजयोत्तरं यथा सूर्यः स्वतीकषणकिरणेः जलानि शोषयितुमुत्तरस्यां दिशि प्रसरति (उत्तरायणकाल इत्यर्थः) तथेव राजा रघुरपि उत्तरदेशस्थान् राज्ञः विजेतुं कोवेरीं (कुवेरसम्बन्धिनी दिशम्), उदीचीं दिशं प्ति प्रस्थितवान् (प्रचचाल) । अथ उदीचीं दिं परस्थितस्य रघोः सेनासम्बन्धिनोऽश्वा् वर्णयन्नाह- विनीताव्श्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचे्टनैः । दुधुवुवाजिनः स्कन्धौहग्रुङ्कुमकेसरान् ॥ ४-६७॥ पदच्छेदः विनीता-ध्वमा-स्तस्य सिन्धु-तीर-विचेषटनैः दधुवु-र्वाजिनः ,स्वन्धा-ह-कुङ्कम-केसरान । अन्वयः सिन्धु-तीर-विचेष्टनः विनीता-ध्वश्रमाः तस्य वाजिनःलम्न-कुकुम-केसरान स्कन्धान् दुधुवुः । तात्परयम् श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः सिन्धुनद्याः तीरे अङ्कपरिवर्तनेन(1९९]*]718 {0 01९ ७1१९ ०1 Sध.लल]पाह) मार्गस्य खेदं दूरीकृत्य रघोः सेनाश्वाः कुङ्कम-केसर-संसक्तिमतः स्कन्धान् कम्पयन्ति स्म। धू कम्पने। अथ रघुडूणान् युधि जितवानित्याह- तत्र हरणावरोधानां भष वयक्तविकमम् । कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ४-६८॥ पदच्छेदः तत्र, दरणा-वरोधानाम्, भर्तृषु, व्यक्त-विक्रमम् , कपोल-पाटलादेशि, वभूव, रघु चेष्टितम् । अन्वयः तत्र भर्तृषु वयक्त-विक्रमं रघु-चेटतं दणा-वरोधानां कपोल-पाटलदेशि वभूव । तात्परयम् राजा रघुः तत्र उदीच्यां दिशि द्वणान्तःपुरखीणां स्वामिनः मारयित्वा स्वीयं पराकमं विस्तारयन् तासां कपोटप्रदेशान् ताडनादिकृत-आरुण्यांश्चकार (कपोरपाटलादेशि) । शोक विलापे वक्षः कपोलो च ताडयन्ति तत्रत्याः सयः । वबोधप्रशनाः 1. वभूवुः इत्यत्र कः लकारः? 2. कपोल इति पदस्य अर्थः कः? 3. रघुवंशमहाकाव्यस्य चतुर्थसर्गस्य कति श्वोकाः सन्ति 56 श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः शब्दावली इभः,कपोलः,विक्रमः,अन्वयः, सर्गः इत्याद्यः। सारांशः 1. महाकाव्यरीज्ञानं छात्राः जातम्। रघोः गुणाना ज्ञानं छात्राः संप्राताः। छात्राणां कालिदासस्य काव्योटीज्ञानममूत्। 2. 3. 4. नूतनानां शब्दानां ज्ञानं जातम्। 5. वाक्यरचनाकोशलं संपादितम्। 6. पुराणेतिहासस्य ज्ञानमभूत्। अभ्यासप्रः 1. निर्धारितपास्यभागस्य सारा लिखत। 2. राजा रघोः चरितं वर्णयत। संदभन्धसूची 1. रघुवंशमहाकाव्यम् चोखम्भा वाराणसी सहायकग्रन्थसूची 1. रघुवंशमहाकाव्यम् सुबोधिन्याख्यया व्याख्यया सरलार्थया प्राकृतभाषया संक्ितार्थया संखलितम् कारशीस्य-शारदा-भवनात्-समुद्छसितम-१९८६

श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुर्थः सर्गः पञ्चमः खण्डः - रघोः उत्तदिग्यात्रा पाठरचना प्रस्तावना उदेश्यम् मूलपाठः 1. मूलश्टोकः 2. पदच्छेदः 3. अन्वयः 4. तात्पर्यम् सारांशः वोधप्रशनाः शब्दावली सन्दर्भग्रन्थाः सदायकगन्थाः वोध्रशनोत्तराणि अभ्यासप्रभ्ः श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुः सरमः प्रस्तावना ~ रघोः राज्याभिषेकवर्णनपरे अस्मिन् सगे रघोः विजययात्रायाः वर्णनं क्रियते महाकविना कालिदासेन । एं प्रसंगे प्राप्ते इदानीं रघोः उत्तरदेशयात्रायाः वर्णनमारब्धम्। तस्यां दिशि प्रथमतः द्रणाधिपेन सह रघोः यः समरः समभूत् तदर्णनं अत्यन्तं चमत्कारेन कृतम् । ततः परं ६९ श्लोके काम्बोजदेशाधिपमपि जितवानिति ऊन्चुः कालिदासः । रघुनापराजिताः कांबोजाः अश्वधनाधिकं उपायनं ददुः । ततः परं हिमालयपर्वतारोनस्य वर्णनं अकार्षुः तत्रैव विद्यमानानां सिम्हानां वर्णन, ततः गंगाखरोतस्य वर्णनं इत्यादिकं विस्तरेण विवृतम्। हिमाखयस्थेन किरातेन सह रघोः यत् घोरं युद्धं अभूत् तस्य वर्णनं कृत्वा जयिनः रघोः यशोगानं किन्नराः चकुः इति साधितम् । हिमालयविजयानन्तरं कामरूपदेशस्य वर्णनं तद्राज्याधिपतेः पराजयः, तदीय गजोपायनं सम्यक् विवृत्य अन्ते सर्वदेशविजययात्रासमाप्ते सति रघोः विश्वजिदयज्ञस्य वर्णनं कृत्वा सर्ग समापितवान् । उदेश्यम्- 1. उत्तरदेशे विद्यमनानां राज्यानां स्वरूपं , स्थितिश्च कथमासीदिति ज्ञातुं शक्यते । ,, कम्बोजदेशस्य महत्वं तत्र अश्वाधिक्यं आसीत् इति च अवगन्तुं शाक्यते । . हिमालये के प्राणिनः आसन्निति ज्ञातुं शक्यते । ~ हिमालये विद्यमनानां किरताना छेछजातीयानां स्थितिः अवगन्तुम् शक्यते । . कामरूपदेशः देशर्यसम्पन्नः आसीत् कालिदाससमये इति तत्देशा चारितं बुयते। . वहत शोकेषु लिट् लकारस्य प्रयोगदृशंनात् तछ्छकार प्रयोगे सामर्थ्य वर्धते । . विविधसमासानां स्वरूपं कथं प्रयोक्तव्यः इति च ज्ञातुं शाक्यते । 9 ~ > छर > & > . विविध धातूना प्रयोगः साधयितुं शक्यते । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ रघुः कम्बोजदेशवासिनो राज्ञोऽपि विजितवानित्याह- काम्बोजाः समरे सोदुं तस्य वीर्यमनीश्वराः । गजातानपरिषिठैरकोः साधमानताः ॥ ४-६९॥ पदच्छेदः काम्बोजाः, समरे, सोम्, तस्य, वीर्यम,अनीश्वराः, गजालान-परि्षिटः अक्षोटेः, सार्धम्, आनताः ॥ अन्वयः काम्बोजाः समरे तस्य वीर्य सोहुं अनीश्वराः गजाकान-परि्षिटःअकषोटः सार्धम् आनताः। तात्पर्यम् कम्बोजाधिपाः युद्धे रघोः प्रतापमसहमानाः सन्तः गजानाम्बन्धनेन नम्रः अक्षोटवृकषैः सहैव नम्राः जाताः । तथा च तेषां पराजयः जातः इति व्यद्येन सूचितं भवति । अथ रघवे कम्बोजाः पराजिताः सन्तोऽश्च धनादिकमुपायनं ददुरित्याह- तेषां सदश्वमुयिष्ठस्ुद्रविणराशयः । उपदा

विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसठेश्वरम् ॥ ४-७०॥ पदच्छेदः तेषाम्, सदश्व-मूयिष्ठा-स्त्गा, द्रविण-राशयः,उपदाः, विविशुः, शश्वत् ,न, उत्सेकाः, कोसलेश्वरम्। अन्वयः तेषां सदश्व-भूयिष्ठाः तत्गाः द्रविण-राशयः उपदाः कोसलेश्वरः , शश्वत् विविशुः उत्सेकाः नविविशुः। ॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः तात्प्यंम् रघुना पराजयं प्राप्तवन्तः ते भूपतयः अस्यान् दस्त्यश्वादीन् सुवर्णसमूहांश्च रघवे उपहाररूपेण समर्पितवन्तः । तत् स्वीकोपि रघोः अहङ्करः नैव उदभूत् । तथा च रगोः गर्वहीनत अनेन सूचिता । अथ कम्बोजविजयानन्तरं लघोः हिमाख्यपर्वतारोहणमाह- ततो गौरीगुरं दौलमारुरोहाश्वसाधनः । वर्धयन्निव तत्कूटातुदूधातुरेणुभिः ॥ ४-७१॥ पदच्छेदः ततः.गोरीगुरुम, शरम, आरुरोह, अश्व-साधनःवर्धयन.इव, तत्कूटान, उद्‌धूतैः, धातु-रेणुभिः । अन्वयः ततः अश्व-साधनः गोरीगुरं शलं उद्‌धूतैः घातु-रेणुभिः तत्कूटान् वर्धयन् इव आरुरोह । तात्पर्यम् काम्बोजविजयानन्तरं सः रघुः अश्वसेनायुक्तः रघुः उत्तरस्यां दिशि विद्यमानान् राज्ञः जेतुं हिमाचलम् आरुरोह । तथा अश्वखुरत्थापितेः धातुरेणुभिः हिमल्यस्य शिखराणि वर्धितानि इव आभाति। अथ हिमालयमारोहतो रघोः पथि गङ्गाऽम्बुकणोपेतः पवनोऽववावित्याह- शंस तुल्यसत्त्वाना सैन्यघोषेऽप्यसंश्रमम् । गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ४-७२॥ पदच्छेदः शंस, तुल्यसत्वानाम्, सेन्यघोषे, अपि, असंभ्रमम् ,गुहाशायानाम् ,सिंहानाम् ,परिवृत्य, अवलोकितम् श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अन्वयः तुल्यसत्त्वानां गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्य अवलोकितं सेन्यघोषेअपि असंभ्रमं शंस । तात्पर्यम् महावत्माः हिमल्यगुहान्ततिनः शयानः सिंहाः भयजनकं रघुसेनायाः कलकलं श्रुत्वाऽपि निर्भयाः सन्तः केवलं ग्‌ीवभङ्गेन एव अवलोकयन्तः स्वीयभयाभावं परदशयामासुः । अथ रघोः सैनिका मृगमदवासितशिलातलेषु मार्ग्रमापनयनार्थं निवासं चकरित्याह- भूषु मर्मरीमूताः कीचकध्वनिदेतवः । गङ्गाशीकरिणो मागे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ४-७३॥ पदच्छेदः मूजषु, मर्मरीभूताः, कीचक-ध्वनि-हेतवः, गङ्गा-्ीकरिणः, मार्गे ,मरुतः, तम्, सिषेविरे । अन्वयः भूषु मर्मरीभूताः कीचक-ध्वनि-ठेतवः गङ्गा-शीकरिणः मरुतः मार्गे तं सिषेविरे। तात्पर्यम् पर्वते आरोहणसमये पथि शुष्कीम्तेषु भूर्जपत्रेषु कुर्वाणः वंशविवरेषु मधुररावम् उत्पादयन्तः, गंगाजलकणांश्च सञ्चारयन्तः शीतलाः वायवः रघोः अपनीतवन्तः। अथ हिमवति रघोरदीपकारय रात्रो ज्योतिकंताविषा एव कुर्वन्ति स्मेत्याह- विशाश्रमुनमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः । दृषदौ वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ४-७४॥ # श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः पदच्छेदः विश्रमुः,नमेरूणाम् ,छायासु.अध्यास्य , सैनिकाः, टृषदो, वासितो-त्सङ्गा, निषण्ण-मृग- नामिभिः। अन्वयः सैनिकाः नमेरूणां छायासु निषण्ण-मृग-नाभिभिः वासितो-त्सङ्गाः षदःअध्यास्य विशश्रमुः । तात्पयंम् रघोः सैनिकाः नागकेसरवृक्षाणां छायासु मृगनाभिभिः वासितानि पाषाणतलानि मार्मश्रमापरिदाराय अधिष्ठाय श्रममपनीतवन्तः । अथ रघोः सेनागजानामोन्नत्यं देवदारुस्कन्धवल्कलक्षतैः किराता जानन्ति स्मेत्याह- सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्पुरितत्विषः। आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमरेहदीपिकाः ॥ ४-७५॥ पदच्छेदः सरला-सक्त-मातङ्ग-गैवेय-स्फुरित-त्विषः,आसन्, ओषधयः, नेतुः, नक्तम्, अस्रहदीपिकाः । अन्वयः सरला-सक्त-मातङ्ग-मैवेय-स्फुरित-त्विषः ओषधयःनक्तं नेतुः अन्नेहदीपिकाः आसन्। तात्पर्यम् हिमालये रात्रौ देदीप्यमानः वनोषधयः देवदासवृक्षे वद्धाः ये गजाः तेषां कण्ठबन्धनेषु शरह्लादिषु परिस्फुरितकान्तयः सत्यः सेन्ययुक्तस्य रघोः तेलानिरपक्षदीपाः अभूवन् । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ रघोः पर्वतीयेकैच्छजातीयैः किराताददिभिः सह घोरं युद्धमभदित्याह- तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्ञ्क्षततत्वचः । गजवघ्मं किरातेभ्यः शाशंसुर्दैवदारवः ॥ ४-७६॥ पदच्छेदः तस्य, उत्सृष्ट-निवासेषु, कण्ट -रलु.क्षत-त्वचः,गज-वरष्, किरातेभ्यः, शासुः, देवदारवः। अन्वयः तस्य उत्सृषट-निवासेषु कण्ठ-रजु-क्षत-त्वचःदेवदारवः किरातेभ्यः गज-वष्म शंसुः। तात्पर्यम् रघुणा त्यक्तषु प्रदेशेषु तस्य देवदासवृक्षस्कन्धेषु गजशरङ्ख्लाघर्षचिहानि मतङ्गजानां देदोन्‌यं प्रकाशनमकार्षुः अथ पर्वतीयगणविजयिनो रघोर्यशोगानं तत्र किन्नरगणाशचकररित्याह- तत्र जन्यं रघोर्घोरं परवतीयैर्गणैरमत् । नाराच-क्षेपणीयादमनिष्येषोत्पतितानलम्॥ ४-७७॥ पदच्छेदः तत्र, जन्यम्, रघोः, घोरम, पर्वतीयै,गणैः, अभूत् ,नाराच-क्षेपणीया-रम-निष्येषो-त्पतिता-नलम् अन्वयः तत्र रघोः पर्वतीयैः गणैः नाराच-क्षेपणीया-कम-निष्येषो-त्पतिता-नलम्घोरं जन्यं अभूत्। तात्पर्यम् दिमालयपर्वते रघोः किरातैः सह घोर युद्धं भूव । रघुणाषि्ताः ये वाणाः तथा किरातैः निक्षिप्तानि यानि पाषाणानि तयोः अन्योन्य संघर्षणात् वहेः परदुभीवः अभूत्। 64 श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ पराजितानां पर्वतीयगणानां रघवे उपहारस्वरूपमणिगणादयर्पणमाह- इररुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् । जयोदाहरणं बाहोगपयामास किन्नरान् ॥ ४-७८॥ पदच्छेदः शरैः,उत्सव-संकेतान्, सः, कृत्वा, विरत-उत्सवान्,जय-उदाहरणम् ,बाहोः,गापयामास, किन्नरान्। अन्वयः सः शरः उत्सव-संकेतान् विरत-उत्सवान् कृत्वा बाहोः जय-उदाहरणम्किन्नरान् गापयामास । तात्पर्यम् सः रघुः उत्सवसंकेतनाभ्नां पर्वतवासिनां सविधे युद्धं कृत्वा तान् निरुत्सवान् कृतवान् । ततः विजयज्ञापनाय किन्नराः रघोः यशः सर्वतो जगुः। अथ रघुरमर कैलासपर्वतमगत्वैव हिमालयशिखरादवततारेत्याह- परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ४-०९॥ पदच्छेदः परस्परेण, विज्ञातः, तेषु, उपायन-पाणिषु.राज्ञा, हिमवतः, सारः, राज्ञः, सारः, हिमाद्रिणा । अन्वयः तेषु उपायन-पाणिषु परस्परेण राज्ञा हिमवतः सारः दिमाद्रिणा(च) राज्ञः सारः विज्ञातः। तात्पर्यम् रघोः सकाशे उत्सवसंकेतनाभ्नां पर्वतवासिनां पराजयानन्तरं हिमाख्यवासिनः तस्मै अनेकानि वस्तूनि उपटारीकृतवन्तः। तत्सर्व ष्टा हिमालस्य धनबलं ज्ञातवान्।

हिमाखयोपि रघोः पराकमं ज्ञातवान्। 65 श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ कामरूपाधिपती रघोरभयेन कम्पितवानित्याह- तत्रकषोभ्यं यशोरारि निवेश्यावरुरोह सः । पौकस्त्यंतुकितस्याद्रेराद्धान इव हियम् ॥ ४-८०॥ पदच्छेदः तत्र, अक्षोभ्यम्, यशो-राशिम्, निवेश्य, अवरुरोह, सः,पौठस्त्य-तुलितस्य,अद्रः, आदधानः, इव, हियम्। अन्वयः सः तत्र अक्षोभ्यं यो-रारि निवेशय पौलस्त्य-तुलितस्यत्रद्रः हियम् आदधानः इव अवरुरोह । तात्पर्यम् सः रघुः हिमालये अनितरं योरा संस्थाप्य कैलासमद्दष्रैव तस्य लनां उत्पाद्यन्निव ततः अवततार। अथ कामरूपाधिपो रघो रथमार्गधूलि दैव भीतः सन् तेन सह युद्ध न कृतवानित्याह चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्राज्योतिषेश्वरः । तद्रनालानतां प्रतः सह कालागुरुमैः ॥ ४-८१॥ पदच्छेदः चकम्पे, तीर्णलौहित्ये, तस्मिन, परागज्योतिषेश्वरः,तद्रना-आलानताम, प्रातः, सह, कालागुरुटरमैः अन्वयः तस्मिन तीर्ण-लोदित्ये (सति) पराग्ज्योतिषेश्वरः तद्रना-आलानतापरातैः कालागुरुटरमेः सह चकम्पे। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः तात्पर्यम् सा तीवा परायोतिषनामकं = ततः रघुः लोदिताख्यां ब्रह्पुत्रनदीं तीर्त्वा प्राग्ज्योतिषनामकं कामरूपदेशं प्राप्तः। ततः कालागुरुवक्षे बद्धानां रघोः गजानां श्रह्णानाकर्षणधर्षणादिभिः यथा तरवः कम्पितवन्तः तथा कामदेशाधिपतिरपि चकम्पे। अथ कामरूपाधिपो रघो रथमार्मधूलि द्दव भीतः सन् तेन सह युद्धं न कृतवानित्याह ~ न प्रसेहे स रुदधाकमधारावष्दिनम् । रथवत्मंरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ४-८२॥ पदच्छेदः न, प्रसेहे, स, रुदधरकम्, अ-घारावरष-दरदिनम् रथवत्म-रजः, अपि, अस्य, कुतः, ए ,पताकिनीम्। अन्वयः सः रुद्ार्कम् अ-धारावर्ष-् दिनम् अस्य रथव्त्म-रजः अपि न प्रसेहेपताकिनीं (तु) कुतः एव । तात्पर्यम् सः कामदेशाधिपतिः सूर्यमण्डलस्य आवरणकारिणीं वृष्ट विना दरदिवसं कुर्वती सेनाधूलिमपि दूरतः अपि द्रष्टुमसमर्थः अभूत्। अथ कामरूपेश्वरो रघोः पादयोर्निपत्य रलान्युपायनीकृतवानित्याट- तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् । मजे भिन्नकटनौगैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ४-८२॥ पदच्छेद तम्, ईडाः, कामरूपाणाम् अत्याखण्डल-विक्रमम् ,मेजे, भिन्न-कटैः, नागैः, अन्यान्, उपरुरोध, यैः। 6 श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अन्वयः कामरूपाणां ईशाः अत्याखण्डल-विकरमं तं मिन्न-कटेः नागेःभेजे यैः अन्यान् उपरुरोध। तात्यैम् कामरूपाधिपःयैःमदोद्धतेःगजैःअन्यात्रपान्निराचकारतानेवगजान्उपहारकृत्वारघुंशरणमागतः । अथ कामरपेश्वरो रघोः पादयोर्निपत्य रलनान्युपायनीकृतवानित्याह- कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् । रलपुष्योपहारेण छायामानच पाद्योः ॥ ४-८४॥ पदच्छेदः कामरूपेश्वरः, तस्य, हेम-पीट-अधिदेवताम्,रल-पुष्प-उपहारेण, छायाम्, आनर्च, पादयोः । अन्वयः कामरूपेश्वरः हेम-पीठ-अधिदेवतां तस्य पादयोः छायां रल-पुष्प-उपटारेण आनर्च । तात्पर्यम् कामरूपाधिपःरनमयसिह्यासनेपतितांपरमाराध्यादेवतामिवरघुचरणकमलच्छायांरलपुष्पोरेणपूज यामास। अथ रघुः सां दिशो जित्वा दिग्िजयन्नवृत्तोऽभूदित्याह- इति जित्वा दिशो जिष्णुन्यव्तत रथोद्धतम् । रजो विश्रामयत्रज्ञं छत्रशुल्येषु मौलि ॥ ४-८५॥ पदच्छेद इति, जित्वा, दिशः, जिष्णुः, न्यवर्तत, रथोदधतम्, रजः, विश्रामयन्, राज्ञा, छत्र-शुयेषु, मोलिषु। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अन्वयः जिष्णुः इति दिशः जित्वा रथोद्धतं रजः मिोगु विश्रामयन् न्यवर्तत । तात्पर्यम् एवं सर्वा दिदं जित्वा रघुः एकच्छत्राधिपतित्वं खच्ध्वा छत्ररहितानामन्येषां नृपानां किरीटेषु स्वसेनोत्थापितां धूलि संकरामयन् स्वराजधानीमाजगाम। अथ रघुरविश्वजितं यज्ञं कृतवानित्याह- स विश्वजितमाजडे यज्ञं सवैस्वदक्षिणम् । आदानं हि विसगौय सतां वारिमुचामिव ॥ ४-८६॥ पदच्छेदः सः विश्वजितम्, आजे, यज्ञम्, सर्वस्व-दक्षिणम् , आदानम्, हि, विसर्गाय, सताम्, वारि-मुचाम् इव। अन्वयः सः सर्वस्व-दक्षिणं विश्वजितं आजहे, हि सतां वारि-मुचाम् इव आदानम् विसर्गाय(भवतीति दोषः) । तात्यंम् मेघानां समुद्रनलाहरणं तावत्यथा परोपकाराय तथा महात्मनामपि धार्जनं सतामुपकाराय इति द्योतनाय रघुः विश्वजिन्नामकं महायज्ञं कृतवा सर्वस्वदक्षिणां ददो । श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः अथ यज्ञान्ते स्वनिदेशायत्तीकृतेभ्यो नृभ्यो निजगृहगमनाय रघुराज्ञां ददातीत्याह- सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्कियाभि- गुर्बीभिः शामितपराजयव्यलीकान् । काकुतस्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ४-८७॥ पदच्छेद्ः सत्रान्ते, सचिव-सखः, पुरस्कियाभिः.गुवीभिः,शमित-पराजय-व्यलीकान,काकुत्स्थः, चिर-विरह- उत्सुक-अवरोधान्,राजन्यान.स्वपुर निवृत्तये अनुमेने । अन्वयः काकुत्स्थः सत्रान्ते सचिव-सखः (सन्) गुर्वीभिः पुरस्कियाभिःशमित-पराजय-व्यलीकान् चिर- विरद-उत्सुक-अवरोधान् राजन्यान्स्वपुर निवृत्तये अनुमेने। तात्पर्यम् चन्त्रान्तेमन्तिभिःसहितःरघुःपराजितानांनृपतीनां खेदंसम्मानादिनानिवारितवान्। चिरकाटविरदितान् च तान्पतीन्स्वदेश्वागमनायअनुजज्ञे। अथ स्वपुरं परति गमनाय प्रातानुज्ञाना राजत्रां प्रयाणकाले रघोः पादयोः प्रणिपतनमाह- ते रेखाध्वजकुकिशातपत्रचिहं सम्नाजश्वरणयुगं प्रसादरभ्यम् । परस्थानपरणतिभिरुलीषु चकु मौलिसखक्च्युतमकरन्द्रणुगौरम् ॥ ४-८८॥ श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम्.चतुः सरमः पदच्छेदः ते, रेखा-ध्वज-कुलिशातपत्र-चिहयम.सम्राजः.चरणयुगम्, प्रसादरभ्यम्स्थान-प्रणतिभिः, अङ्गलीषु.चकरःमोलि-खक्- च्युत-मकरन्देरेणु-गौरम्। अन्वयः ते रेखा-ध्वज-कुकिशातपत्र-चिहम्प्रसादलम्यम्सम्राजः चरणयुगं प्रस्थान-प्रणतिभिः अङ्गुलीषु मौलि-खक्- च्युत-मकरन्द्रेणु-गोरम् चकरुः। तात्पयंम् प्रस्थानसमये सर्वे राजानः नमस्कारपर्वकं रघोः चरणं प्रणेमुः, तदा तेषां मुकुटमाल्यगलितम्धुपरागः

रघुचरणयुगलाद्दलीः अलंकारमकरोत्। सारांशः
रघुःविजययात्रायामउत्तरस्वांदिशिसिन्धुनदीतीरेकिञ्चित्कालंस्थित्वाहणात्रणेजित्वाकाम्बोजं जगाम । तेन सह युद्धे संप्राप्ते पराजिताः काम्बोजाधिपाः उपहाररूपेण सवर्णान् उन्नतजातिविर्ि्टाशवंश्च ददुः । तत्स्वीकृत्य दिमालयं गतः। तद्गते च तत्रैव किञ्चित्कालं यावत् उषित्वा शीतलेन गंगाजलयुक्तवायुना श्रमपरिहारं कृत्वा तत्रैव विद्यमानान् किरातान् घोरे समरे जित्वा तैः दत्तोपहारादिभिः प्रीतः रघुः प्राचीदिङशं ययो। तत्र लोहिताख्याबरह्मपुत्रनदीं तीर्त्वा प्राग्ज्योतिषाख्यं कामरूपदेशं प्राप्य तदेशाधिपं जित्वा तदत्तगजाश्चादयुपहारादिभिः संतुष्टः सन् स्वदेशं ययो। स्वदेश प्रप्ते सति एकच्छत्राधिपतित्तलाभाय विश्वजिदयज्ञमकरोत्। तस्मिन् यज्ञे दक्षिणात्वेन सर्वस्वं द्द । तदनन्तरं सर्वान् नृपतीन् स्वराज्यं प्रति गन्तुमादिषटवान्। श्रीचन्द्ररोखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः रघुवंशम.चतुर्थः सर्गः बोधयप्रशनाः 1. रघुःगौरीगुरं कथम् आरुरोह? 2. रघुणापराजिताः कम्बोजराजाः उपहाररूपेण किं दत्तवन्तः? 3. रघुः किमर्थ विश्वजियज्ञं कृतवान्? 4. हिमालये केः सह युद्धं कृतवान्रघुः? 5. दिमालयाद्वरोहणसमये किमदैव अवततार रघुः? शब्दावली 1. विङ्ाश्रमुः - विश्रामंस्वीकृतवान् 2. शंस - शाशितवान् 3. नमेरुः - नागकेसरृक्षः 4. गोरीगुरुः - दिमालयः 5. अक्षोभ्यम् - क्षोभरदितम् सन्दरभ्रन्थाः 1. रघुवंशम्, मोतीलाख्वनासीदास्, 2004 सहायकम्रन्थाः 1. रघुवंशम्, सञ्जिविनीव्याख्यासहितम्, चोखाम्बापव्लिश्स, वाराणसी,2002 2. रघुवंशम, सुबोधिनीव्याख्यासदहितम्, शारदाभवनम्, वाराणसी,1929. बोधप्र्ोत्तराणि 1. अश्वसाधनःरघुःउद्धतेःधातुरेणुभिःतत्कूटान्वरधयन्निव आरुरोह । 2. अश्वघनादिकमुपायनंदटुः। 3. एकच्छत्राधिपतित्वकाभाय। ॥ श्रीचनदरदोखरेत्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः रघुवंशम्.चतुर्थः सर्गः 4. किरातेः। 5. कैलासम्। अभ्यासपश्नाः 1. सर्वेश्ोकाःकण्ठस्थाःभवेयुः 2. रघोःहिमाख्यगमनवर्णनमश्ोकैःपदच्छेदादिसदितैःकर्तव्यम् 3.

The Report is Generated by DrillBit Plagiarism Detection Software

Selected Language Sanskrit

Submission Information

Author Name	SKT 1
Title	SKT - ELM
Paper/Submission ID	2115536
Submitted by	coe@kanchiuniv.ac.in
Submission Date	2024-07-15 11:26:16
Document type	Thesis

Result Information

Similarity	**10%**

A Unique QR Code use to View/Download/Share Pdf File

DrillBit

DrillBit Similarity Report

10	9	A	A-Satisfactory (0-10%) B-Upgrade (11-40%) C-Poor (41-60%) D-Unacceptable (61-100%)
SIMILARITY %	MATCHED SOURCES	GRADE	

LOCATION	MATCHED DOMAIN	%	SOURCE TYPE
1	sa.wikipedia.org	3	Internet Data
2	Thesis Submitted to Shodhganga, shodhganga.inflibnet.ac.in	2	Publication
3	sa.wikipedia.org	1	Internet Data
4	Thesis Submitted to Shodhganga, shodhganga.inflibnet.ac.in	1	Publication
5	sa.wikipedia.org	1	Internet Data
6	sanskritdocuments.org	1	Internet Data
7	sa.wikipedia.org	<1	Internet Data
8	Thesis Submitted to Shodhganga, shodhganga.inflibnet.ac.in	<1	Publication
9	Thesis Submitted to Shodhganga, shodhganga.inflibnet.ac.in	<1	Publication

वेदाः उपनिषदश्च शुभाभिनन्दनानि संस्कृतवाखयाध्ययननिरतानां समेषां वियार्थिना श्रीचन्द्रशेखरेन्त्रसरस्वती विश्वमहाविद्यायेन काञ्चीपुरस्थेन सञ्चाल्यमाने दूरविद्यकेनद्रे भागं ग्रहीतुं सादरं स्वागतम्। विश्वविद्यालयोऽयं राट्यमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा (५५.५८) ८८५८ श्रेण्य प्रमाणीकृतः एवं विश्वविद्यालयानुदानायोगेन (11(;0-) सद्वटनेन दूरविद्याकेन्त्रतवेन अनुमतः वर्तते। विश्वमहाविद्यालयोऽयं १९९२ वर्प भारतसर्वकारारा प्रकटितः तदारभ्य प्रतिवर्षं विदाध्यापनकषेत्रे तथा परिद्ोधनकारये च महती समुन्नतिं प्ररशवन् वर्धमानः अस्ति। भारतीयपरम्परायां प्राचीनानां ऋषीणां पण्डितानां तथा कवीनां च योगदानं मानवस्य सर्वङ्गीनविकासाय तथा रोकपरिरक्षणाय च ज्ञानगहमं निरन्तरतया प्रवाहयति। नैकानि शास्त्राणि तत्र वर्तन्त। वेदाः चत्वारः, उपवेदाः, उपनिषदः, षटङ्गाणि, षद्हनानि, अशादकपुराणानि, इतिहासौ, धर्मशाखं, काव्यानि, चतुःषष्टिकलाः इत्यादिना ज्ञानपरम्परा अनन्ता सति बहुभ्यः युगेभ्यः रोकस्य मार्गदर्शनं करोति। प्रकृतेऽस्मिन काले पाश्ात्यविज्ञानस्य प्रभावेन भारतीय ज्ञानदीपस्य प्रकाशः हासतामेति। आधुनिकविन्ज्ञानद्वारा समाजस्य लाभः विद्यते एव। तथापि अस्मदीयं वाञ्रयं तु न विस्मरणीयं परित्याज्यं च। भारतीयानाम् अनुभवे आचरणे च विद्यामाना योगविद्या प्रपन्चे सर्वैरपि आद्रियमाना दृश्यते। एवम् आयर्वेदाद्यः अपि। अतः अधुनातनविज्ञानेन साकं प्राचीनविज्ञानस्य संयोजनदवाा प्रपन्चस्य महानुपयोगः भवति। अनयैव धिवा श्रीकाच्ी कामकोटिपीटाधिपैः प्राचीन-नवीन विद्ययोः संमेलनाय विश्वमहाविद्याख्योऽयं संस्थापितः। तदिदं लक्ष्यम् अग्रे सारयति अध्यापनेन परिशोधनेन च। श्रीचन्द्ररोखरनद्रसरस्वती विश्वमहाविद्यालयः स्वीयेप्ा्गने बहुविधाः विद्याः बोधयन् दूरस्थानां जिज्ञासूनामपि लाभाय केनद्रमिद प्रचायति। एतत् दवारा विद्यार्थिनः लाम भन्तामिति आशास्मदे। ४१८९ तोवाल्लाठ ऽ तावाताकहटातावालातेतके5कावञपवं ञव ककववरातकवावफव एवाप, वालोपना। मु = शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च (०२ ८ (०९८०८०२ ८०८०३ ‰ (०९ ८०८०३ ‰८० ८०२ ८०८०३ ‰ (यदे वेदाः उपनिषदश्च (०२ (०३ ८०८०२ ८०८०२ ८०८०२ ८०८०२ ८०८०३ ८०८०२ ८३८ग्द् च = ल्लवण 1 (3 ~ 3 | श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च पत्रमिद अनादिनिधनस्य वेदसमुदायस्य परिचयं विदधाति। चतुधा विभक्तस्य वेद्रारोः मन्त्र आरण्य-बराह्मण-उपनिषदां तथा प्रातिशाख्यगृह्यसूत्राणां शाखानाञ्च परिचयं विदधात्ययं पाल्यभागः। पञ्चसूक्तानां मुख्यानां व्यविषयं तथा च कटोपनिषद्ः परिचयं च प्रकुरुते। अनेन च छात्राः वेद्वाञ्ययस्य परिचयं सम्पूर्णं विहगद्दा प्रापयति। प्रथमः खण्डः - ऋग्बेदयनुर्वेदयोः मत्र-आरण्यक-बराह्मण्य -प्रातिशाख्य-गृह्यसूत्राणाम् परिचयः अस्मिन् खण्डे ऋग्वेद्र्स्य मण्डल -सूक्त-मन्त्रविभागाः, अष्टकरूपेण विभागः, तस्य शाखाः, आरण्यक-ब्ाह्मणानां परिचयः प्रातिर्ञाख्य-गृद्यसूत्रपरिचयः, यजुर्वेदस्य प्रपाठकाणि, शाखाः, प्रातिशाख्यगृयसत्राणि, आरण्यकबराह्मणपरिचयः इत्येते विषयाः विमृषटाः। दितीयः खण्डः - सामवेदाथवंदयोः मच-आरण्यक-बाह्यण्य-प्रतिशाख्य-गृद्यसूत्राणाम् परिचयः अस्मिन् खण्डे सामवेदस्य विभागः, तस्य शाखाः, आरण्यक-बाह्मणानां परिचयः प्रातिशाख्य गृह्यसूत्रपरिचयः, अथर्ववेदस्य, शाखाः, प्रातिशाख्यगृह्यसत्राणि, आरण्यकत्राह्मणपरिचयः इत्येते विषयाः निरूपिताः। तृतीयः खण्डः - उपनिषदः अस्मिन् खण्डे ईङा-कठ-केन-प्रर-मुण्डक-माण्डूक्य-देतरेय-तित्तिरीयवृहदारण्य- छान्दोग्योपनिषदाम् परिचयः, तासां प्रतिपाद्यविषयः, भाष्याणि, दरशनक्षत्रे प्रामुख्यम् इत्येते विषयाः समुपवर्णिताः। मु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च चतुर्थः खण्डः - मुख्यसुक्तानि अस्मिन् खण्डे इन्द्र-वरुण-अग्नि-सोम-अश्विनीसूक्तानां विवरणम्, मन्त्राणाम् भावार्थः, प्रतिपाद्यविषयाः, भाष्यद्दा प्रामुख्यम् इत्येते विषयाः वर्णिताः। पञ्चमः खण्डः - कठोपनिषत् (मूलमात्रम्) अस्मिन् खण्डे कटोपनिषद्ः प्रामुख्यम्, वह्ीनाम् परिचयः, मन्त्राणाम् भावः, नचिकेतसः वरत्रयम्, आध्यात्मिकक्षत्रे उपनिषदोऽस्याः प्राधान्यम् इत्येते विषयाः वर्णिताः। वेदवाञ्ययस्य परिचयेन तन्निरूपितविषयाणां तद्विभागस्य च परिचयेन संस्कृतवाङ्ग्यपरिहीलने प्रवृत्तः कश्चन स्नातकोत्तरकक्ष्यायाः छात्रः प्रवर्तते। अनेन च समस्तसंस्कृतवाञयस्य विहङ्गमद्दृटिसंवलितः शोधेषु प्रावीण्यं लमते। अतः पाठ्यभागोऽयं सर्वाग्गीणतया उपस्करोति। च = ल्लवण श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः खण्डः विषयः पुटसह्या | मथमः | ऋग्वेदः, यजुर्वेदः 8-33 ऋग्वेदस्य विभागः 9-26 यजुर्वेदस्य विभागः 26-39 दवितीयः | सामवेदः, अथर्ववेदः 40-48 सामवेदस्य विभागः 41-44 अथर्ववेदस्य विभागः 45-48 तुतीयः उपनिषदः 49-62 ईश-केन-कट-उपनिषदः 55-62 प्रश्न-मुण्ड-माण्डुक्य-उपनिषद्ः 62-67 एतरेय-तेत्तरीय-उपनिषदौ 67-70 छान्दोग्य-वृहदारण्यकोपनिषदौ | 71-74 चतुर्थः सूक्तानि 75-117 इन्द्रसृक्तम् 78-88 अश्विनीसुक्तम् 89-97 सोमसुक्तम 98-102 अभ्निसूक्तम् 103-108 वरुणसुक्तम् 109-117 वेदाः उपनिषदश्च हय = शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च पञ्चमः कठोपनिषत् 118-145 प्रथमाध्याये प्रथमवली 121-125 प्रथमाध्याये दितीयवह्टी 126-130 प्रथमाध्याये तृतीयवह्ी 131-133 द्विरतीयाध्याये प्रथमवह्टी 134-136 द्विरतीयाध्याये द्ितीयवही 137-139 द्विरतीयाध्याये तृतीयवह्ी 140-145 मु = शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च ॥ श्रीः ॥ ऋग्वेदः, यजुर्वेद्ः - खण्डः-1 (मन्त्राः-आरण्यकम्- प्रातिशाख्यम् गृह्यसूत्रम्-मण्डलम्- सूक्तम्- शाखाः) प्रस्तावना मन्त्रव्ाह्मणयोर्वेदनामधेयम् इति श्रुत्या मन्त्रब्राम्णौ वेदस्यैव द्धौ भागौवर्तेते। एं ब्राह्मणस्य अपि भागत्रयमस्ति इति । ते च ब्राह्मणम् आरण्यकम् उपनिषचेति। बराह्यणग्रन्थानां विषये विस्तृतपरिचयः आदावेव अभवत्। सम्मति आरण्यकानां विषये परिचयः उपस्थाप्यते। ऋग्वेदादिभागानुसारेण आरण्यकानि अपि बह्ूविधानि वर्तन्ते। तेषु कानिचित् विशिष्टानि आरण्यकानि सन्ति तद्यथा पेतरेयारण्यकं, वृहदारण्यकं, शांख्यायनारण्यकं तैत्तिरीयारण्यकं चेति। आरण्यकानि प्रपाठकेषु विभक्ताः सन्ति।

ते च अनुवाकेषु विभक्ताः सन्ति। महावतस्यअनुष्टानवर्णनं-निष्कैवल्यशाखपराणविया पुरुषप्रभृतीनाम् वर्णनं केषुचित् स्थलेषु ब्रह्मविद्यायाः गूढतया विस्तारेण च वर्णनमपि भवति। एतानि कस्मिन् वेदे प्रपाठके अनुवाके च वर्तन्त, तदपि अत्र उपपाद्यते। उदेश्यानि * ऋग्वेदस्य आरण्यकाणि कानि इति ज्ञानं जायते। * युरदुस्य आरण्यकाणि कानि इति ज्ञानं जायते। ह्म = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च ◦ ऋग्वेदस्य प्रातिशाख्यानि कानि इति ज्ञानं जायते। » यजुर्वेदस्य प्राति्ख्यानि कानि इति ज्ञानं जायते। ◦ गृह्यसूत्रविषयेज्ञानं प्रभविष्यति। ऋग्वेदस्य विभागः यद्यपि महाभाष्ये ऋवेदस्य एकविंशतिसंख्यकाः शाखा निर्दिष्टाः, तत्र अपि च शाकल -वाष्कल- आश्वलायन-शांख्यायन-माण्डूकायन-नामधेयाः पच्च मुख्याः शाखाः सन्ति। स ऋग्वेदः सूक्त-मण्डलमेदेन द्विधा विभक्तः। तत्र सूक्तं चतुर्विधम्, ऋषिसृक्त-देवतासूक्त-च्छन्दः सृक्त-अर्थसुक्तमेदात्। येषां मन्त्राणाम् ऋषिः एकः एव वर्तते तेषां समहः ऋषिसूक्तम्। येषां मन्त्राणाम् देवता एका वर्तते तेषां समूहः हि देवतासृक्तम्। यावदर्थसमाप्तानां मन्त्राणां समूहः अर्थसक्तम्। सूषटक्ततवात्सर्व सूक्तमित्याख्यायते। स ऋग्वेदः मण्डल-अनुवाक -वर्गभेदेन अष्टक-अध्याय-सुक्तेदेन अपि च द्विधा। उपर्यक्तभागद्वयस्य प्रथमभागे हि बालखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णायां ऋग्वेदसंहितायां दा मण्डलानि, पञ्चाीतिश्चानुवाकाः, अष्टोत्तरदितमिताश्च वर्गाः सन्ति। द्वितीये अपि च भागे अष्टौ अटकानि, चतुष्बष्टिरध्यायाः, सप्तदशोत्तरसहस्राणि अपि च सुक्तानि अपि च सन्ति। प्रातिशाख्यम् शाखां शाखां प्रति प्रतिशाखं प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम्। वेदिकं व्याकरणम् प्रातिाख्यस्य स्थानं वेदाङ्गेषु महक्त्वूरणमस्ति, यतो हि-अस्य प्रसक्तिः शिक्षा छन्दो-व्याकरणेषु त्रिषु वेदाङ्गेषु प्रसरति ह्म = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च । शिक्षायाः, छन्दसः, व्याकरणस्य च प्रभावो लोकिके क्षत्रे त्वस्त्येव--एं वैदिके क्षेऽपि- उपर्यक्तमयोजनसिद्धयर्थ विदयते । एतत् प्रयोजनमुदिश्य उव्वरकृते ऋकप्रोतिशाख्ये पराप्यते । तत्रोक्तं यत् 'रिक्षान्दोव्याकरणः सामान्येनोक्तलक्षणम् । तदेवमिह शाखायामिति शाखपरयोजनम् ॥ अत्रेदं तात्पर्यमस्ति यत्-शिक्षा, छन्द्. व्याकरणच्च सामान्यनियमानां वर्णनं करोति । त एव नियमास्तदविदिकी-शाखायां कथं सन्त्येतदेव प्रतिपादनं प्ातिशाख्यस्य मुख्यं प्रयोजनमस्ति । अत्रायं निष्कर्षः- प्रातिशाख्यम्, व्याकरणस्यैको ग्रन्थः, यस्मिन् स्वरसन्धेस्त थान्यवर्णपरिवर्तनानां नियमानामुक्लेखो वर्तते । ये नियमा वेदस्य कस्यामपि शाखायां प्राप्यन्ते, येषु च स्वराघातसहितोचारणपद्धतिनिर्दिषटा विद्यते । अपर प्रातिशाख्यम्" वेदस्य लाक्षणिको गन्थः, येन वेदस्य वाह्यस्वरूपं निदिष्टं विदयते । वेदाभ्यासः पञ्चधा विद्यते । तद्यथा-अध्ययनम्, विचारः, अभ्यासः, जपः अध्यापनञ्च । एतदेव स्मारयति महाकवेः श्रीर्षस्येयमुक्तिः --"अधीतिवोधाचरण प्रचारणेर्दिशा चतसः प्रणयन्नुपाधिभिः" । अस्मिन् प्ये जपस्याभावो इक्ष्यते । अस्तु । उपर्यक्तानां पञ्चानामध्ययनादीनां ऋकपरातिशाख्यसत्रषु यथाविधिवर्णनमुप लभ्यते । ह्यु = शलल्लरनमत 0 1 (3 ~ 3 | " श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च एषु अध्ययनन्तु वेदश्रवणस्य द्योतकमस्ति । विचारादयो मननपक्षस्य द्योतकाः सन्ति । विचारश्च दधेधा प्रवर्तते-अर्थतः लक्षणतश्च । अस्य महन्मादात्म्यं प्रकटयतो निरुक्तकारस्य यास्कस्य समीचीनेयमुक्तिरस्मा नुवोधयति, तद्यथा - 'स्थायुरयं भारदरः किखाभूत् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽथैम् । योऽर्थजत्र इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" ॥ अत्रायमाशयः-यो हि वैदिको वेदमधीत्य तदर्थं न विजानाति स उपहासास्पदो भारवाही स्थाणुरिव, शुष्कवृक्ष इव वृषभ इव वा विद्यते । यो हि पद्-पदार्थ विजानाति, स एव समस्तं श्रेयस्त्वं प्राप्नोति । लोके परलोके च यशस्वी विद्यते । निष्कर्षश्चायमत्र-प्रातिशाख्यस्य परिधिः परवक्तानि श्रीणि वेदाङ्गानि स्वस्मिन् समायोजयति, तथा च तद्विश्ष्टिशाखायां सम्भावितानां विदोषनियमानां विवरणं परस्तोति । महर्षिणा पाणिनिना स्वरवेदिके.-ऋचि तुनुघमक्षुतकुत्रोरुष्याणाम्, इत्यस्मिन् सूत्रे ऋक्षु, तु, नु, घ, मक्ष, तङ्, कुत्र, उरुष्य इत्येतेषां पदान! व्यञ्जने परभागे स्थिते दीर्धविधानं कृतमस्ति । अयन्तु सामान्यो नियमः परञ्च । प्रातिशाख्यस्य विधानानुसारमस्यां शाखायां दीघविधानं सर्वस्मिन् काले न विद्यते शब्दा ह्रस्वभावे एव तिष्ठन्ति । फलतः आ त् न इन्द्र मघवन्' इत्यस्मिन् यत्र 'तु' इत्यस्य दीर्घभावस्तत्रैवन्यत्र ततत प्रयः प्रख्या ते" इत्यस्मिन दीरई स्याभावो द्यते । अनेनैव प्रकारेण चिक्षायाः छन्दसश्च नियमानां विषये ज्ञातव्यः । इति विधानानुसारं प्रातिशाख्यमेतेषां ्याणां वेदाङ्गानां नियमानां विदोषरूपेण सञ्चारन करोति । अपरः पक्षश्चास्ति यत् प्रातिशाख्यस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा सत्ताऽस्तीति । शिक्षायां छन्दसि व्याकरणे च येषां नियमानां विधानं कृतमस्ति तद्भिन्ननियमाना विधानमस्मिन् प्रातिशाख्ये शास्त्रे विद्यते । एताद्दशा विषयाः सन्तिक्रमः, कम ह्यु = शलल्लरनमत 1 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च हेतुः, पारायणादयश्च । प्रातिशाख्य कस्यापि शाखस्यगस्वीकृते-अस्य पूर्णतायाः हासो विदयते । परजरास्ति तच्छाखमनिन्यमार्ष पूर्ण वेदाङ्ग यत् स्वसत्तायै कस्यापि शाखस्यपेकषां न करोति । प्राचीने भारते संस्कृतभाषाया व्याकरणमेभ्यः प्रातिशाख्येभ्यः प्रारभ्यते । प्रातिशाख्यस्य शाखेषु स्वतत्रा सत्ता विद्यते । प्रातिशाख्यगरन्थेषु व्याकरणसमथिता नामनेकानां विषयाणां प्रतिपादनमस्ति । अपि चैषु ग्रन्थेषु प्राचीनानां वैयाकरणानां नामान्युपलभ्यन्ते । वैदिके काठे व्याकरणशाखस्याभ्युदयस्य पर्या सूचकमिदं प्राति शाख्यं शाखम् । महर्षिणा शोनकेन ऋवप्रातिशाख्ये एताद्दशाः सृकष्मातिसृक्ष्मा नियमा निर्दिाः, यद्बलेन वयं कथयितुं समर्थाः स्मः यत्-ऋणवेद्स्य मूलपाठे अद्यापि विकृते काले न कापि क्षतिरवलोकयते । एतत् प्ातिशाख्यस्येव वैशिष्ट्यम् । प्रातिशाख्यानां र्षाधर्मिता- अस्मिन् विषये शिक्षासंग्रहपस्तावनायामाचार्यं पादैखिपाठिभिरुक्तं यत्-वेदानां स्वरूपरक्षायां शिक्षा-व्याकरणादीनां यावन्महत्त्व मस्ति न तत

ईषदपि अल्पं प्रातिशाख्यानां महच्चम, प्रत्युत अस्मिन् अंश प्राति शाख्यानि शिक्षा व्याकरणादिभ्यो विशेष्यन्ते एव, यदू व्याकरणादीनि प्रायो वेदे सामान्ये विषयकाणि प्रातिश्ाख्यानि तु शाखाविषमवल्ृयैव प्रवृत्तानि । मु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्रेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च ऋग्वेदीयारण्यकम् ऋग्वेदस्य दयोः आरण्यकयोः अन्यतमम् इदम् आरण्यकमस्ति । इदमारण्यकम् देतरेयत्राह्मणस्येव परिशिष्टभागः वर्तते । अस्मिन् पच्च आरण्यकानि विदयन्ते। इमानि आरण्यकानि मिन्नग्रन्थरूपेण मन्यन्ते। प्रथमारण्यकभागे महाव्रतस्य वर्णनं विद्यते। महाव्रतमिदम् एेतरेयत्ाह्मणस्य प्रपाठकत्रयस्य एकांशोऽस्ति । द्वितीयप्रपाटकस्य प्रथमत्रिषु अध्यायेषु उक्थ-निष्केवल्य-शख- प्राणविदा-पुरुषप्रमृतीनां विवेचनं कृतमस्ति। चतुर्थ-पञ्चम-षषठाध्यायेषु एेतरेयोपनिषद् भवति। तृतीयारण्यकस्य अपरं नाम भवति संहितोपनिषद् वर्तते । अस्याम् उपनिषदि संहिता-पद्क्रमपाठानां वर्णनं तथा स्वरव्यज्जनादिस्वरूपस्य च विवेचनमस्ति। खण्डे अस्मिन् शाकल्यस्य माण्डुकेयस्य च मतानाम् उदेखोऽस्ति। अयम् अंशः असन्दिग्धरूपेण प्रातिशाख्यनिरुक्ताभ्यां प्राचीनतरः वर्तते। व्याकरणविषयस्य अपि अयमंशः नितान्तं प्राचीनः भवति। एतेन अस्य आरण्यकस्य समयस्य पूर्वसीमा विक्रमपूर्वसहस्रशतकम् इति मन्तव्यं। तेन आरण्यकमिदं यास्कपूर्वव्तिं इति मन्यन्ते नैके। यतः एतस्मिन् भागे निर्भुज-पतृण्ण-सन्धसंहिताद्यः पारिभाषिकशब्दाः प्रयुक्ताः वर्तन्ते। चतुरथारण्यकम् अतीव लघु विद्यते। अस्मिन् आरण्यके महाव्रतस्य पञ्चमे दिने प्रयोक्तव्या महानाश्यः ऋचः विद्यन्ते। अन्तिमारण्यके निष्कैवल्यशखरस्य वर्णनमस्ति। एतेषु आरण्यकेषु प्रथमत्रयस्य रचयिता ेतरेयः, चतुर्थस्य आश्वलायनः तथा पञ्चमस्य शोनक इति । एषःशोनको वृहदेवतायाः निर्माता विद्यते । डा० कीथमदहोदयः आरण्यकमिदं निरुक्तात् परं प्रणीतम् इति विज्ञाय अस्य समयं विक्रमपूर्व षष्ठशतकं मन्यते। एवं यथार्थत आरण्यकमिदं निरुक्तात् प्राचीनतरमस्ति। आरण्यकम् ऋ = ललम 3 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च एतत् महिदास देतरेयस्य प्रथमत्रयाणाम् आरण्यकानां करत्वेन रेतरेयबराह्मणस्य एव समकालिकम् इति सिध्यति। शाङ्खायनारण्यकम् ऋग्ेदस्येदं द्वितीयारण्ये पञ्चदशा आध्यायाः सन्ति। आतृतीयाध्यायात् षषठाध्यायपर्यन्तं कौषीतकि-उपनिषदिति कथ्यते, तथा सप्तमाट्मो अध्यायो संहितोपनिषदिति उच्येते । एतद्भिन्नेषु अध्यायेषु आरण्यकस्य मुख्यविषयाणां विवेचनमस्ति। प्रथम-दवितीयाध्याययोः महाव्रतस्य वर्णनम् उपलब्धमस्ति। अत्र एकः गवामयन-नामकचज्ञः भवति। तस्य यज्ञस्य यः अन्तिमदिवसः ततः पूर्वस्मिन् दिवसे महाव्रतस्य अनुष्ठानं क्रियते। अस्मिन् एव दिने सवनत्रयमपि विद्यते। अस्मिन् आरण्यके होतृनामकः यः ऋत्विक विद्यते तेन प्रयुक्तानां शाराणां वर्णनं विदयते। महाव्रतस्य सर्वाणि आनुष्ठानिकानि विधानानि शाद्घायनश्रोतसूत्रे वर्तते। अस्य् अनुष्ठानस्य सर्वतः महत्त्वपूर्णम् अङ्गं महदुक्थम् अथवा निष्कैवल्यडसखरमभवति। अस्य सविस्तृतं वर्णनं तत्र एव अन्येषु अध्यायेषु उपलभ्यते। कोषीतकिव्राह्मणोपनिषद् चतुर्ष अध्यायेषु विभक्ता सन्ति। इयं उपनिषत् शावायनारण्यकस्यैव अंशो वर्तते। इयं कोषीतकिबाह्मणोपनिषत् तथा संहितोपनिषत् च अध्यायस्य पुरोभागे वर्तेते। एते दव उपनिषदौ शाङ्खायनारण्यकस्य अङ्गमस्ति। अस्य वर्णनमुपनिषदां वर्णनप्रसङ्गे अग्रे क्रियते। नवमाध्याये प्राणस्य श्रेष्ठतया वर्णनं कृतमस्ति। दशमाध्याये आन्तराभनिहोत्रस्य साङ्गोपाङ्गम् इत्यादिकं वर्णितमस्ति। अस्य अध्यायस्य तात्पर्यमस्ति यद् अमनिहोत्रेण यस्य देवस्य सन्तृप्तिः क्रियते, यस्य वा देवस्य आप्यायनं विधीयते, स देवः जीवस्य अभ्यन्तरे एव विद्यमानः विद्यते। वाह्याभ्िोत्रेण अस्य तृपिर्भवति। यो हि साधकः तत्वमिदम् अविज्ञाय केवल वाह्यहवने एव आसक्तो विद्यते, सः भस्मे एव जुहोति। मृत्योः हु = शलल्लरनमत 1 1 (3 ~ 3 | “ श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अपसारणाय एकस्य विशिष्टयागस्य विषये अस्य गन्थस्य एकादशतमाध्याये विस्तृतं विवरणं प्रदत्तमस्ति दवाद्शतमाध्याये विल्वफलेन मणिनिर्माणस्य प्रक्रियायाः वर्णनं, कालस्य तथा स्वरूपस्य च वर्णनं विद्यते। यं साधयित्वा साधकः शत्रूणामुपरि विजयं प्राभ्ोति। त्रयोद्श-चतुरदशयोः अध्याययोः अतिसंकषपेण आत्मनः ब्रह्मणा,आरण्यकम् उपनिषदैःसह एकत्वपरापतिः जीवस्य सर्वेत्तमोपलब्धिः इति वरण्यते। "आत्मावगम्योऽहं ब्रह्मास्मीति! इयम् एव उक्तिः अस्यारण्यकस्य सर्वोत्तमः उपदेशः भवति। पञ्चद्शतमाध्याये आचार्यस्य वंशवर्णनमस्ति। एतेन अध्यायेन स्पष्टरूपेण ज्ञायते यद् अस्य आरण्यकस्व द्रष्टः ऋषेनाम गुणाख्यशाह्लायनः आसीत् इति। तस्व गुरोर्नाम कटौलः कौषीतकिः इति आसीत्। उभौ एतौ अन्तिमाचार्यो वर्तेते। एतेन एव कारणेन अस्य शाह्यायनारण्यकस्य अन्तर्गता उपनिषद कौषीतकिनाभ्ना विख्याता वर्तते। ऋव्मातिराख्यम् प्ातिशाख्यगन्थेषु ऋवमरातिशाख्यं प्ाचीनतायाः प्रामाणिकतायाश्च विषये स्वमहक्त्वपूरणं स्थान निर्धारयति । परिषदि प्रचारितत्वात्- एतत् प्रातिराख्यं पार्षद् पारिषदं सूत्रं वेति नाम्ना प्रख्यातमस्ति । विष्णुमित्रेणास्य पारदस्य रचयिता शौनकः स्वीकृतः । प्रातिशाख्यमिदं रिक्षाविषयप्राधान्यात् रिक्षाशाखमिति नाप्नाऽपि व्यवदियते। अस्मिन् प्रातिशाख्ये ऋण्वेदस्यकमात्रोपलब्धायाः शाखायाः हिोरीयोपन्आखायाः साङ्गोपाङ्गं विवेचनमस्त, तेनास्य रचयितुः शौनकस्य भाषाशाखीयमध्ययनं प्रमाणितं विद्यते । ऋ = ल्लवण =) 1 (3 ~ 3 | “ श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च मण्डलक्रमः ऋग्संहितायाः द्वितीयः क्रमः मण्डलक्रमः, एषः एेतिहासिकद्द्या वेज्ञानिकट्या अपि च महक्ृवपूर्णः भवति। वारखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णे ऋग्वेदे दशमण्डलानि, पञ्चाशीतिश्चानुवाकाः, अषटत्तरशतद्रयमिताश्च वर्गाः वर्तन्ते। अत्र अपि च अनुवाकेषु सूक्तानि, सूक्तेषु मत्राश्च परिश्रमपूवकं निर्धारितः सन्ति। अस्माकं प्राचीनैः ऋषिभिः वेदानां विशुद्धये तेषु प्रयुक्तानाम् अक्षराणामपि गणना विहिता। मत्राश्च सर्वे

सप्तषषुत्तरचतुःराताधिकदशसहसखरमिताः (१०४९७) इति शाकल्यर्षिः, शोनकानुक्रमण्यः तु अदीत्यत्तर-पञ्चरशताधिक-दशसहखरमितान् (१०५८०) मन्त्रान् आहुः। अत्र भेदे खिलमेदेन कालभेदेन वा मन््वृद्धिलोपावेव हेतुतयोन्नयो भवतः । शब्दसंख्या १५३८२६, अक्षरसंख्या ४२०००। चतुर्दशसु छन्दःसु सर्वेऽपि मन्त्राः विभक्ताः इति वोध्यम्। गृत्समद्-विश्वामित्र-वामदेवा-अत्नि- भरद्राज-वशिष्ठादयः ऋग््ेदगतमन्द्रष्टारो ऋषयः भवन्ति। मण्डलानुसारेण सूक्तानां व्यवस्था (१९१+४२+६२१५८८७-+ १०४९२ ५१११४५१९१) एवमस्ति। एतेषां सूक्तानामतिरिक्तानि एकादश सूक्तानि अपि च बालखिल्यनाम्ना भवन्ति। एतस्य 'वाखखिल्य सूक्तानां स्थानं तु अष्टममण्डलान्तगते एव स्वीक्रियते। अस्मिन्मण्डले प्रमुखसूक्तानि आहत्य द्विनवतिः भवन्ति। खिलसूक्तानां सङ्कलनं कृत्वा तेषां संख्या त्यधिकशतमिता सम्भवति। खिलाब्दास्यारथो वर्तते "परिशिष्टम्" अथवा पश्चात्सङ्कलितमन्त्राः। स्वेनेव यदा अध्ययनं क्रियते तदैव खिलपटनस्य व्यवस्था वर्तते। किञ्चेते खिलमन्त्राः कुत्रापि न उपलभ्यन्ते, न चाक्षरगणनायाम् एव एतेषां मन्त्राणां समावेश््ऽपि भवति। एतेषां यथार्थरूपस्याऽपि बोधो न वर्तते । एतेषामृग्वेदे स्थानम् अष्टममण्डलस्यान्तराले ऊनपन्चाशत्तमात् सूक्तादारभ्य ऊनषष्टितमं सुक्तपर्यन्तमस्ति। एतेषां मन्त्राणां ह्यु = शलल्लरवनमत श्रीचन्द्रेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च संख्याऽश््ीतिरस्ति। अनुवाक-अनुक्रमानुसारेण अपि च एतेषां मन्त्राणां संख्या दशासहस्र-पञचरात- अश्वीतिरस्ति- "ऋचां द्रासहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च। ऋचामदीतिः पादश्च पारणं सम्मकीर्तितम् । । '४३।। ऋचां शाब्दानां संख्या १५६३८२३ वर्तते। यथा- 'क्नाकल्यद्दष्टेः पदलक्षमेकं साधं अपि च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम्। शतानि च्ठौ दशतद्वयं अपि च पदानि षट् चेति हि चर्चितानि ।। तथा शब्द्तताक्षरणां संख्या ४२००० वरतते। तद्यथा- 'स ऋचो व्यौहत् दवादशबृहतीसदस्राणि। एतावस्तौ छरचीयाः प्रजापतिसृष्टाः" 'वृहतीच्छन्दः पद्विशदक्षराणां भवति। अतः १२०००५६६-४३२००० वर्तते चत्वारिशत्सहसलाणि त्रिंशच अक्षरसहस्राणि. ऋग्वेदस्य शब्दाक्षरादीनां गणनाप्रसङ्गे यत्र तत्र पार्थक्यमपि परिदश्यते। मालावारीयेण नारायणभ्रेन विरचितः सूक्तशटोकः समुपलब्धो भवति। यन्थेऽस्मिन् ऋग्वेदस्य वर्गाणां सुक्तानाञ्च संख्या निर्घारिताऽस्ति। वर्मसूक्तादीनां गणनाप्रतिपादकश्योकस्तथा तद्विवरणच्च निभ्नरूपेणास्ति- जानन्नपि द्विषामोदं स यज्ञः पातनानरः। रसं भिन्नाय मांसादो नरस्तस्य जलाधिपः ।} नारायणमदटेन दत्तमृग्बेदस्य विवरणम् - मु = शल्लरनमत 7 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अष्टकानि -< मण्डलानि -१० अध्यायाः -६४ अनुवाकाः -८५ सूक्तानि - १०१९७ ऋवसंहितासाहित्यम् वर्गः - २००६ ऋचः - १०४० अर्धर्चः ~ २०८७५ रब्दाः ~ १५३८१६ अक्षराणि ~ ९४२२१ उपरिनिरदि्टायां संख्यायां बालखिल्यसूतानां गणना न वर्तते, यदि तान्यपि ११ सूक्तानि, ८० ऋचः, १८ वर्गौः, २०४४ अक्षराणि अपि सङकलितो भवेत्तदा, सूतानां संख्या १०२८ वर्गाः २०२४, ऋचः १०५५२ तथा अक्षराणि ३, ९७, २६५ भवन्ति । पुराणादिषु आरण्यकस्य आचार्यत्वेन शौनकस्य नाम ्उद््खितमस्ति "शौनको नाम मेधावी विनज्ञानारण्यके गुरुः" (पद्मपुरा ५।१।१८) पुराणस्य वाक्यमिदं यथार्थमस्ति। यतः आचार्यशोनकः ह्यु = शलल्लरनमत 1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च ब्रह्मेत्ता ऋषिः आसीत्। स वेदानाम् अध्यात्मपरकं व्याख्यां कृतवान्। यतः अस्व वामीयभाष्ये आत्मानन्देन उल्लिखितम्- 'अध्यात्मविषयां शोनकादिरीतिम'। पद्मपुराणस्य विज्ञानारण्यकशव्दोऽपि आरण्यकस्वरूपस्य परिचायकोऽस्ति। आरण्यकं विज्ञानस्य, विदिषटज्ञानस्य, अध्यात्मज्ञानस्य वा वोधकग्रन्थः वर्तते, इत्यपि एतेन ज्ञायते। आरण्यकस्य महच्् सर्वत्र अङ्गीकृतमस्ति। महाभारतस्य उक्तिः वर्तते यदु ओषधीभ्यो यथा अमृतम् उद्धूतं तथेव वेदेभ्यः सारं समुदधत्य आरण्यकं प्रणीतम् भवति। यथा- 'आरण्यकञ्च वेदेभ्य ओषधिभ्योमृतं यथा। ' (महाभा० १।२६५) मनरबाह्मणात्मकस्यास्य वेदस्य यस्मिन् भागे प्राणविद्यायाः प्रतीकोपासनायाश्च विषये वर्णनं वर्तते स एव अंशः आरण्यकमिति उच्यते। आरण्यकमपि ब्राह्मणस्यैव अंशः विद्यते। तस्य विचिष्टताप्रदर्नाय 'रहस्यत्राह्मणम्' इति नाम अपि प्रसृतम् वर्तते। निरुक्तस्य टीकायां (१।४) दुर्गामहोदयेन 'रेतरेयके रहस्यव्राम्णम्' इति उत्वा पेतरेयारण्यकस्य उद्धरणं दत्तम् (२।२।१)। एतेन रहस्यव्राह्मण- आरण्यकयोः एकत्वं सिध्यति, आरण्यकस्यैव नामान्तरं रहस्यमपि भवति। यतो दि यथा आरण्यकं य्जीयगूटरहस्यस्य प्रतिपादनं विदधाति तथैव कर्मकाण्डस्य दार्शनिकव्याख्याम् अपि उपवर्णयति। मुख्यतः ब्रह्मविद्या इति पदं रहस्यशब्देन ज्ञायते। विषयविवेचनस्य दृष्या आरण्यकेन सह उपनिषदः साम्यमस्ति। अतो वृहदारण्यकादियन्थाः उपनिषदिति रब्देन अपि व्यवदियन्ते। एवं वर्णनीयविषयस्य साम्यत्वेन अपि तयोः किञ्चित् पार्थक्यं परिदश्यते। आरण्यकस्व मुख्यविषयः प्राणविद्या तथा च प्रतीकोपासना भवति। ह्यु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्रेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य नैकेषु सूक्तेषु लोकिक-व्यावहारिक-विषयाणाच्च रोचकं वर्णनमस्ति । इत्थं विषयाः तु अथर्ववेदस्यैव विशिष्टसम्पदः मन्यन्ते । किश्च ऋग्वेदस्य द्ाममण्डलेऽपि ंविघलोकसंस्कृत्या सह सम्बद्धविषयाणां समुपलब्धिः अस्य मण्डलस्य विकोषतां सूचयति । यक्ष्माख्याव्याधिर्विनाशाय १६१, १६३ तथाऽन्यान्यनेकविधानि च सूक्तानि सन्ति। रक््ोहासृक्ते दानात् गर्भव्राणार्थः मन्त्रोऽस्ति । एकस्मिन् सूक्ते पल्याः कष्टमपहाय पत्युः प्राघ्युपायस्य विवरणं लभते। यथा इमं सनाम्योषधिं वीरुध बलवत्तमम्। यया सपन्नी बाघते यया संविन्दते पतिम्॥ अपरस्मिन् सुकते शत्रु-संहाराय प्रार्थना वत्ते - “ऋषभ मां समानानां सपलानां विषासहितम्। हन्तारं शत्रूणां कृधिविराजं गोपतिं गवाम् ॥ एतेन प्रकारेण १०।१६४ सूक्ते दुःस्वप्रविनाश््ाय प्रार्थना भवति। १०/५८ सृक्तस्य नाम एव “मनः- आवर्तनम' सूक्तमस्ति । वैवस्वत-यम-दिव-भूमि-समुदरादीनां पार्धगतानां

जनानां मनसा परावर्तनारथोय प्रारथनाऽस्ति- यत् ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आवतेयामसीदह क्षयाय जीवसे ॥' एकस्मिन् सूक्ते आधर्वण भिषगृषिः ओषधीनां भव्स्तुतिं समुपस्थापयति - ह्म = लललम ः वेदाः उपनिषदश्च '्याः फलिनीय अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः। वृहस्पति-पसूतास्ता नो मुञ्चत्वं हसः ॥ एकस्मात् स्तात् ज्ञातो विद्यते यत्, प्राचीनकालेऽपि प्रजा एव राज्ञः वरणमकुर्वन् । यथा - अभित्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृत्त्। अभित्वा विश्वामूतान्यभिवचौँ यथाससि। । श्रद्धासुक्तम् ऋग्वेदस्य दशममण्डले श्रद्धासूक्तमस्ति। सुक्तेऽस्मिन् श्रद्धायाः स्तुतिः देवतारूपेण । अत्र मन्त्रास्तु षड् एव सन्ति, एवं विषयस्य अपूरवतवेन स्वल्पकायमपीदं सूक्तं विपूलमहक्त्वस्याभवत्। श्रद्धाशब्दस्य अर्थो विद्यते - कस्मिंश्चित् कार्यविोषे अथवा वचनविषे स्वान्तःकरणेन आद्रातिशयस्य भावना। वस्तुतः श्रद्धया सम्पादितं कार्यमेव लाभदायकं विदयते । श्रद्धाविहीनं कर्म कदापि फलदायकं न विदयते। ९॥ ११३२ मनने ऋत-सत्याभ्यामतिरिक्तस्य श्रद्धया सोम-सवनस्य विधानं दर्चितमस्ति । सोमस्यामिषवः यजमानस्य श्रद्धा प्रकटयति (शरद्धा वदन् सोमराजन् ९॥ ११२॥४)। ऋषिभिः कृतस्तोत्रं ्द्धासमन्वितमनसा इन्द्रेण श्रुतम् (शरद्धामनस्या शरणुतेदभीतये) । वाक्सक्तेकथितमस्ति - श्रुधि श्रत श्रद्धिवं ते वदामि' ॥ अत्र शश्रदधिव' इति पद्स्य सायणेन कृतमर्थम्- शश्रद्धावलेन रभ्य ब्रह्मात्मकं वस्तु अर्थात् 'वह्य श्रद्धया ज्ञातो वियते, उपलब्धोऽपि च विद्यते । अन्येषु मन्त्रष्वपि ऋषीणा श्रद्धां प्रति अतीव पूज्या भावना वर्तते । श्रद्ासृक्ते तु देवतास्वरूपेणेव श्रद्धा चित्रिताऽस्ति । अस्य मन्त्रस्य ऋषिका श्रद्धाऽस्ति, या कामगोरजाऽस्ति, तेनैव कारणेन सा 'कामायनी' इति नाम्ना विख्याताऽस्ति । ह्म = लललम ः वेदाः उपनिषदश्च अस्य सुक्तस्य प्रथममन्त्रे एव स्पष्टीकृतमस्ति यत्, श्रद्धया एवाग्नेः समिन्धनं विद्यते । श्रद्धया आहवनीयाग्नौ आहुतिः देया विद्यते इति। अस्य तात्पर्यमिद्मस्ति यत्, यज्ञीयकार्ेषु श्रद्धायाः महती आवश्यकता वर्तते । अग्निमन्त्रः ज्ञानाः प्रतीकमपि वक्तुं शक्यते । ज्ञानाग्नः समिन्धनमपि श्रद्धया एव सम्पादितं भवेत् । विशाला हि श्रद्धायाः व्यापकताऽस्ति । अस्याः उपासना न केवलं मानवाः कुर्वन्ति, अपि तु देवता अपि असुरैः सह युद्धकाले श्रद्धायाः आश्रयं गृदीत्वा स्वकीयमनोरथं साधयितुं कृतकार्या वियन्ते । अपरस्मिन् मनर मनोवैज्ञानिकतथ्यस्य रोचकं विशेषणं वर्तते- श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ।।' हृदये समुत्यन्नसङ्कल्पेन श्रद्धायाः उपासना विद्यते । प्रथमस्तु साधकस्य चित्ते सङ्कल्पस्योदयो विद्यते, तदनन्तरमेवासौ कस्मिंश्चिदपि कार्ये स्वनियोगं करोति । श्रद्धया धनस्य प्ापिर्भवति । अत्र "वसु इत्येतत्देन भोतिकद्रव्यस्य सङ्केतो न विदयते, प्रत्युत आध्यात्मिककल्याणस्य । आध्यात्मिकं वसु भवति-- अज्ञानस्य विनाशं कृत्वा अमरत्वस्य प्राप्तिः । अमरतायाः समुपलब्धेः प्रधानसाधनमियमेव श्रद्धा वत्ते । अन्तिमा प्ाथना- श्रद्ध श्रद्ापये ह नः ॥" उपनिषत्सु श्रद्धातत्त्स्य यद् विपुलं उपवृंहणमस्ति, तस्य बीजमस्मन्नेव प्रख्यातसुक्ते एव भवति। ऋग्वेदस्य दशममण्डले वहुविधानुञ्ीनेन ज्ञातो विद्यते, तद् देवस्य किंवा देवाधिदेवस्य कल्पना द्दटमूला विद्यते। प्रधानदेवोऽयं कुतश्चित् हिरण्यगर्भरूपेण, कुतश्चित् पुरुषरूपेण, क्राऽपि प्रजापतिनाम्ना ख्यातोऽभवत् । हिरण्यगर्भस्य विषये प्रसिद्धसूक्तमिदमस्ति, यस्य अन्तिमचरणमिदमस्ति- "कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥' अस्य चरणस्य कल्पनायां वेदज्ञानां विभिन्नाः सम्मतयः सन्ति । पाश्चात्यविदुषां मते अस्य सुक्तस्य द्रष्टा ऋषिः वस्तुतः सन्दग्धचित्तेन पृच्छति - "कस्मै देवाय हविषा विधेम ।' इति। प्रारम्भिकयुगस्य मानवानां कोतुकाकान्तचित्तस्य दशायां द्योतकमिदं सूक्तं प्रकटयति यत्, केन प्रकारेणादिमयुगस्य जनस्तस्या देवतायाः स्वरूपं ज्ञातुमिच्छति, यस्म देवाय सः हव्येन होमं करोति । मु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्रेरेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च ब्राह्मणग्रन्थेषु तथा तदनुसारिणः निरुक्तादिग्रन्थेषु कः शब्दोऽत्र प्रजापतेः सुचकोऽस्ति । किं शब्दस्तु अनिर्वचनीयतायाः वाऽत्यन्तसोख्यस्य सूचको वर्तते। फलतः नाभ्ना रूपेण वानिर्वचनीयाभावेऽपि सुखरूपत्वेन प्रजापतये किं शब्दस्य व्यवहारः नितान्तंयुक्तियुक्तोऽस्ति । उपनिषत्स्वपि अनयाऽनिर्वचनीयतयाऽसौ परमतत्तवम्' "नेति नेति" इति शब्देनाभिव्यक्तं विद्यते । दिरण्यगर्भः अग्र सृष्यादौ विद्यमानः आसीत् । असावेव सर्वेषां समुत्न्नानां प्राणनां रक्षकः आसीत् । स एव हि समस्तं विश्व विभर्ति । जागरत्-स्वप्न-सुषुप्तावस्थायामेकम् एवाऽसौ समग्रभूतानां राजा (शासकः) भवति । नास्त्येतावदेव अपि तु मत्योरप्युपरि शासनं करोति । अमृतत्त्वं तस्य छाया वर्तते (यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः) । यथा छाया पुरुषस्य अनुसरणं करोति, तथैवा अमृतत्वमपि तस्य हिरण्यगर्भस्य अनुसरणं करोति । तस्यैव अध्यक्षतायां समस्तसृटः व्यापारः सञ्लति । सकठसृष्याः पालनस्य संरक्षणस्य च कार्य तस्यैवाधीनमस्ति। देवेष्वसो अद्दितीयदेवोऽस्ति। पुरुषसुक्तम् द्दशममण्डले स्वदार्शनिकविचाराय, निजमहत्वाय, गाम्भीर्याय, अन्तःपरयवक्षणाय च पुरुषसूक्तं (१०।।९०) नितान्तं विख्यातमन्यतमश्चाऽस्ति । अस्मिन् सुक्ते पुरुषस्याध्यात्मिककल्पनायाः भव्यं निद्दशंनमस्ति । पुरुषस्ास्य सहस्राणि शिरांसि, सहस्राणि अक्षीणि, तथैव पादाः च सन्ति । अर्थात् तस्मै पुरुषाय एतेषां शरीरावयवानां कापि इयत्ता नास्ति । अस्य विश्वस्य परिमाणादसावधिकोऽस्ति । विश्वमभितः स्थितस्य परिवे्टनात् दशाग्लियः अग्रतरोऽस्ति । "अत्यतिष्टद् दशाद्ुलम्, अत्र दशाङ्गुलं केवलं परिमाणाधिक्यस्य उपलक्षणमात्रमेवास्ति । विश्वस्य समस्तमरणशीलप्राणिनः तस्य म = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च पुरुषस्यैकचतुर्थारामात्रमेव सन्ति । तस्यामृतत्रिपादः अःभकारोऽवस्थितोऽस्ति । सः सर्वेषां शासको वर्तते । अस्य पुरुषस्य विषये विलक्षणं तथ्यमिदमेवाऽस्ति-- "पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ॥" (मन्त्र० २) एक एवाऽसौ पुरुषः निखिले विश्वस्मिन् वर्तत, यः प्राचीनकाठे समुत्पन्नोऽभवत्, यः मविष्येऽपि समुत्पन्नो भविष्यति । सर्वेशवरवाद्स्यायं सिद्धान्तः पार्धात्यपण्डितानां मते आर्याणां प्रोढ-दार्शनिक-विचारधारायाः परिचायकोऽस्ति । सृष्याः

समुत्पादने यज्ञस्य कल्पना कीदशी जागरूका क्रिया चासीद्, तस्याः अपि परिचयः अस्मिन्नेव सूक्त वर्णितः। देवताः स्वयज्ञे पुरुषवलिं कृतवन्तः । तेन वलिना जगतः प्राणिनां समुत्पत्तिरभवत् । अस्मिन्नेव सूक्ते बराह्मण-षत्रिय-वैश्य-शूद्रादीनां समुत्पत्तिस्तस्य पुरुषस्य मुखाद्, वाहोः, ऊरोः, पव्यां कमशः जाता । ऋग्वेदस्य कस्याप्यन्यस्मिन् मन्त्र चतुर्णा वर्णानां चर्चा नाऽस्ति, येन प्रतीतो विद्यते, अस्मिन् समाजे तस्मिन्नेव युगे चतुर्णा वर्णानां कल्पना समुद्भूताः । एतेन प्रकारेण सुक्तमिदं वैदिकार्याणां सामाजिकाध्यात्मिक-धारणायाः परिचायकत्वेन नितान्तं महच्ूपरणमस्ति । दाकलूाखा इदानीम् ऋवेदस्य प्रचलिता संहितायाः शाकलशाखीया एव वर्तते । शाकलसंहितान्ते ऋक्परिरिष्टनाम्ना ष्रिशत्सूक्तानि स्वीकृतानि सन्ति। एतेषां मध्ये कानिचन नितान्तप्रख्यातानि अनेकधा चर्चितानि अपि च सूक्तानि भवन्ति। यथा- श्रीसुक्तम् (सूस. ११), रात्रिसूक्तम् (सू.स. २६), मेधासृक्तम्, रिवसङ्कल्पसृक्तम् । अस्य सूक्तस्य प्रत्यकं मत्रस्य चतुर्थचरणः 'तन्मे मनः िवसङ्कल्पमस्तु इति वाक्येन ह्म = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च समाप्यते। वाष्कलशाखानुसारेण 'संज्ञानसृक्तम' अन्तिमं सूक्तमस्ति ऋण्वेदस्य। पुराणेषु वेदिकमन्त्रष्या समुद्धताः सन्ति ऋगवशिष्टस्य मत्राः । श्रीसूक्तस्य मन्ूहयम् - 'दिरण्यवर्णां हरिणीम् गन्धद्वारां दुराधर्षाम' पदमपुराणे समुद्ूतो स्तः ' सितासिते सरीते यत्र सङ्गते' इति च स्कन्दपुराणस्य काशीखण्डे तथा पद्मपुराणे, समुद्धूतोऽस्ति। दयोः स्थानयोः मन्त्रोऽयं प्रयागपरो वर्तते। प्रयागे सिता=गङ्गा, तथा असिता- यमुना तयोः सङ्गमतीरथस्य विपुलमहत्वस्य प्रतिपादकः अस्ति एषः मत्रः। ऋगवशिष्टस्य मन्त्राः पुराणेषु प्रमाणाय समुदूताः भवन्ति, तेन एते मत्राः विदोषसम्मानयोग्याः भवन्ति। वाष्कलशाखा अद्यत्वे वाष्कलशाखायाः संहिता समुपलब्या न वतते तथाप्यस्याः विरिष्टतायाः वर्णनं विविधेषु स्थलेषु स्थाप्यते। शाकलशाखानुसारेण ऋग्वेदस्यान्तिमो मत्रः 'समानी व आकूतिः"अस्ति, किञ्च वाष्कलसंहितानुसारेण 'तच्छरेयोरावृणीमहे"इत्येव अन्तिमो मन्त्रोऽस्ति । अस्मादेव सूक्तात् वाष्कलशाखा- सम्मत संहितायाः सपूर्णो भवति। कुतश्चिदधिकाऽस्ति मत्राणां संख्याऽपि । शाकलशाखायां सप्तदशाधिकसहस्रसंख्यकानि सूक्तानि सन्ति। किञ्च वाष्कलशाखायां पञ्चविंशत्यधिकसहस्रसंख्यकानि सूक्तानि सन्ति। पूक्तेषु अष्टाधिकसुक्तेषु संज्ञानसूक्तमस्ति एकमेव। अयम् अस्याः संहितायाः अन्ते निवेशितो वरतते। अन्यानि सप्तसूक्तानि वाल्यखिल्यसूक्तभ्यः स्वीकृतानि भवन्ति। अतः तन्मण्डलस्थ समस्तसक्तानां संख्या नवनवतिर्भवति । "एतत् सहस्रं दश सप्त चैवाष्टवतो बाष्कलकेऽधिकानि । तान् पारेण शाकले दौशिरीये वदन्ति शिष्टानखिलेषु विप्रा ॥ च = ल्लवण ः वेदाः उपनिषदश्च आश्वलायनशाखा आश्वलायनसंहितायाः तथा तेषा ब्राह्मणानां कालः कस्मिंश्चित् समयेअवश्यमेव आसीत्। यतो हि कवीन्दराचार्यस्य (१७ इाताच्दाः) सूच्यामेतेषां ग्रन्थानां नामोेखः स्पष्टरूपेणोपलबव्धो भवति। सम्मति अस्याः शाखायाः गृह्यसतं श्रोतसूत्रमिति दो समुपलब्धो स्तः। शा्यायनशाखा शाखायाः अस्याः संहिता तु नोपलभ्यते । किञ्च ब्राह्मणारण्यको ग्रन्थो उपलभ्येते। अनेकेषां विचारकाणां मते शाद्घायनस्तथा कोषीतकि शाखा एकैवाऽस्ति, किञ्च द्वेऽपि शाखे भिन्ने एव स्तः । शाद्घायनीयसंहितायाः तथा शाकलशाखानुयायि-ऋक्संहितायाः अपि च मत्रसंहदितयोः भेदो न दृश्यते, = कमे एव विभिन्नता वत्ते केवलं मन्त्राणां । माण्डूकायनशाखा कका अस्याः अपि शाखायाः ग्रन्थाः अनुपलब्धाः सन्ति। यत्र तत्र समुद्धरणादेव अस्यास्तित्ववोधोवतंते । युवदस्य विभागः यजुर्वेदीयारण्यकम् तैत्तिरीयारण्यकम् यजुर्वेदे एतस्मिन् आरण्यके दक परिच्छेदाः अथवा प्रपाठकाः वर्तन्ते। एषः प्रपाठकः सामान्यतः "अरण' इति पदेन ज्ञायते। अस्य नामकरणम् अपि तेनैव कृतं विद्यते। यथा प्रथमस्य प्रपाठकस्य नाम ह्म = शलल्लरवनमत वेदाः उपनिषदश्च भवति- भद्रः दवितीयस्य- 'सहैव', तृतीयस्य "चितिः", चतुर्थस्य 'युञ्जते, पञ्चमस्य 'देव वै', षष्ठस्य 'परे', सप्तमस्य शिक्षा, अष्टमस्य- त्रह्मविद्या, नवमस्य 'भृगुः', दकामस्य 'नारायणीयः' इति। अस्मिन् सप्तम- अष्टम-नवम प्रपाठकाः मिकित्वा तैत्तिरीयोपनिषदि ति कथ्यते। दामप्रपाठकोऽपि महानारायणीयोपनिषदिति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। एषः प्रपाठकः आरण्यकस्य परिरि्टभागः विद्यते। प्रपाटकानां विभागः अनुवाकेषु कृतमस्ति। नवमप्रपाठकं यावत् अनुवाकसंख्या १०७ भवति। तैत्तिरीयव्राह्मणसद्दशम् अत्रापि प्रत्येकम् अनुवाके दशवाक्यानाम् एकः अङ्कः वर्तते। प्रत्येकं दकस्य अन्तिमं पदम् अनुवाकस्य अन्तिमे परिगणितम्भवति। अस्मिन आरण्यके ऋषान्त्राः समुदधूताः। प्रथमप्रपारकः आरुण-केतुनामकस्य अघने उपासनायाः तथा तदर्थम् इष्टिकाचयनं वर्णयति। द्वितीये अस्मिन् प्रपाठके स्वाध्यायस्य तथा पञ्महायज्ञानां विषये वर्णनं कृतमस्ति। अत्र गङ्गा-यमुनयोः मध्यदेशः पवित्रः, तथा मुनीनां वासाय उत्कृष्टा भूमिः कथिता भवति। तृतीयप्रपाठकः चातुर्ोतरचितेः उपयोगिनां मत्राणां सङ्कलनं भवति। चतुर्थाध्याये प्रव्ूवस्य उपयोगिनां मन्त्राणां विषये सङ्ग्रहः वर्तते। अत्र कुरुक्षेत्रस्य खाण्डवस्य च वर्णनं भोगोलिकस्थितेः अनुसारेण एवाऽस्ति। अस्मिन् प्रपाठके अभिचारमन्त्राणामपि सत्ता दृश्यते। आभिचारिकमन्ूाणं प्रयोगः शत्रूणां विनाशाय क्रियते। ४।२० मन्त्रे तथा ४। ३० मने छिन्धी मिन्धी हन्धी कट' एवंविधानां मत्राणां स्पष्टरूपेणात्र संकेतो टृश्यते। ४।३८ मत्रे अथर्ववेदस्य आभिचारिकमत्रं प्रति स्पष्टरूपेण सङ्केतः लभ्यते। पञ्चमे प्रपाठके यज्ञीयानां सङ्कतानाम् उपलब्धः वर्तते। षष्टे प्रपाठके पितुमेधसम्बन्धिनां मत्राणां विषये उदेखः प्राप्यते। सप्तम-अष्टम-नवमप्रपाठकेषु तैत्तिरीयोपनिषदस्ति। अस्मिन् दामे प्रपाठके नारायणीयोपनिषदस्ति। अस्य प्रपाठकसंख्याऽपि निर्दि नास्ति। अस्मिन् आरण्यके विभिनेषु स्थानेषु कतिपयाः विरिष्टः वार्ताः अपि दृइयन्ते। मु = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च मेन्त्रायणीयारण्यकम् मैत्रायणीसंहिता कृष्णयजुर्वेदस्य अन्यतमा संहिता। इयं संहिता ग्य-पद्यात्मिकाऽस्ति । अस्यां संहितायां चत्वारः काण्डाः सन्ति । प्रथमकाण्डः (आदिमः) एकाद्शप्रपाटकेषु विभक्तोऽस्ति । येषु

करमशः दुशंपूणमास-अध्वर-अभधान-पुनराधान-चातुरमास्य-वाजपेयप्रभृतीनां यज्ञानां वर्णनमस्ति । द्वितीयः काण्डः (मध्यमः) त्रयोदशप्रपाठकेषु विभक्तः भवति। एतेषु प्रपाटकेषु काम्य-इष्टि-राजसूय- अग्निचितिप्रभृतीनां यज्ञानां विस्तृतविवरणमस्ति । तृतीयकाण्डे (उपरि) षोडशाप्रपाटकाः सन्ति । येषु अम्ि‌चिति-अध्वरविधि-सोत्रामणी-अश्वमेधादीनां विस्तृतं वर्णनं वर्तते। चतुर्थकाण्डः खिलकाण्डनाम्ना विख्यातोऽस्ति । एतेषु प्रपाटकेषु पूवनिरदछराजसूयादीनां यज्ञानां विषये अःभवश्यकवस्तूनां सुमहानां सद्गहो वर्तते । समग्रसंहितायां २१४४ मन्ुाः सन्ति, येषु १७०१ ऋचः प्रतिकाण्डम् ऋम्वेदात् समुदूताः सन्ति । एते सर्वेऽपि मत्राः ऋग्वेदस्य विभिन्नमण्डलेषु समुपलब्धाः विद्यन्ते । वाजसनेयि प्रातिशाख्यम् मुनिना कात्यायनेन विरचितं शुह्लयलुर्वेदस्य प्रातिशाख्य विद्यते । एषः कात्या यनोऽ्टाघ्यायीवातिककाराद्भिनो वा - इत्यस्मिन् विपयेऽधुनापि मतवादः प्रचलति । अस्मिन विषये आचार्यपादानामस्मदुपरमगुरूणां श्रीमतां बलदेवोपाध्यायानां सुस्पष्टमस्ति यत-इमे प्रातिशाख्यकर्तारः कात्यायना वातिकाराद्भिनाः सन्तीति नास्त्य सन्देहावसरः, इमे तु महर्षः पाणिनेरपि प्राचीनतराः सन्ति। अस्मिन् प्रातिशाख्ये अष्टावध्याया गुम्फिताः सन्ति । येषु परिभाषा-स्वर संस्काराणां त्रयाणां विषयाणां विस्तृत सर्वाङ्गीणं विवेचनमस्ति । ह्म = शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च तत्र प्रथमेऽध्याये-वर्णोत्पत्ति-अध्ययन विधि-संजापरिभाषा-वर्णानामुचारणस्था नादीनां वर्णनं विद्यते । दवितीयेऽध्याये-स्वर-नियमाः । तृतीयेऽध्याये सन्धेनियमाः । चतुरथेऽध्याये-सन्धेः, पदपाठस्य क्रमपाटस्य चापेक्षिता नियमाः क्रमशः प्रति पादिताः सन्ति । पञ्चमेऽध्याये--अवग्रहनियमाः । समासे योः पदयोः पृथग् ग्रहणमवग्रह उच्यते, यो हि हस्वस्य स्वरस्येवंकमात्रिको विद्यते । पषठाध्याये-आख्यातस्योपसर्गस्य च नियमाः । सप्तमेऽध्यायेपरिग्रहस्य नियमाः। परिग्रहस्यार्थो वि्यतेमध्ये इति शब्द् स्थापयित्वा पदस्य पुनरावर्तनम्। अष्टमेऽध्याये-वर्णसमाभ्नायस्य विस्तृत विवेचनम् । तत्र वर्णमाला-अध्ययन विधिः, वर्णानां देवता, पद्- चतुषटयन्तेपाञ्च गोत्र-देवतादीनां प्रख्यापनम् । तैत्तरीयप्रातिशाख्या तैत्तिरीयसंहितया सम्बद्धमिदं प्रातिशाख्यं परश्रद्ये खण्डद्वये विभक्तमस्ति । प्रत्येकस्मिन् प्श द्वादशा अध्यायाः सन्ति । इत्थं सूत्रात्मकोऽयं ग्रन्थ चतुर्वशात्यध्यायेषु विभक्तोऽस्ति । विषयाणां प्रतिपादनं सुव्यवस्थितं प्रामाणिकञ्च विद्यते। तत्र प्रथमे प्रश्न-वर्णसमाभ्नायस्य, श्द्स्थानस्य शब्दोत्तिप्रकारस्य, विविध स्वर-विसर्गसन्धीनां, मैून्यविधानादिविषयाणां सुस्पष्ट विवेचनमस्ति । ह्म = ललल्म श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च द्वितीये प्रच, नकारस्य णत्वविधानस्य, अनुस्वारस्य-अनुनासिकस्य, अनु नासिकभेद्स्य, स्वरितभेदस्य, संहिता-स्वरूपादेरनेकोपादेयविषयाणाञ्च प्रतिपादनमत्र विद्यते । स्वसंहितया सम्बद्धत्वात् सम्पर्णन्युदाहरणानि तेत्ि‌रीयसंहितागतान्येव सन्ति । अस्य भूचस्यो व्याख्यासम्पद्ः सन्ति । प्रकाशितासु तिसृषु व्याख्यासु मादिषेयकृत 'पदक्रमसदन'नामकं भाष्यमतीव प्राचीनतमं विद्यते । यतो ह्यस्य द्वितीयेन व्याख्या कारेण 'सोमयार्य' इत्याख्येन स्वत्रिमाष्य रे माहिषय-आत्रेय-वररुचीनां प्राचीनाना व्याख्यानामुपयोगः कृतः । तासु व्याख्यासु -मादिषेयभाष्यमिदं सर्वप्रथमं स्थान धारयति । तस्मिन् निर्दिष्टानि समस्तान्युदधरणानि अत्रोपलभ्यन्ते । "पद्करमसद्र अन्वर्थकमिदं नाम । ... वेदविदां मतेन वेदिकपाटस्य दधौ मेदौ भवतः, प्रथमः प्रकृतपाठः द्वितीयश्च विकृति पाठः । तत्र प्रथमे प्रकृतपाठे संहिता-पद्क्रमपाटाश्च विद्यन्ते । तथा च शिखा-माला घनादयष्ट विकृतिपाठा विद्यन्ते । एषु प्रातिशाख्यानां प्रतिपाद्यो विषयः प्रकृतिपाठ स्तथा तत्सम्बद्धं स्वरसन्धिविवेचनं विद्यते । अनया दृष्टया माहिषेव भाष्यस्य "पदक्रम सद्र' इति नाम सार्थकमस्ति । भाष्यमिदं संक्षिप्तं लघुकायमुपादेयञ्चास्ति । सोम यार्यस्य प्रिभाष्यरलम स्मादुर्वाचीनमस्ति । गोपालयज्वाविरचितं वेदिकाभरणन्तु अनयोयोरपेक्षया रचनाकाठद्द्टया नवीनमस्ति । एतास्तिख व्याख्याः प्रामाणिकाः प्रमेयबहुला, व्याकरणस्यान्तस्तत्ुवसमुद्धाटका नितरामुपयोगिन्यश्च विद्यन्ते । गृह्यसत्राणि गृह्यसूत्र कल्पस्य अङ्गम् भवति। अनेके रन्थकर्तारः आश्वलायनगृह्यसत्र कारिकावद्धं कृतवन्तः। तेषु ठेखकेषु रघुनाथदीक्षितगोपालकुमारिलम्रमृतीनां विदुषां नाम ुविदोषरूपेण उद्लेखनीयमस्ति। अन्तिमलेखकेन आश्वलायनगयसूत्रस्य नारायणवत्तेस्तथाऽनन्तस्वामिनो निर्दशं कृतवान् स्वकीये यन्थे। ह्म = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च गृह्यसूत्र व तदीये आश्वलायन शाङ्गायनं च वर्तते। शुद्छयजुवेद्स्य श्रोतसूत्रमेकमेव कात्यायनश्रोतसूत्रमस्ति । गृह्यसत्रचच अस्यैकमेव पारस्करगृद्यसूत्र विद्यते । कृष्णयलुरेद्सम्बद्धानि श्रोतसूत्राणि-बोधायन- आपस्तम्बहिरण्यकेशि-वैखानस-भारद्याज-मानवनामधेयानि सन्ति । एतस्मिन् वेदे बोधायनं गृयसूत्रमपि सुखुभमस्ति । सामवेदीयकल्पसुतरषु अःर्षेयं कल्पसूत्र प्राचीनम् । एतत् साखायनात् श्रोतसूत्रादपि प्राचीनतरमिति निगद्यते । वेदस्यास्य मुख्यं गृह्यसूत्र कोथुमशाखीयं गोभिलगृद्यसत्रं सुविदितम् । अथर्ववेदस्य श्रौतसूत्र वैताननामकं वं तदीयं गृह्यसूत्र कौशिकसंज्ञकं वयम् । गृह्यसूत्रमिदं प्राचीनभारतीययातुविद्याविषयकामनुपमाञ्च सामग्रीं प्रस्तौति । शाद्वायनगृह्यसूतरे षडध्यायाः सन्ति । विषयोऽपि तदेवास्ति - संस्काराणां वर्णनं, तथा तत्सम्बद्धानां गृहनिर्माण-गृहपरवेशादीनां विषयाणां स्थाने स्थाने च वर्णनमस्ति । ऋवेदस्य तृतीया शाखा- 'कौषीतकि' इत्येतस्य कल्पसूत्राणामपि परिचयः सम्प्रति उपलभ्यते । धारणेयं प्रायः प्रचलिताऽस्ति यत्, शाह्गायन- कौषीतकि-उभयोरपि एकस्येव शाखान्तर्गते भिन्न-मिन्नमभिधानमस्ति । एं कोषीतकिशाखा शाद्धायनशाखातः सर्वथा भिन्ना एवास्ति । कौषीतकिगृद्यसत्रं सम्प्रति मद्रासनगरीतः प्रकादितमभवत् । शह्लयजुर्वदीयग्यसत्राणि पारस्करगृद्यसूत्रनाभ्ना शुङछयजुर्वदस्य गृद्यसूत्रं विख्यातमस्ति । अस्य त्रिषु कण्डेषु प्रथमकाण्डे आवसथ्याभ्नेराधानं, विवाहादारभ्यज्ञ्प्राशनपर्यन्तानां विषयाणां वर्णनमस्ति । दितीयकाण्डे चूडाकरणादारभ्य उपनयन-

समावतंन-पन्चमहायज्ञ-श्रवणाकर्म-सीतादियज्ञानां विवरणमस्ति । अन्तिमे काण्डे श्राद्ान्तरे अवकीर्णि प्ायश्चित्तादीनां विविधानां विषयाणां प्रतिपादनमस्ति । ह्य = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च कृष्णयदुदीयगृह्यसूत्राणि बोधायनगृह्यसूत्तम् गृह्यसूत्रमिदं बोधायनकल्पसत्रस्यैको विरिष्टंडोऽस्ति । १९२० खीष्टब्दे गवर्नमेण्ट-ओरियन्टल- लाइवेरी-सीरीज-मेसूरनगरीतः प्रकाशितं बमूव । ग्रन्थोऽयं गृद्यशेष-पितृमेधसत्रेः सह समन्वितोऽस्ति । अस्मिन् चत्वारः प्रश्नाः सन्ति । इतरहस्तलेखेष्वस्य दशा प्रश्ाः (अध्यायाः) उपलब्धाः सन्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् बहुविधस्य परिवर्तनस्य परिवर्धनस्य च सङ्कृतो लमते। भारद्वाजगृह्यसूतम् भारद्ाजश्रोतसुत्रस्येव एतत् अंशत्वेन तिष्ठति। सूत्रेऽस्मिन् त्रयोऽ्शाः सन्ति। अस्य प्रकाशनं लाइडेन इत्यस्य ड. सारोमन्स-महोदयेन कृतम्। सम्पादकमहोदयेन अस्य परिवर्धनस्य विषये यदभिमतं प्रकाशितं तत्तु न स्वीकृतम्। विवाहप्रकरणे कतिचिदधिषयेषु अःशघुनिकतायाः सङ्केतो लभते । तेन दययमंशः क्षेपक इति स्वीकर्तुं न शकयते। आपस्तम्बगृहयसूरम् आपस्तम्बकल्पसूत्रस्य सप्तविंशतितमः प्रश्नः इदमेव गृद्यसूत्रमस्ति । अस्मिन् गृह्यसत्र त्रिंशत् प्राः सन्ति । गृह्यसूतरमिदं मन््पाटस्य मन्त्राणां निर्दशं करोति । हरदत्तस्य अनाकुलावृत्तिस्तथा सुदशंनाचार्यस्य तात्पर्यदशंनव्याख्यया सह चोखम्बा-सीरीजकाञ्ीतः (१९२८ ई०) प्रकारितमस्ति। सूत्रमिदम् अष्टपरलेषु विभक्तमस्ति । प्रत्येकस्य परटलस्याभ्यन्तरे खण्डानि सन्ति । खण्डेषु सूत्राणां स्थितिरस्ति । फलतः समस्तो ग्रन्थः सूत्रेषु विभक्तोऽस्ति । अस्य गृह्सूतरस्यापि विषयस्तथेवास्ति मु = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च यथाऽन्यगृह्यसूत्रेपलब्धो विद्ते । अस्य द्वौ व्याख्याकारिणौ वर्तेते । हरदत्ताचारयः सुदर्शनाचारयंश्ेति । दरदत्ताचार्यस्य समयस्तु पञचदशाातकीयो वर्तते, कतिपयैरन्यप्रमाणैः विद्वानयं पञ्चद्शशतकात् प्राचीनतरो वर्तते इति पुरातत्त्वविदो वदन्ति । हरदत्तोऽयं दौवमतानुयायी, कावेरीतटवासी दाक्षिणात्यो विद्वानासीत् । अध्यपस्तम्बस्य गृह्यसूत्र, गृह्यमत्रः, धर्मसूत्र परिभाषप्रभूतिग्न्धानां व्याख्या एतेन विरचितेति । आश्वलायनगृह्यूत्रस्य 'अनाविला^-टीका तथा गोतमसूत्रस्य 'मिताक्षरा'-व्याख्या अनेनैव हरदत्ताचार्येण छिखितेति खीट्स्य सप्तदशाातकस्य पूर्वाद्धे रचितनिर्णयसिन्धो कमलाकरभदरेन नाम्रा निर्दिोऽयं सुदर्शनाचार्यः अवर्द्ाचीनोऽस्ति इति मन्यते। दिरण्यकेशिगृद्यसत्रम् दिरण्यकेशिगृह्यसूतरस्य अपरं नाम सत्याषादगृह्यसूत्रमस्ति । दिरण्यकेशिकल्पसूत्रस्य १९ तथा २० प्ररूपमस्ति । गृह्यानुठानेषु आवश्यकमत्राः समग्ररूपेणात्र प्रदत्ताः सन्ति । एतेषु मत्रेषु प्रयुक्ताः शब्दाः पाणिनीयव्याकरणेन सुसङ्गताः न सन्ति। अस्य ग्रन्थस्योपरि मातृदत्तस्य प्रोढा व्याख्याऽस्ति। टीकया सह मूलगन्थस्य सम्पादनं डो क्रस्ते-महोद्येन वियनानगरीतः (१८८९ ई.) कृतं प्रकाशितश्चेति । आङ्ग्लानुवादेन सह 'सेकरेड बुक्स आफ द् ईस्ट, ग्रन्थमालायाः मोल्डनवर्गेण सूत्रमिदं परकाशितमस्ति । वैखानसगृह्यसूतम् तेत्तिरीयशाखातः सम्बद्धमिदं गृह्यूत्रम् अवान्तरकालिकमिति मन्यते । एतत् सूत्रम् अनुषठानेषु योजनीयमत्राणां प्रतीकस्य एवोछेखं करोति । एतेषां मत्राणां स्वतन्् सङ्कलनं 'वैखानसीया मत्रसंहिता' इति नाम्ना कृतमस्ति । गुहयमन््संहितयोः पारस्परिकसम्बन्धविषये विद्वत्सु पेक्य नास्ति । कतिचिजनाः च = ललल्लम श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च मत्रसंहितां गृह्यात् प्राचीनतरं मन्यन्ते, चान्येऽर्वाचीना समकालिका वेति मन्यन्ते । डो कैठेण्डेन अस्य प्रकाङानमाङ्ग्कभाषानुवादेन सह कृतमिति । अभ्रिवेशगृहसूततम् अस्य गृह्यसत्रस्य रचयिता अभ्निवेशनामको वैदिकाचार्योऽस्ति । अयमेवाचार्: तैत्तिरीयाणां वाधूलशाखाऽन्तर्गते अभ्रिवेशोपञ्ाखायाः प्रवर्तनंकृतवान् । अन्येभ्यः गृह्यसत्रेभयः अस्य वर्यविषयस्तथा रचनाकौडालं नितान्तं भिन्नं दृष्टिगोचरं विद्यते । अस्मिन् वर्णितानुषठानेषु नारायणवलि- यतिसंस्कार-संन्यासविधि-वानप्रस्थविधिप्रभूतीनामुपरि अवान्तरकालिकधार्मिकसम्मदायानां प्रभावः स्पष्टतः परिलक्षितो विद्यते । फलतः सामान्यगृद्यसत्ेभ्यः अस्य दिया भिन्ना एवेति । ग्रन्थोऽयं अनन्तशयन- संस्कृतग्रन्थमाला, तरिवेन्द्रम-नगरीतः प्रकाशितोऽभवत् । मानवगृद्यसूत्रम् अस्यापरं नाम मेत्रायणीयमानवगृयमपि भवति । मत्रायणीयश्ाखायाः चरणव्यूहे निर्दिशः भेदाः - मानव-वराह-दुनदुभ-छागलेय-हारि्रवेय-श्यामानीयानां ‘‘मानवः' अन्यतमो विभेद्ः भवति । अस्मिन् गृह्यसूत्र दौ पुरुषो वा प्रकरणौ वर्तते । प्रत्येकस्मिन् पुरुषे अनेकाः कण्डिकाः सन्ति । अस्मिन् ग्रन्थे विनायकपूजायाः विोषवर्णनमस्ति । अष्टावक्रस्य भाष्येण साकं वडोद्रा-नगरीतः प्रकारितोऽयमस्ति । भाष्यकारः अस्य रचयितुर्नाम ‘‘मानवाचार्य' इति वदति । एतस्य व्यक्तित्वविषये अ्पज्ञानमेवास्ति । म = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च वाराहगृह्यसूत्रम् मेत्रायणीशाखायां गृद्यसूत्रमेतत् मेत्रायणीसंहितायाः मन्त्राणां प्रयोगं करोति। अस्य बहनि सूत्राणि काठकगृह्यसूत्रमिव तथा मानवगृद्यसूत्रमिव सन्ति । गृद्योपयोगिनीनां विरिष्टवस्तूनामभावादेवायं ग्रन्थः तद्रन्महच््पर्णः नास्ति । काठकगृह्यसूततम् काठकगृह्यसत्रमपि मानवगृद्यसूत्रात् प्राप्यते । अस्यैव नामान्तरं"लोगाक्षिगृयसूत्रम' भवति। अस्य ग्रन्थस्य द्धौ प्रकारको विभागो वर्तेते। प्रथमविभागानुसारेण म्न्थेऽस्मिन् ५३ कण्डिकाः सन्ति। द्वितीयविभागानुसारेण अस्मिन् भागे पचचाध्यायाः सन्ति। अनेनैव पञ्चाध्यायीविभागेनास्य लोकप्रियो नाम 'गृह्यपञ्चका" वर्तते । अस्य त्रिषु टीकाकारेषु आदित्यदर्चनः प्राचीनतमः भवति । माधवाचार्यस्य पुत्रो ब्राह्मणवलस्य व्याख्या टीका न भूत्वा अधिकांशतः पद्धतिरेवास्ति । हरिपालस्य पुत्रस्य देवपालस्य टीका भाष्यनाम्ना ख्याताऽस्ति । १९८१ विकरमादे त्रिभिः व्यख्याभिः संवलितं सुषसंस्करणं केलेण्ड-महोदयेन लाहौरनगरीतः प्रकाशितम् । श्रक्ष्णयसुर्वदस्य शाखा शुङ्कयलुर्वद्स्य माध्यन्दिनशाखा, काण्वशाखा चेति दवे शाखे स्तः। प्रथमा उत्तरभारते

प्राप्यते द्वितीया अपि च महाराषट्। अनयोः शाखयोः संहिते भिन्ने सत्यौ अपि स्वल्पमेव भेदं ते धारयतः, बहुत्र अपि च साम्यम् अस्ति। किञ्च प्राचीनकाले काण्वशाखा उत्तरभारते एवासीत्। यतः अस्याः संहितायाः एकस्मिन् मन्त्रे (११/१९) कुरु-पाच्चाख्देशीयनृपतेः निर्देशः प्राप्यते (एष वः कुरवो राजा, एष पाञ्चालो च = ललतम श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च राजा)। महाभारतस्य आदिपर्वानुसारेण (६२/१८) शकुन्तलायाः पालनकरतुः पितुः कुखपतिकण्वस्य आश्रमः मालिनीनयाः तटे आसीत्। अद्यापि इदम् स्थानम् उत्तरप्रदेशस्य 'विजनोर 'मण्डठे 'मालन' नाम्ना ख्याता एका लघ्वी नदी अस्ति। अतः काण्वसंहितायाः प्राचीनसम्बन्धः उत्तरपरदोन सह अङ्गीकरणे न कापि विप्रातपत्तः। कृष्णयजुर्वेदस्य शाखा कृष्णयुर्वेदस्य सम्प्रति चतस्रः शाखाः प्राप्यन्ते - तैत्तिरीयसंहिता- इयं प्रधानशाखा, अत्र सप्तखण्डाः सन्ति। ते अपि च खण्डाः अष्टकशब्देनकाण्डराब्देन अपि च व्यवहियन्ते। प्रतिकाण्डं कतिपयाध्यायाः वर्तन्ते ये प्रपाठकनाम्ना ख्याताः। इमेप्पाठकाः बहुषु अनुवाक्ष विभक्ताः सन्ति। मैत्रायणीसंहिता इमे द्वे अपि संहिते तेत्तिरीयसंहिताम् अनुकुरुतः। काठकसंहिता केवलं कमे यत्र त्र पार्थक्यं वर्तते। कापिष्ठलसंहिता चरणव्यूहमतानुसारेण अस्याः विषये प्रतिपाद्यिष्यते। ह्म = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च तैत्तिरीयसंहिता तैत्तिरीयसंहितायाः प्रसारदेशः दक्षिणभारतेऽस्ति। आंदिकरूपेण महाराषटरमदेशीयाः समग्ररूपेण अपि च अन्धरद्रविडदेश्षीयाः अस्याः शाखायाः अनुयायिनः सन्ति। अस्याः संहितायाः स्वकीयाः ब्राह्मण- आरण्यक -उपनिषत्-श्रोतसूत्र-गृयसतरप्रमृतयः अशषुण्णाः सन्ति। तेत्तिरीयसंहितायाः परिमाणमपि न्यूनं नास्ति। आचार्यसायणस्य इयं स्वकीया शाखासीत्। शुछयजुर्वेदे वर्णितविषयाः इव अस्याः विषयाः सन्ति। पौरोडाश-याजमान वाजपेय-राजसुयपरभृतिनानायागानुष्ठानानां विदं वर्णनम् अत्राप्यस्ति। यज्ञस्य मुख्यस्वरूपस्य निष्पादकत्वेन अस्याः संहितायाः विदरत्तापर्णभाष्यं सर्वप्रथमम् आचार्यसायणेन रचितम्। किञ्च तस्मादपि पूर्वतरं भाष्यं भट्रभास्करमिश्रस्य (एकादश्शतान्याः) समुपलब्ध वर्तते। ज्ञानयज्ञनाभ्ना भाष्यमिदं विख्यातमस्ति। प्रामाणिकद्दष्या विदत्ताद्द्या वा कस्मादपि भाष्याद् हीनतरमिदं भाष्यं नास्ति। अधियज्ञ्थाद् अतिरिक्त आध्यात्मिकाधिदेविकपक्षयोरपि मन्त्राणामधा यत्र तत्र कृताऽस्ति। मैत्रायणीसंहिता कृष्णयजुर्वेदस्य अन्यतमा शाखा मेत्रायणी। इयं अपि च संहिता ग्यपद्ात्मिकाऽस्ति । अस्यां संहितायां चत्वारः काण्डाः सन्ति। प्रथमकाण्डः एकादराप्रपाटकेषु विभक्तोऽस्ति । येषु कमरः दरशपूर्णमास-अध्वर-आधान-पुनराधान-चातुमास्य वाजपेयप्रभृतीनां यज्ञानां वर्णनमस्ति। द्वितीयः काण्डः त्रयोदशप्रपाठकेषु विभक्तः अस्ति। एतेषु प्रपाठकेषु काम्य-इष्टि-राजसूय-अभ्निचितिप्रभृतीनां विस्तृतं विवरणमस्ति। तृतीयकाण्डे षोडराप्रपाठकाः सन्ति। येषु अग्निचिति-अध्वरविधि-सोत्रामणी-अश्वमेधादीनां विस्तृतं वर्णनमस्ति। चतुर्थकाण्डः खिलकाण्डनाम्ना विख्यातोऽस्ति। एतेषु पूर्वनिरदएराजसुयादियज्ञानां विषये आवश्यकवस्तूनां सुमहान सद्ग्रहो वरतते। समग्रसंहितायां २१४४ मन्त्राः सन्त, येषु १७०१ ऋचः मु = शल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च प्रतिकाण्डम् ऋग्वेदात् समुद्ूताः सन्ति। एते सर्वेऽपि मन्त्राः ऋग्वेदस्य विभिन्नमण्डलेषु समुपलब्धाः भवन्ति । कठसंहिता यजुर्वेदस्य सप्तविंशतिशाखासु कटशाखा अन्यतमा। पुराणेषु काठकजनाः मध्यप्रदेशीयनाम्ना माध्यमनाम्ना वा विख्याताः आसन। अनेन ज्ञायते यत् ते प्राचीनकाले मध्यप्देहो वसन्ति स्म। पतञ्जलेः कथानुसारं कठसंहितायाः प्रसारः तथा पठन-पाठनं प्रतिग्रामम् आसीत् (पामे ग्रामे काठकं कालापकं अपि च प्रोच्यते महाभाष्यम् ४/३/१०१)। अनेन अस्याः संहितायाः प्राचीनकाले विपुरप्रचारस्य बोधो वरतते। अधुना अस्याः अध्येतृतृणां संख्या अतीव अल्पा। कठसंहितायां पञ्च खण्डाः सन्ति। ते अपि च करमशः इदिमिका-माध्यमिका-ओरमिका- याज्यानुवाक्या-अश्वमेधादयनुवचननामभिः ख्याताः सन्ति। एतेषां खण्डानाम् अंशस्य नाम स्थानकमस्ति । एतानि नामानि वैदिकसाहित्येऽन्यत् दुर्कमानि सन्ति। अस्यां संहितायां स्थानकस्यसंख्या चत्वारिशत, अनुवचनानां संख्या त्रयोदङा, अनुवाकानां संख्या त्रयश्चत्वारिशदधिकाष्टशतम्, मन्त्राणां संख्या एकनवत्यधिकत्रिसहस्रम्, मन्त्रब्ाह्मणयोः सम्मिलिता संख्या अष्टाद्शसहस्रपरिमिता। कापिष्ठलसंहिता चरणव्यूहस्य मतानुसारेण चरकशाखान्तर्गते कठानां, प्राच्यकटठानां कपिष्ठरकटानाच्च उछेखः प्राप्यते, येन उछेखेन शाखासम्बद्धस्य अस्य पूर्णपरिचयो वर्तते। कपिष्ठलः कस्यचित् ऋषिविरोषस्य नाम आसीत्। अस्य उदेखम् महावैयाकरणपाणिनिमहर्षिः 'कपिष्ठलो गोत्रे (८/२/९१) इत्येतस्मिन् सूत्र ह्म = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च कृतवान्। भाष्यकारेण दुर्गाचार्येणापि स्वात्मानं 'कपिष्ठलो वारिष्ठः' इति उक्तम् ("अहञ्च कापिष्ठलो वारिष्ठः" निरुक्तटीका ४/४)। प्रायः कस्यचित् स्थानविरोषस्य इदम् अभिधानम् आसीत्। अस्याः संहितायाः सम्पादकेन अनुमीयते यत्- कपिष्ठलग्रामस्य प्रतिनिधिः केथल' इत्याख्यो ग्राम एवासीत्। म्ामोऽयं कुरक्ेत्रे सरस्वतीनयाः पूर्वस्यां दिशि अवस्थितः आसीत्। अस्य ्रामस्योघ्ेखः कादिकायां तथा वराहमिहिरेण रचितायाम् वृहत्संहितायां (१४/४) प्राप्यते। काठकसंहितातः अनेकविधं वैमभिन्यं पार्थक्यञ्च अस्यां कापिष्ठलसंहितायां परिलक्षयते। काठकसंहितावत् मूलग्रन्थस्य समानत्वेऽपि अस्याः स्वराकनपद्धतिः ऋग्वेदसदशी। ऋग्वेद् इव ग्रन्थोऽयम् अष्ठकेषु अध्यायेषु अपि च विभक्तोऽस्ति । एवम् कापिष्ठलसंहितायाम् ऋण्वेदस्यैव महान् प्रभावः परिलक्ष्यते। ग्न्थोऽयम् अपूर्णः एवास्ति। यन्थेऽस्मिन् निम्नलिखितानि अष्टकानि तथा तदन्तर्गता अध्यायाश्च सन्ति बोधप्रश्नाः * शुह्यलेुद्स्य कति शाखाः। ◦ कृष्णयजुर्वेदस्य कति शाखाः प्राप्यन्ते। ◦ माध्यन्दिनशाखा कुत्र लभ्यते। ◦ कण्वशाखा कुतर

पराप्यते। * मेत्रायणीसंहितायां कति काण्डाः सन्ति। ह्य = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च सामवेद्ः, अथर्ववेद्ः- खण्डः-2 (मन्ाः- आरण्यकम् प्रातिशाख्यम् गृह्यसूत्रम- राखाः) प्रस्तावनां सामवेद् इत्यत्र गीतिरूपा मनाः विद्यन्ते। अत एव सः उपासनाकाण्डपरो वेदः इति गीयते। यज्ञे चत्वारो ऋत्विजो सन्ति होता, अध्वर्युः, उद्राता, बह्मा, दोता-आह्ानकर्त, स हि यज्ञावसरे प्रकान्तदेवतानां परहांसाय रचितान् मन्त्रान् उचरयन् देवताः आहयति, तत्कार्याय सङ्कलिता मन्त्राः स्तुतिरूपतया ऋचः समाख्याताः, तेषां संग्रह एव ऋग्वेदः। अध्वुर्विधिवयज्ञं सम्पादयति, तत्रावशयकमन्ा यजूषि, तत्संग्रहो यजुरवद्ः उद्राता उचस्वरेण गानकर्ता, स हि स्वरवदधान् मन्त्रान् उचर्गायिति, तदपेक्षितमन्त्रसंग्रहः सामवेद्ः। ब्रह्मा यज्ञनिरीक्षकः कृताकृत्ेक्षणकर्मा, स हि सर्वविधमन्त्रज्ञः तदपेक्षितो मन्ारिरथर्ववेद् इति उच्यते। उदेश्यानि » सामवेदस्य आरण्यकाणि कानि इति ज्ञानं जायते। ◦ अथर्ववेदस्य आरण्यकाणि कानि इति ज्ञानं जायते। * सामवेदस्य प्रातिशाख्यानि कानि इति ज्ञानं जायते। ◦ अथर्ववेदस्य प्रातिशाख्यानि कानि इति ज्ञानं जायते। ◦ गृह्यसूत्रविषये ज्ञानं प्रभविष्यति। ह्य = शलल्लरनमत 1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च सामवेदस्य विभागः सामवेदीयारण्यकम् सामवेदेन सहसम्बद्धम्आरण्यकंतवलकाराररण्यकमितिनाम्नाज्ञायते। 'एतदेवआरण्यकं 'जैमिनीयोपनिषद्राह्मणमितिउच्यते। अस्यचत्वारोऽध्यायाःसन्ति। प्त्येकस्मिन्अध्यायेअनुवाकाःभवन्ति। चतुर्थाध्यायस्यदङामानुवाकेपरसिद्धःतवलकारः किंवाकेनोपनिषदस्ति। अथर्ववेदस्यआरण्यकम्नोपलभ्यते। एतेन वेदेन सहसम्बद्धाःयाउपनिषदःवरतन्ते, ताःकस्यापिआरण्यकस्य भागो न भूत्वाआरम्भादेवस्वतन्ग्रन्थरूपेणविदयमानाःसन्ति। सामवेदपातिशाख्यम् विद्वांसः समीक्षकाः कथयन्ति यत्-सामवेद्स्यानेकानि प्रातिश्ाख्यानि प्रकाशि तानि सन्ति , तेष्वेतानि मुख्यानि सन्ति । पुष्मसूत्रम् ऋषिणा पुष्पेण प्रणीतत्वादिद प्रातिशाख्य पुष्पसूत्रमिति नाम्नाऽभिधीयते । अस्मिन् दश प्रपाठकाः सन्ति । अस्योपरि उपाध्यायस्याजातरात्रोः कतं भाष्यं प्रकाशितमस्ति । प्रस्तुतमिदं प्रातिशाख्य गानसंहितया सम्बन्धितमस्त्यत एवास्मिन् स्तोमस्य बहुलांेन विवेचनमस्ति । अपि च तादृशानां स्थलविषाणां मन्ाणाञ्चोलेखाः सन्ति, येषु स्तोभानां विधानमपवादो अस्ति । सद्गीतोपयोगि सामग्रीणां सङ्कलनेन स् तमिदं नितरामुपयोगितां विति । अस्मिश्च मुख्य रूपेण वेय गाने अरण्ये गेयगाने च प्रयुक्तानां साम्नामृहह मन्त्रेषु कथं केन वा रूपेण भवती त्यस्य विशदं विवेचनमस्ति । ह्म लललम ॥ 1 (3 ~ 3 रा श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च हरदत्तरभितायाः सामवेदीयसर्वानुकमण्याः आधारमाधृत्य पुष्पसुत्रस्य फु सूत्रस्य वा रचयिता सूत्रकारो वररुचिः । अस्य पुष्पसूत्रस्योपरि उपाध्यायस्याजात शत्रो मकस्य कस्यापि ग्रन्थकारस्य व्याख्या उपलभ्यते । ऋक्तन्त्रम् पुस्तकमिदं सामवेदस्य कौथुमशाखायाः प्रातिशाख्यमस्ति । अस्मिश्ान्यप्रातिशाख्येषु वर्यविषयेस्सह एषां विषयाणामपि अतिशयेन साम्य मस्ति । मन्थस्य पुष्पिकायामिदं 'ऋक्तन्त्रव्याकरणम्' इति नाम्ना निरद्टमस्ति । असीयुततरद्धिशतसूतरषु पचचप्रपाठकेष्वध्यायेषु वा विभक्तमिदं ऋतनत्रम्। अस्य रचयितारः सन्ति सुप्रसिद्धा वैयाकरणाः शाकटायननामघेयाः । येषां निर्दशा यास्कस्य पाणिनेश्च मरन्थेषुपलभ्यते । अक्षरोदयज्ञानवेशिष्टयमत्र वणितमस्ति । तत्पश्चा व्याकरणस्य विशिष्टानां पारिभाषिकशब्दानां लक्षण निर्देशः प्राप्यते । वर्णाक्षराणामुचचारणस्थाननिरूपणानन्तरं सन्धेविवरणं वेशेन प्रतिपादितमस्ति । पदान्ताक्षराणां विविधपरिवर्तनानां निरूपणं सन्धेः प्रसङ्गे महत्वाधायकम्पादेय चास्ति । तदुदाहरणश्च यथा--अन्तिमनकारस्य विसर्जनीये परिवर्तनं यथा--कतून + अनु = ऋतुरनु, रेफविरिष्टशब्दानां विसर्गस्य रेफे परिवर्तनम् -- ातरभि, प्रातजपस्व इत्यादौ । इत्थमत्र व्याकरणस्य गूढतथ्यानां विवेचनमुपलभ्यते । अतो निश्चीयते यदिद प्रातिशाख्य स्वमूलस्वरूपे पाणिनेः पूर्वमासीदिति । तस्मात् परिभाषाविधाने सूत्राणां रचनाया यद्ष्टाध्याय्यामेतस्य विपुलः प्रमावो दृश्यते तदा नात्राश्र्यस्य् किमपि कारणमवरिष्टमस्ति । यास्केनापि एतस्य विशिष्टमतानां निर्देशो विदितः स्वमहनीये मन्थे । मु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च ऋक्तन्त्रव्याकरणस्य रचयितुर्विषये मतद्वयं विद्न्मण्डले विराजते। ततर प्रथमे पक्षे शाकटायनः, द्वितीये पक्षे च ' ओद् ्जिः' । अत्र विदुषां सम्मतं मतमस्ति यदेको व्यक्तिगतनाम्ना द्वितीयश्च गोत्रजनाम्नेति समन्वयः । अन्यच-गोभिल गृद्यसत्रस्य व्याख्यातुमदनारायणस्य 'राणायनीयानाम् ऋक्तचप्रसिद्धा विसर्जन यस्यामिनिष्ठानाख्या' इति कथनानुसारेण ऋक्तत्रस्य सम्बन्धो राणायनीयशाखया सह स्वीक्रियते । कथनस्यामिप्रायोऽयमत्र राणायनीयशाखान्विताया सामसंहिताया मूला धारं स्वीकृत्य ग्रन्थोऽयं ५ विनिर्मित इति। अस्यैव सक्षेपीकरणं कृत्वा केनाप्याचार्येण लघु ऋक्तन्त्रम् इति नाम्ना विरच्य प्रख्यायितम् । सामवेदीय-गृयसूत्राणि गोभिलगहयसत्रम् अस्य प्रकाडानमनेकेभ्यः स्थानेभ्योऽभवत् (क्राउएर १८८५-८६; विब्छि० ई० १८०१-७९; सत्यव्रतसामश्रमी १९०६) अन्यैः विषयैः सह पिण्डपितृयज्ञस्य वर्णनं करोतीदं सूत्रम् । गोभिलगृह्यसूतरस्य आङ्ग्लानुवादः 'सेकेड बुक अफ ईस्ट इत्याख्यसंस्थातः ओल्डेनवर्ग-महोदयेन कृतः । खादिरगृह्यसूत्रस्य आङ्ग्लानुवादः २९७ खण्डे प्रकाशितोऽभवत् । गृह्यसूत्रमिदं रुद्रस्कन्दस्य टीकया सह प्रकाशितमस्ति मेसूरनगरादिति । १९२२ खीष्टाब्दे डो० कैलेण्ड-महोदयेन लाहौरनगरात् जैमिनीयगृह्यसत्र प्रकाशितम् । त्रिषु प्रमुखसामवेदीयसत्रेषु गोभिलगृद्यसूत्रम अतिप्रख्यातमस्ति । वहुप्रचलितात् कोथुमशाखातः सम्बद्धमिदं सूत्रमतीव लोकप्रियमप्यस्ति । इदं मन्त्रनाह्मण-नामकात् सामवेदीयमन्त्रसब्रहात्मकगन्थाद् अनुष्ठानावसरे मन्त्राणामुद्धरणं ददाति, किञ्च प्रतीकरूपेणेव सामसंहितायां मन्त्रोऽपयदधूतोऽस्ति । च = शलल्लरनमत 1 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः

उपनिषदश्च खादिरगृद्सूत्म् सामवेदस्य राणायणीयश्चाखातः सम्बद्धं गृह्यगोभिलसुत्स्योपरि सर्वात्मनाऽऽधारितमस्ति । तस्यादेशो नियमश्च अत्र संक्षिप्तरूपेण प्रस्तुतोऽस्ति । फलतः सूत्रमिदं गोभिलगृह्यसूत्स्येव संकषिपतसंस्करणमस्ति । जैमिनीयगृद्यसूम् खण्डदधयेषु विभक्तमिदं सूत्रमस्ति । प्रथमखण्डे चतुर्विंशतिः कण्डिकाः सन्ति, दवितीयखण्डे नव कण्डिकाश्चेति । अस्य सुबोधिनी-टीका श्रीनिवासाध्वरीमहोदयेन कृता। अस्याः टीकायाः कतिपयानि महत्पूणोद्धरणानि मूलगन्थेन सह केलेण्डेन प्रकाशितानि सन्ति । बोधप्रश्नाः * गोभिलगृह्यसूतरं केन वेदेन सम्बन्धितः अस्ति? ◦ जेमिनीयगृद्यसत्र कति खण्डेषु विभक्तमस्ति? * जेमिनीयगृह्यसूत्रस्य प्रथमखण्डे कति कण्डिकाः सन्ति? म शलल्लरनमत 4 1 (3 ~ 3 | “| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अथर्ववेदस्य विभागः अथर्ववेदः अभिचारकरियायाः प्राधान्येन प्रतिपादकः अयं वेद्ः अथर्वनामकर्षिणा द्ृटः। वेदेष्वथर्वेदः अयमेकया भूयस्या विशिष्टतया सह् संवलितोऽस्ति। ऋष्वेदादित्रयो वेदाः आमुष्मिकफलदातारः सन्ति। यदा हि ऋग्वेदाद्यखरयो वेदा आमुष्मिकं फलं प्रद्दति, तदाऽयं अथर्ववेद् िकमपि फलं प्रयच्छति। जीवनं सुखसमन्वितं कर्तु येषां साधनानामपेक्षा भवति, तेषां सिच्यर्थमम् इह वेदे विविधानामनुष्ठानानां विधानं विहितमस्ति। पतञ्जलिना यद्यप्यस्य वेदस्य नवशाखाः समृष्छिखताः, परमीदानीन्तु पैप्पलाद-शौनकसंज्ञके द्वे एव शाखे लभ्येते। प्रचकिता अथर्वसंहिता शोनकशाखान्तर्गता पैप्यलादश्ाखासंहिताऽपि च अनतिचिरेणेव मुद्रिते स्तः। अथर्ववेदे विंशतिकाण्डानि काण्डानि, एकत्रंशदधिकसक्तरातकानि सक्तानि, सप्तीत्यधिकोनत्रिंशत्शातमन्त्राः विद्यन्ते। तेषु मन्ेषु द्वादशातमन्त्राः ऋग्वेदेऽपि द्दरयन्ते। विंशतिकाण्डे १५३ सूक्तानि सन्ति, तेषु द्वादशसूक्तानि अतिरिच्य शोषाणि सर्वाण्यपि ऋवेद्स्य दहाममण्डले समुपलभ्यन्ते। भूरजपत्रषु शारदालिप्या लिखितस्य अथर्ववेदस्य पुरातनं पुस्तकं कार्मीरीयैः सम्पादितम् अस्ति। तद् अधुना स्ुविज्ञन सर्वकलाशालायाः यन्थसद्रहे अस्ति। अथ्ववेदीयप्रातिशाख्यम् वैदिकवाउ्ये ऽथर्ववेदूस्य प्रातिशाख्यदयं प्रख्यातमस्ति । तत्र प्रथमत्वेन चचिती शोनकीया चतुरध्यायिकाऽस्ति । पाश्चात्यविदुषा ड" दविटनीमहाशयेनेयं शोनकीया सानुवादा प्रकाशिता। च = ललततम > 1 (3 ~ 3 | “| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च चतुरवध्यायेष विभक्तमिदं प्रातिशाख्यम् । दिटनीप्रकाशि ग्रन्थे शौनकस्य नामनिर्देशात् तन्नाम्नैव नामकरणमभत् । सत्यन्त्विद्मस्ति यत् नामटेखकयोर्मध्ये महदन्तरं भवति ।। समपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्याखये-- सरस्वतीभवने सुरक्षिते हस्तलेखे कौत्सव्याकरणमिति नाम्ना विज्ञापितमिदं प्रातिशाख्यम्न्थलेखकेन । तत्र् पुष्पिकायां भवतिइत्यथर्ववेदे कोत्सव्याकरणे चतुरध्यायिकायां ... "पाद् इति'। कोऽयं कौत्सः, महाभाष्यचचितः पाणिनेः रिष्यः उत अन्यः ? किं दवावप्यभिन्नावेवसमीक्षणमपेक्षते एष विषयः । अधर्ववेदपरातिशाख्येप्रातिशाख्यविषयका केचन ए विषयाः समाख्याताः सन्ति । सन्धेः, स्वरस्य पदपाटस्य च नियमा अत्र प्रदर्शिताः सन्ति । येषु स्वरवर्णन मधिकेन विस्तरेणास्ति । प्रातिशाख्यमिदं पारिभाषिकरशब्दानां तथा प्रयोगो न करोति यथाऽन्यप्राातिाख्येषु नियमत उपलब्धा भवन्ति । शछाकल्याचार्य परित्यज्य न केषामप्यन्येषामाचार्याणामुदेखोऽत्र मिलति । उभावपि अन्धो पारस्परिकसहयोगे नाथर्ववेदस्य समयान् विषयान् निरूपयतः स्फुटीकुरुतः । अथर्ववेदस्य शाखाः पस्पशाहिके “नवधाऽऽथवणो वेद्ः'इति लिखित्वा पतञ्जलिना अथर्ववेदस्य नवद्ाखाः कथिताः। पुराणानुसारेण वेदव्यासः यं रिष्यम् अथर्स्य अध्यापनम् अकारयत्, तस्य नाम सुमन्तुः इति आसीत्। मागवतेऽस्य च्चाऽस्ति ~ सुमन्तुः अभिचारमधानवेद्स्य मुख्यप्रचारकः आसीत्। तेन असौ 'दारुणमुनिः' इत्युपाधिना विभूषितः आसीत्। अथर्ववेदस्य शाखानां विस्तारः पुराणेषु वर्णितः अस्ति। किञ्च भागवते कवन्धस्य नाम निर्दिष्टं नास्ति। अस्मिन् पुराणे सुमन्तोः दौ शिष्यौ कथितौ पथ्यो वेददरश्चेति। विष्णुपुराणेऽपि शिष्यदवयस्य चर्चाऽस्ति। किन्तु वेदुदरशस्य स्थाने देवद" इति नाम अस्ति। ह्म शलल्लरतनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च अथर्वणमहानारायणोपनिषद् स्वात्मानं देवदस्ीं नाम्नाऽथर्वश्ाखया सह सम्बद्धं स्वीकरोति। अतः 'देवदर्शः' किंवा “देवदरशी' इति नाम अधिकं स्वीक्रियते। विष्णपुराणानुसारेण पथ्यस्य त्रयाणां शिष्याणां नाम क्रमशः जावालिः, कुमुदादिः, शौनकः चासीत्। वेददरशस्य चत्वारः रिष्या आसन्। ते च मोदः, ब्रह्मावलिः, पिप्पलाद्ः, शोष्कायणिः, अथवा शोक्छायनिः। एतेषु शोनकस्य शिष्यः वभ्रूस्तथा सैन्धवायनः कथितः। एभिः मुनिभिः अथर्ववेदस्य विोषप्रचारः सम्पन्नोऽभवत्। प्रपच्ह्दय-चरणव्यूह- सायणभाष्यादीनाम् उपोद्धातेषु यद्यपि शाखानां सह्या अभिन्ना, तथापि एतेषु नामसु महती भिन्नता दग्गोचरीभवति। निभ्नलिखितान्यभिधानानि सन्ति - (१) पियलाद्, (२) स्तौदः, (३) मोदः, (४) शोनकीयः, (५) जाजलः, (६) जलद्ः, (७) ब्मविद्ः, (<) देवदरचः, (९) चारणवेद्यश्च। आसु अथर्ववेदस्य नवश्चाखासु सम्पति शोनकपिप्पलादसमाख्ये दरे एव शाखे प्रप्येते। पिप्पलादः पिप्पलाद्-मुनिरेको अध्यात्मवेत्ता अस्ति। स्वाध्यात्मविषयकसंशयनिवारणाभिप्रायेण सुकेशाभरदयाजादिषड् मुनीनां तस्य पार आगमनस्योलेखो लमते। तेन दत्तान्यत्तराण्यपि प्रश्नोपनिषदि सुरक्षितानि च सन्ति। पुरा अस्य संहितायाः विशिष्टः ख्यातिरासीत्। अस्य द्धौ ग्रन्थौ आस्ताम्। प्रपच्चहदयस्य कथनमस्ति यत् -- पिप्पलादश्ञाखायाः मन्त्रसंहिता विंशतिः काण्डेषु विभक्ताः सन्ति, तथा तस्याः ब्राह्मणे अष्टाऽध्यायाः सन्ति। पिप्पलादसंहितायाः एका प्रतिः शारदालिप्यां कदमीरे उपलब्धाऽभवत्। सा हस्तप्रतं कदमीरनृपतिना जर्मनविद्धाषे राथ-महोद्याय उपहारत्वेन प्रषिताऽभवत्। एकोऽधिकोनविंशातितमे खीष्टाब्दे तस्याः आलोकटेख्यं अमेरिकातः प्रकारितोऽभवत्। महाभाष्यानुसारेण- “शान्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये। शंयोरमिस्वन्तु नः' अथर्ववेदस्य प्रथमोऽयं मन्त्रोऽस्ति, किञ्च मु = शल्लरनमत 1 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च सम्प्रिप्रचलितायां शोनकसंहितायां

षषठसृक्तस्य अयं प्रथमो मन्त्रोऽस्ति। गुणविष्णुना ज्ञातो भवति यदयं मन्त्रः पिप्पलादशाखायाः आदिमो मन्ः आसीत् इति। अनेनैव ज्ञातो भवति यद्, महामाष्यकाले अस्याः संहितायाः विोषख्यातिरासीत्। मौद्: महाभाष्ये, शाबरभाष्यस्य अस्य मोदमुनेः उदललेखो लमते। मोद-शाखा-विदोषज्ञः कवा जलदशाखाविरोषज्ञः पुरोहितः यस्मिन राट्वसति, तदि राष्ट नर्यति - पुरोधा जलदो यस्य मोदो वा स्यात् कदाचन। अन्दाद् द्कषभ्यो मासेभ्यो राष्ट्रं भविष्यति।। अनेनास्याः शाखायाः अल्पप्रचलनस्य वोधो भवति। शौनकः सम्प्रति प्रचकिताऽथर्वसंहिता गोपधव्राह्मणश्चास्यैव शाखायाः वर्तते। तौद-जाजल-बह्मवद्- देवदशचादयः तु नाममात्रणेव ख्याताः सन्ति। अथर्वस्य अन्तिमा शाखा चारणवैदयानां विषये किोकसूत्रस्य व्याख्यातःइति अथर्वपरिरिष्टादेवज्ञातो भवति। वायुपुराणाद् ज्ञातो भवति यदस्यां शाखायां षद्वशात्यधिकषद्विशातिमन्ः आसन्, क्चिाधुना इयं संहिता समुपलब्धा नास्ति। बोधप्श्नाः ॰ अथर्ववेदे कति काण्डानि सन्ति ॰ पिप्पलादः केन वेदेन सह सम्बन्धः अस्ति * शोनकराखायां कति मन्ः सन्ति ह्म शलल्लरनमत (1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च ।।श्रीः।। उपनिषद्ः-खण्डः-3 (ईश-केन-कट-प्र्च-मुण्ड-माण्डूवय-एतरेय तैत्तिरीय -छान्दोग्य-वृहदारण्यकोपनिषद्ः) प्रस्तावना प्रस्थीयते अनेनेति प्रस्थानम्। प्रत्येकं दर्शनं कस्मिंश्चित् केषुचिद् वा प्रतिष्ठितं भवति। वेदान्तद्नमपि येषु प्रतिष्ठितं तानि प्रत्येकं प्रस्थानमिति शब्देन अभिधीयन्ते। तानि अपि श्रुतिः, स्मृतिः, न्यायः चेति। तथा अपि समेषां प्रस्थानत्रयमिति संज्ञा। एतान्येव वेदान्तदर्शनस्य मित्तिमूतानि । श्रुतिः खल वेदान्तस्य उत्तरमीमांसायाः वा आदिः। किन्तु उपनिषटुक्तविषयाणां बोधः सारल्येन न भवति। तजातानाम् अर्थानां ज्ञाने भ्रान्ताः स्युर्छका इति निश्चित्य तत्सारोन्मोचनाय शास्रस्य अपि रक्षणाय ग्रन्थान्तराणि विरचितानि। तेषु महाभारते भीष्मपर्वणि उदीरिता श्रीमद्धगवदुगीता तथा महर्षिवाद्रायणप्रणीतं वेदान्तसुतरं प्रामुख्येन प्रमाणमूतम्। एं श्रुतिप्रस्थानत्वेन ईशाद्यः उपनिषद्, स्मृतिप्रस्थानत्वेनश्रीमद्धगवदुगीता, न्यायप्रस्थानत्वेन वेदान्तसूत्र शारीरिक सूत्रं वा स्वीकृतं विपश्चितेः। एतानि सर्वाणि वेदान्तशाखे प्रमाणानि। किन्तु ततर शरुतिः परमप्रमाणभूता, ततः स्मृतिः, ततः न्यायश्च प्रमाणमभूतः। यदि कचिद् एतेषां परस्परविरोधः विदयते तद् श्रुतेरेव प्रमाणत्वम्। अत्र एवं वोद्धव्यं यत् न केवलं स्मृतो गीता एव। किन्तु वेदान्तप्रतिपाद्यतत्वानि पुराणादिषु यत्र यत्र उपलभ्यन्ते तानि सर्वाणि एव स्मृतिरूपप्रमाणाणि। एवमेव उपनिषदामेव न केवलं शरुतित्वेन ग्रहणम्। अपि ह्य = शलल्लरनमत (1 1 (3 ~ 3 | " श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अपि समग्रे वेदे यत्र यत्र वेदान्तप्रतिपाद्कवाक्यानि सन्ति तत्सर्वाणि शरतिप्रमाणत्वेन स्वीकृतानि इति वेदान्तपरम्परा। किन्तु न्यायप्रस्थानत्वेन शारीरिकसूत्रमेव स्वीक्रियते। उदे्यानि अस्य पाठस्य अध्ययनेन - => प्रस्थानविषये ज्ञानं भवेत्। = श्रुतिः का इति जानीयात् => उपनिषच्छब्दार्थं जानीयात्। => उपनिषदां प्राततः कुत्र भवतीति जानीयात्। => उपनिषदा वेदान्तशब्द्स्य कः सम्बन्ध इति जानीयात्। => उपनिषदां समासेन परिचयं प्रायात् श्रुतिर्हि वेदः। वेदस्य पर्यायशबदेषु श्रुतिरिति अन्यतमः। श्रूयते अनया इति व्युत्पत्ति। तेन श्रवणार्थकश्रुधातोः क्तिन्प्रत्यये श्रुतिः इति पदुमुपलम्यते। वेद्: द्विधा विभज्यते कर्मकाण्डात्मकः ज्ञानकाण्डात्मकः चेति। ज्ञानकाण्डमेव उत्तरमीमांसाया विषयः। कर्मं तु पूर्वमीमांसायाः भाद्रादीनाम्। ईशादयुपनिषदां ज्ञानकाण्ड अन्तर्भावः। य = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च उपनिषत् उपनिषत् नाम ब्ह्मविद्या। उपपूर्वकात् निपूर्वकात् सद्-घातोः किप्रत्यये उपनिषत् इति खीलिङ्गरूपं प्राप्यते। षदल विहारणगत्यवसादनेषु इति पाणिनीयधातुपाठोक्तिः। तेन सदेः अर्थत्रयं प्राप्यते। तेन एं तावदु घातुगतार्थत्रयम् उपनिषदिति शब्दस्य - विशरणम् - विहरणं नाम विनाशः हिसा वा। तेन मुमृश्रुः यां विद्याम् उप उपगम्य समीपं गत्वा तन्निष्ठतया तत्परायणो भूत्वा नि निश्चयेन तां परिशीलयन्ति, तेन या विद्या तस्य अविद्यादिसंसारवीजं सीदति विशरणं प्राप्ति विनश्यति इत्थ्सः। गतिः मुम्षुः यां विद्याम् उप उपगम्य समीपं गत्वा तन्निष्ठतया तत्परायणो भूत्वा नि निश्चयेन तां परीरुयन्ति, तेन या विद्या तं परं ब्रह्म गमयति इति ब्रह्मविद्यागमवयव्रतयर्थः। उपगतस्य मुमुक्षोः निश्चयेन या विद्या गर्भवासजन्मजरामरणादयुपद्रवं अवसादनम् संसारचक्रम् अवसादयति शिथिलयतीत्यर्थः। अत्र ये अर्थाः स्वीकृताः ते खलु श्रीमद्धगवत्पादेः शङकराचार्यैः तदीयायां कटोपनिषदः भाष्यभूमिकायाम् आलोचिताः। एवं च भाष्यम- ये मुमुक्षवो द्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्तः उपनिषच्छब्द्वाच्यां वक्षचमाणलशक्षणां विद्यामुपसद्य उपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विश्रणात् दिंसनात् विनारनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते इति। य = लललम श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च उपनिषदां वेदान्तत्वम् उपनिषद् वेदान्तशब्देनापि अभिधीयते। कथमिति प्रश्न वेदान्तशब्दुस्य ज्ञानमादौ आवज्यकं भवति। तत्र वेदान्तो नाम यद्यपि न्यायसूत्रमीतादिसकलानां परम्परायां ग्रहणं विद्यते तथापि उपनिषद् विशेषतो वेदान्तशब्देन भवन्ति अभिहिताः। एवं च वेदस्य अन्तः इति वेदान्तः। तेन मनसि एवं ज्ञानमुदेति तदि वेदस्य अन्तिमे उपनिषत् प्राप्यते इति। न, यद्यपि प्रायः वेदानाम् अन्ते एव उपनिषत् प्राप्यते, तथापि तदर्थम् एम् अभिधा न जाता। अत्र अन्तशाब्दूस्य अर्थः रहस्यम् इति ज्ञेयम्। वेदस्य अन्तः रहस्यम् इत्यर्थः तेन प्राप्यते। वेदस्य रहस्यं सारः अत्र गृहीतः अस्तीत्याशयः। उपनिषदः खलवेद्स्य सारभूता वर्तन्ते। उपनिषदि एव उपनिषच्छब्देन रहस्यं ज्ञायत इत्यस्ति आभ्नातम्। एवं च केनोपनिषदि उपनिषच्छब्दः रहस्यविदयार्थ प्रयुक्तः चतुर्थे खण्डे - उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद् बाह्मी वाव त उपनिषदमवूमेति ॥ इति। अथ एवमागतं चत् कदाचित् वेदस्य अन्तिमभागे कदाचित् मध्ये वेदस्य सारभूता उपनिषदः प्राप्यन्ते। वस्तुतः प्रायः आरण्यके ब्राह्मणे वा प्राप्यते उपनिषत्। कदाचित् संहितायामपि। तत्र मुक्तिकोपनिषदि

अष्टोत्तरशतसंख्यकानाम् उपनिषदां परिचयः प्राप्यते। तदनुसारेण प्रतिवेदमेवम् उपनिषदां संख्या - * ऋग्वेदे दृशा उपनिषदः। ० शुद्कयन्वदे नवदश उपनिषदः ० कृष्णयजुवदिदात्रिंशत् उपनिषदः। * सामवेदे षोडखा उपनिषदः। * अथर्ववेदे एकत्रिंशत् उपनिषदः। ऋ = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च एतानि विहाय अपि उपनिषद् सन्ति वहयः। किन्तु तासां सम्प्रदाये नास्ति तथा स्थानम्। तासां किल उपनिषदां विदोषदैवताश्रयत्वात् न उत्तरमीमांसायामन्तर्भावः। अपि कासांचन अर्वाचीनत्वात् सम्मदाये न स्थानम्। अथ केवलम् दशानां मुख्यत्वं स्वीक्रियते सम्प्रदाये। केचन तु एकादङोति। ताः खलु एवं- ईश-केन-कठ-पशन-मुण्ड माण्डूवय तित्तिरिः । एेतरेयं अपि छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा ॥ इति। एं च शवेताश्वेतरोपनिषत् कोषीतव्युपनिषत् इत्यनयोः अपि यदपि प्रमाणकोटौ अन्तर्भावः अस्ति तथापि न तयोः मुख्यत्वम् स्वीक्रियते। एवं विभागे शङ्करभगवत्पादः एव मानम्। उपर्यक्तोपनिषदाम् आचार्यैः कृतानि भाष्याणि सन्ति। तासां विषयगाम्भीर्यादिकारणात् एव तासां वेदान्तसम्भदाये ग्रहणम्। तस्मात् ता दञ्च एव मुख्यत्वेन स्वीक्रियन्ते सम्पदाये। केचन शवेताश्वेतरोपनिषद्ः भाष्यमपि भगवत्पादैः कृतमिति वदन्ति। कौषीतक्ुपनिषत् तु आचार्यैः तत्र तत्र श्रुतिप्रमाणत्वेन स्वीकृता। मैत्रायण्यादीनामपि तत्र केषाचचिन्मते अन्तर्भावः। बोधप्श्नाः * किंनाम प्रस्थानम्। * कानि प्रस्थानानि। नामानि वदत। * श्रीमद्भगवद्गीत प्राप्यते - (क) शान्तिपर्वणि (ख) भीष्मपर्वणि (ग) अनुद्ासनपर्वणि ऋ = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च वेदान्तसूत्रप्रणेता कः। परस्थानत्रय स्मृतिः न्यायात् प्रबला। सत्यं वा एतत्। उपनिषच्छब्दस्य प्कृतिपरत्ययनिरूपणपूर्वकम् अर्थं वद्दत। वेदान्तशब्दूस्य अर्थ समासेन लिखत। कति उपनिषदः। तत्र कति मुख्याः। मुख्योपनिषदां मुख्यत्वे किं मानम्। मुख्योपनिषदां सङ्ग्रहश्लोकं लिखत। पद्यात्मकोपनिषद्ः का संज्ञा। कठोपनिषत् - (क) ऋग्वेदीया (ख) सामवेदीया (ग) यलुर्वेदीया वा। उपनिषत्परिचयः वेदान्तस्य विषयः खलं जीवत्रह्मणोः एेक्यं यत् शुद्धचेतन्यम्। उपनिषदः वेदान्तत्वात् समान एव विषयः। उपनिषदः तदेव प्रतिपाद्यन्ति। ऋ = शलल्लरनमत 4 1 (3 ~ 3 | श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च ईशोपनिषत् शुदयजुेद्स्य माध्यन्दिनिशाखायाः संहितायां खलु चत्वारिंशद् अध्याया राजन्ते। तत्र अन्तिमाध्यायः एव ईडोपनिषननाम्ना प्रसिद्धः। आचार्येण तु काण्वशाखानुसारिपाटस्य भाष्यं व्यरचि। शाखाभेदेन तत्र तत्र पाठभेदा दृश्यन्ते। नामकरणम् इयम् उपनिषद् ईशा वास्यमिदं सर्वम् इत्यादिमत्रः आरभ्यते, तस्मात् अस्या ईडावास्योपनिषद् इत्यपि अभिधा। शुद्छयजुर्वद्स्य अपरं नाम् वाजसनेवीसंहिता इत्यतः अस्य् उपनिषदः वाजसनेयसंहितोपनिषद् इत्यपि नाम। केवलं संहितोपनिषदु मन््रोपनिषत् इत्यपि कचिठुच्यते । रीतिः अध्यायादिः अपि इयमुपनिषत् पद्यात्मिका। एकः एव अध्यायः। तथा अपि अष्टादश मन्त्राः सन्ति। विषयः उपनिषदि अस्याम् ईशस्य निर्मातृत्वादिगुणा आ्नाताः। आत्मनः याथात्म्यप्रकाशनमेव अत्र विषयत्वमवगाहते। अत्र उच्यते हे मनुजाः इदं सर्वम् अनित्यं सत् तेन ईश्वरेण व्याप्तं विद्यते। अनित्यानां त्यागेनैव आत्मा ्ाप्यते। कस्यचिदू वा घनम् आकाकयते। अर्थात् घनाकाङ्खां मा कुरु। सर्वमेव तस्य ईशस्य तस्मादु तमेव इच्छतु तेन सर्वावापिः फलतीत्याङायः। अत्र निवृत्तिमर्गगामिनां कृते उपदेशः। निवृत्तिः सन्न्यासः समस्तकर्मभ्यः उपरतिः। तस्माद् एवं मन्त्रः - ऋ = ललतम श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्कि जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन मुञ्जीथा मा मृघः कस्यस्विदू घनम् ॥ इति। यः शतं समाः जीवितुमिच्छति तेन कर्मं कार्यमेव। न खलु कर्म कुर्वाणः कित् कर्मलेपहीनः भवति। वेदान्ते हि पापपुण्ये वर्जनीये। योरेव संसारचक्रपतनकारणत्वात् छर्दितान्नवत् हेयत्वम्। तस्मात् यदि त्व प्रवृत्तिमाग्ं तिष्ठन् संसारं भेत्तमिच्छसि तर्हि ईश्वरशरणं विहाय नास्ति निर्केपस्य साधनम्। अत्र साधकः प्रवृत्तिमारीं संसारी गृहस्थ इति। ये तावत् आत्मानम् अजानन् शरीरं त्यजन्ति ते सर्वे असुर्या इति लोकं गच्छति। असुर्यः इति परमात्माभावात् देवादीनां समेषामेव लोकाः असुर्याः। ते सर्वे एव लोकाः अन्धकारावृताः। एं च ~ असुयां नाम ते रोका अन्धेन तमसावृताः। तांस्ते मेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ इति। अथ आत्मदर्शिनः विषये उच्यते यत् यः पुरुषः सर्वत्रैव अन्तः बहिश्च आत्मानं पक्यति स कमपि जुगुप्सनीयं निन्दनीयं घृण्यं वा न मनुते। तदा भूतानि सर्वाणि तस्य पुरुषस्य आत्मैव भवति। बरह्म किल निरञ्जनम् अपापविदधं सर्वदुः खरहितमानन्द्स्वरूपम्। अथातो न विद्यते तस्य पुरुषस्य मोहः शोकः वा। स सर्वत्र आत्मानमेव पश्येत्। एवं च - यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मेवामृद्धिजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपर्यतः ॥ इति। तद् ब्रह्म स्वप्रकाशकत्वसर्वव्यापित्वसर्वजञत्वसर्वनियन्तृत्वादिगुणान्वितम्। प्रजापत्यादीनां क्म तेनैव विदितम्। तस्मात् केवलकर्मणि निरताः अन्धकारं गच्छति, दैवतादिज्ञानमवलम्ब्य अपि ये तिष्ठन्ति ते तु अन्धकारं गच्छतितमाम्। ह = शलल्लरवमतल श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च एं चविद्यते तावत् अपर एको मन्त्रः। यत्र उच्यते तावत् सत्यस्वरूपस्य आदित्यमण्डलस्थः पुरुषः हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेण पात्रेण आवृतो विदयते। अथ पूषसमक् प्रार्थना, हे पूषन् सूर्य अपसारय तत् पात्रं येन मम ब्रह्मोपलब्धिः भवेत्। एवं च - हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तच पृषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ इति। (ईक. १५) केनोपनिषत् सामवेदस्य जेमिनीयशाखायाः तलवकारवाह्मणे प्राप्यते उपनिषद् इयं केननाम्नी। नामकरणम् तलवकारजाह्मणे अस्वा अन्तर्भावात् तलवकारोपनिषत् इत्यपि अभिधा। अत्र केन केनेति आरम्भे बहुधा पाठात् अस्या उपनिषदः कनात जभिधा। रीतिः अध्यायादिः अपि इयं गद्यपद्यात्मिका। अत्र अध्यायाः खण्डनामकाः। तेन अत्र चत्वारः खण्डा विलसन्ति। तत्र प्रथमद्धितीयखण्डौ पद्यात्मको। तृतीयतुरीयखण्डौ अपि गदात्मको। विषयः अत्र प्रथमद्वितीययोः खण्डयोः

आत्मोपदेशः विद्यते गुरुदिष्यसंवादमाध्यमेन। शिष्यः तावत् स्वस्य प्रश्नान् स्थापयति गुरोः सकाशं यत् केन अस्माभिः सरव क्रियते, केन वयं संसारेऽस्मिन् आगताः, इमानि इन्द्रियाणि केन खल स्वकर्मणि निरतानीति। गुरुस्तु सत्यनिष्ठ रिष्याज्ञानं निवारयति यत् स ऋ = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसोऽपि मनः, समेषाम् इन्द्रियाणां स एव इन्द्रः। यः तं जानाति स अमृतत्वं लभते। एं च श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यदू वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः। चक्षुषश्क्ुरतिमुच्य धीराः परत्यास्माच्छ्लोकादमृता भवन्ति ॥ इति। (केन १। २) शिष्यस्य प्रश्नः पुनः यत् यः इन्द्रियाविषयः, कथं ज्ञानविषयीभवेत् स इति। अथ गुरुणोच्यते यत् तदु बरह्म खलु ज्ञानाज्ञानविषयभिन्नम्। वचसा मनसा चक्षुषा वा सर्वैः इन्द्रियः यन्न विषयीभवति तदेव तद् बह्म। तर्हि कथं भवतीति चेत् तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इत्यादिश्रुतेः प्रकाश्ीटस्यैव प्रका हेतुत्वात्। न हि आत्मानं कोऽपि प्रकाशयितुं शाक्यते इति वक्तव्यं सूर्यस्य आत्मप्रकाश प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। अत्र खलु आत्मतत्त्वज्ञानं दीयते गुरुणा शिष्याय। जीवत्रह्मणः रेके एव वेदान्तस्य तात्पर्यात् अथ शिष्यज्ञानपरिपाकार्थं गुरुः वादं कुरुते यत् यदि त्वया मन्यते वद्रहम त्वया ज्ञातं तर्हि तद् भ्रमः तव, अल्पमेव ज्ञातं त्वया। अतः अधुनापि बरह्म त्वया विचारणीयम्। एवं च एवमुच्यते तावद् यत् आत्मज्ञानं यदि अस्मिन् जन्मनि विद्यते तदा महान् लाभः। नोचेत् पतनं निश्चितम्। एवं च आत्मज्ञानाभावे जीवः पौनःपुन्येन संसारे आविद्यते, जराव्याधिभयादिदःखं सहते, न खलु आनन्दात्मकावापतिं विहाय शोकपरागः भवितुं शक्यः। तस्माद् गुरुमुखेन श्रुतेरुपदेशः - इह चेदवेदीदथ सत्यमस्तिन चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः। भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराप्रत्यास्माह्णोकादमृता भवन्ति ॥ इति। (केन २। ५) अत्र तृतीयतुरीयाध्याये आख्यानमुखेन श्रुतिः उपदिशति। एवं तावद् आख्यानम् - म = शलल्लरनमत 8, श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च कदाचित् देवासुरसंगरामो जातः। देवाः विजयन्ते स्म। वस्तुतः सर्वकारणात्मकस्य बरह्मणः हेतुत्वाद् एव तेषां विजयः, तथापि मोहान्वितास्ते वयं विजयिन इति भावयामासुः। तदा निराकारोऽप्यात्मा स्वात्मानं देवानां ज्ञानप्रचोदनार्थं साकारो वभूव। यक्षरूपं पूर्व्यरूपं धरत् ब्रहम परे देवाः अग्र प्राहुः- हे जातवेद् विजानीहि सम्यग्रूपेण किमिदं यक्षम् इति। अथ तथेत्युततत्वा अभ्निः जगाम। अन्नं पर्य तदु यक्षमुवाच कोऽसीति। अभ्रिरपि स्वपरिचयं द्दौ। ब्रह्म किं तव सामर्थ्यमिति अवोदत्। अभ्रिः जगति सर्वं दग्धुं शक्रोमीत्यवदत्। तदा ब्रह्म तृणमेकं स्वीकृत्य एतदु दह इत्युवाच। सर्वशक्ता अपि दग्धुं न शशाक तृणं सोऽस्मिः। स देवान् आगम्य उवाच यक्ष विज्ञातुम् अशकमहम् इति। अथ वायुंप्रेषयामासुः। वायुरपि तथैव पृष्टः यक्षेण। स चोवाच पृथिव्यां सर्वमहं ग्रहीतुं शक्रोमीति। पूर्ववद् अस्मै अपि तृणग्रहणाय ददौ। किन्तु अयमपि असमर्थोऽभवत्। निराशश्च प्रत्यायातः। तदा इनदरं परषयामासुः। इन्द्रे गते तु सहसा तिरोहितम्। अथ तद् ज्ञातुं तत्र ध्यानमग्नः इन्द्रः आकारो सखीरूपं ददर्श, सा खलु उमा रुद्रपतर हैमवती, बह्यवैवं द्वार। तेन उमैव ब्रह्मविद्ा। अथ तां पप्रच्छ इन्द्रः, तस्या एव वचनात् स ब्रह्म अजानत। अत्रैवमाशयो यत् गुरूपसदनं विना न विद्यते ज्ञानोन्मेषः इति। कठोपनिषत् कृष्णयजुर्वेदस्य कटशाखायां प्राप्यते इयमुपनिषत्। नामकरणम् कटशाखायां पठितत्वात् अस्याः कठेति नाम। काठकोपनिषद् इत्यपि उच्यते सम्प्रदाये। रीतिः अध्यायादिः अपि य = ललल्म त श्ीचन्द्रशोसत्रसरसवतीविश्वमहावि। श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च इयं पद्यात्मिका। अत्र दौ अध्यायो स्तः। प्रत्यध्यायं तिस्रः वह्लयः ठसन्ति। विषयः कटोपनिषदि खलु आख्यायिकामुखेन ब्रह्मविद्या उपदिष्टा। आख्यायिकायाः विषय एव बरह्मविदयास्तुतिः। आख्यायिका ब्रह्मविद्यास्तुत्थ इति शङ्कमगवत्पादः तदीये कटोपनिषद्धाष्य। कदाचित् वाजश्रवसः विश्वजिन्नामकं यागमाचरितवान्। अस्मिन् यागे सर्वमेव दक्षिणात्वेन दातव्यं भवन्ति। तस्य पुत्रः आसीत् नचिकेताः। स अपि कुमारः आसीत्। वाजश्रवसेन जीर्णगावः दक्षिणात्वेन दीयन्ते इति दृषा नचिकेताः विचारयामास यत् अधमदक्षिणादानेन पितुः पापं स्यात्। तेन अपि तस्मिन् श्रद्धा आविवेश। अथ स श्रद्धावान् पितरमुवाच पितः मां कस्मै दास्यसीति। वाखकस्य वचनमिति मत्वा यदा वाजश्रवसः कर्णं न ददौ तदा वारं वारं नचिकेताः स्ववाकावर्तनं चकार। अथ क्षिप्रः सन् स उवाच मृत्यवे त्वा ददामीति। तदैव सहसा किमिदं मया उक्तमिति खिन्नमनाः संवृत्तः वाजश्रवसः। किन्तु नचिकेतास्तु श्रद्धावान् अचिन्तयत् अहं तु शिष्यपरिषदि अनेकेषु उत्तमः मध्यमो वा नाहम् अधमः कदाचित्। तस्मात् माम् एव दक्षिणात्वेन यच्छति चेत् अस्ति तत्र किमपि विदोषम्। अतः सः अवोचत् पितः भवान् सत्यं पालय, चिन्तां मा कार्षीरिति। तेन नचिकेताः यमसदनं ययो। यमसदने तदा यमः नासीत्। तत्र अपि स रात्रीत्रयमुषितवान्। अथ गृहे प्रत्यायाते यमे गृहपरिषदा तेन सरव ज्ञातम्। अनश्नन् खलु अस्ति अतिथिः, अपि अपि स ब्राह्मणः। गृहे अप्राप्ताटारः अतिथिः साक्षात् अप्नितुल्यः सर्वं अपि तस्य पुण्यादिकं हरति। तस्मात् पादयादिभिः पूजितः तेन नचिकेताः। ततः प्रायश्चिार्थमुवाच भो नचिकेतः यतः तिस्रो रात्र्यः अभक्षन् उषितवान्, तेन प्रतिरात्रि एकैकं वरम् इच्छेति। ह्यु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च अथ नचिकेताः प्रथमं वरम् इष्टवान् अहमत्र आगतः इति पिता निश्चयेन उत्कण्ठितः विद्यते। तस्मात् तस्य शान्तिः यथा स्यात् तथा, अपि अपि भवत्सकाशात् गमनात् परं प्रेतलोकाद् गच्छामि इत्यतः मां पूरवमिव जानीयात् इति करोत्विति। यमः सन्तुष्टः सन् ईप्सितं वरं ददो। ततः स द्वितीयवरम् एच्छत् स्वर्गे लोके हे मृत्यो त्वं नासि। पिपासादिदुःखमपि नास्ति । तस्मात् हे यम तं स्वर्गलोकम्रापतिसाधनं अग्निं बरूहीति। तदा यमः अभ्निविदयां शिक्षापयामास नचिकेतसे। अध्यापितश्च स यथायथं सर्वं प्रोवाच। येन उत्तमरिष्यः अयमिति जानन् हृष्टः मृत्युः अधिकवरं ददौ। स अपि विविधरतमयीं मालामेकां नचिकेतसे समर्थ्य उवाच अधुना प्रभृतिः यः अभिः ते उपदिष्टः स तवैव नाम्ना

भविता। तस्य नाचिकेतस इति नाम लोके प्रथितं भवितेति। अथ तृतीयं वरं वृणुते यत् मनुष्ये प्रेते सति केचन वदन्ति अस्ति केचन नास्तीति वदन्ति। अस्मिन् विषये या विद्या विद्यते तां मे बरूहीति। मृत्युरुवाच अयं विषयो देवैरपि पृष्टः। किन्तु अयं न खल सुविज्ञेयः, यतो हि सृकष्मः। तस्मात् हे नचिकेतः पृच्छ अन्यं वरम्। अयं अपि न का्मयः। नचिकेताः श्रद्धालुः तमेव प्रश्नं चकार पुनः। महतः छामः न खलु सारल्येन भवति। तस्मिन् वर्त्मनि अस्ति इन्द्रियपरिपूरकव्यसनव्रातः। किन्तु ब्रह्मविद्या न खलु विवेकवैराग्यादिदहीने अधिकारिणि प्रतिष्ठिता स्यात्। तस्मात् भूमिधननारीपुत्रपोत्रशातवर्षीयजीवितादिप्रलोभनपुरः सरं नचिकेतसं विचारयति यमः। किन्तु तथापि नचिकेताः स्ववचसि एव प्रतिष्ठितः। स खलु अनित्यानां तेषां धर्मं जानाति। तस्मादेव - श्वोमावा म्यस्य यदन्तकैतत्स्वेनदरयाणां जरयन्ति तेजः। अपि सर्वं जीवितमल्पमेवतवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ इति। ह्य = लललतम 1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च एवं निकषप्रस्तरेण यथा सुवर्णस्य याथार्थ्यं परिज्ञायते तथैव नचिकेता अपि विद्याधारणपदुवटुरिति बुद्धा मृत्युः तस्मै ब्रह्मविदा पराह । अस्याम् उपनिषदि बरह्मतत्ृप्रतिष्ठापकमन्त्राः सन्ति वहवः। कणाः तावत् उदाहियते ज्ञानाय तत्र रथरूपककल्पनात्मको मन्त्रः बहुप्रसिद्धः। एवं च जीवात्मा एव रथी रथस्वामी, शरीरं तु रथं, बुद्धिः सारथिः, मनः अपि वल्गा प्रग्रहं वा, तत्र इन्द्रियाणि अश्वाः, तथा अपि गमनमार्गस्तुडन्द्रियविषयाः इति कल्पितम्। तेन शरीरेन्द्रियमनःसहित एव आत्मा मनीषिभिः संसारी इत्युच्यते। तेन केवलस्य आत्मनः भोक्तृत्वं निराकृतम्। कथं तर्हि प्राप्यते आत्मत्वप्रिा् इति चेत् रथी सत्पुरुषः चेत् सम्भवेत्, नोचेत् दुन रथिना आत्मावाप्िः कपोरकल्पितेव। तत्रैवं मन्त्राः आत्मानं रथिनं विचि शरीरं रथमेव तु । बु तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव अपि ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तत्याहुमनीषिणः ॥ यस्त्विज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा। तस्ेन्दरियाण्यवदयानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ इति। प्रश्नोपनिषत् अथर्ववेदस्य पैप्पलाद्शाखायामियं प्राप्यते उपनिषत्। नामकरणम् मु = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च अत्र गुरोः समीपं प्श्नपुरःसरं ब्रह्मविद्या आन्नाता। अध्यायानां नाम अपि प्रश्नः इति तेनैव इयं प्रश्नोपानषाद्ति। रीतिः अध्यायादिः अपि इयं गद्यपद्यात्मिका। तथापि बाहुल्येनात्र गदं विद्यते मध्ये मध्ये कचित् पद्यम्। अत्र प्रश्ननामकाः अध्यायाः सन्ति षष्ठसंख्यकाः। विषयः कदाचित् भरद्राजतनयः सुकेशा, शिविपुत्रः सत्यकामः, गर्गगो्रीयः सोर्यायणिः, अश्वलतनयः कौसल्यः, भृगुवंशीयः वैदर्भिः, कत्यतनयः कबन्धी अपि ब्रह्मजिज्ञासवः समित्पाणयः सन्तः पिप्पलादमहर्षिः ययुः। तान् प्रेक्ष वर्षमेकं ब्रह्मचर्येण श्रद्धया तपसा अपि स्थातुमुपदिदेश। ततः गते वर्षे ते पुनराजग्मुः। कबन्धी उवाच हे भगवन् इमाः प्रजाः कुतः प्रजायन्ते इति। तदा पिप्पलादः प्रजापतेः सर्जनमुवाच। तथा अपि सष्ादिविषयमुक्तवा चन्दरादिलोकगमनसामर्ृवमुवाच। अथ वैदर्भिः पप्रच्छ भगवन् के देवाः प्रजाशरीरान् धरन्तीति, कः वरिषश्चेति। तदा पिप्पलादः आकाशादिषु देवत्वारोपेण तमुपदिदेश। ततः उपदेशक्मेण प्राणः वरिष्ठ इति आगतम्। एं चसर्वमेव प्राणाभरितम्। तत्रैवं निदर्शनं यत् यथा चक्रनाभौ अराः चक्रधारणशलाकाः प्रतिष्ठिता भवन्तीति। तदा कौसल्यो बुद्धिमान् विचार्य प्राणस्य अनित्यत्वं पप्रच्छ भगवन् प्राणः कुतः जायत इति। तथा अपि तेन प्राणस्य का्यादिकमपि जिज्ञासितम्। तदा पिप्पलाद्ः सन्तुष्टः सन् आत्मनः प्राणस्य जनिरित्यादिविषयमुपदिदेकश। पञ्चविधयप्राणानां वर्णनमपि तेन कृतम्। तथा प्राणः एक एव मुख्यः कार्यभेदात् म = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च पञ्च। ते टि प्राणापानव्यानोदानसमानाः। प्राणः सम्मुखगमनवान् नासाग्रव्ती। अपानः अवाम्गमनवान् पाचवादिस्थानव्त अखिलरीरवर्ती 6 । व्यानः सर्वत्रगमनवान् । उदानः कण्ठस्थानीयः उरध्वंगमनवान् उत्रमणवायुः। समानश्च शरीरमध्यगताशितपीतान्नादिसमीकरणकरः वायुः। एतावता अनित्यस्य संसारस्यालोचनमासीत्। अथ सौर्यायणिनः प्रशचात् परविद्यायाः साधनादिकं वदति। ततः सत्यकामेन प्रणवसाधनं पृष्टम्। पिप्पलादेन परापरब्रह्मणोः प्रणवत्वप्रतिस्थापनपुरःसरं प्रणवं व्याख्ययामास। एवमन्त्ये सुकेशा उवाच यत् कोसलदेज्ञीयराजकुमारेण स पृष्ट आसीद्यत् स षोडशाकलं पुरुष वेत्ति न वेति। तदा अजानता तेन राजपुत्रः प्रषितः। अधुना भगवते पुरुषः कोऽसौ इति प्रश्नः। अथ पिप्पलादः पुरुषं वेदयति। पुरे देहे रोते इति पुरुषः। तस्मात् पुरुषः अस्मिन देदाकादो एव विराजते। स खलु आत्मा। तत्र प्राणादीनां विद्यते पुरुषे एव रयः। ते नामरूपात्मके प्रणष्टा भवन्त, पुरुष एव विराजते। यः पुरुषं जानीयात् स मृत्युं तरति तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इत्यादिश्रुतेः । तस्मादेव आम्नातम् - अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् पतिष्ठिताः। तं वेदय पुरुषं वेद् यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ इति। एवमस्याम् उपनिषदि आदौ आत्मभिन्नपदार्थवचनपुरःसरं तेषां अपि अपवादेन आत्मतत्वं प्रतिष्ठापितम्। मुण्डकोपनिषत् अथर्ववेदीय इयम् उपनिषत्। म = शलल्लरनमत ५1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च नामकरणम् मुण्डकामिधैरघ्ययेर्विभक्तत्वात् अस्या एवं नाम। रीतिः अध्यायादिः अपि पद्यात्मिकेयम् उपनिषत्। मुण्डकनामकेन अध्यायत्रयेण विराजते। प्रतिमुण्डकं अपि खण्डद्रयम्अस्ति। विषयः अत्र ब्रह्मविदयापरम्परा निर्देदिता अस्ति। एवं च ब्रह्मा आदौ विद्यामुपदिदेश् अथर्वणे। अथर्वा अङ्गिराय, अग्निरा भारद्रानसत्यवहाय, सत्यवहश्च अङ्गिरसे उपदिदेडा। अत्र परापरविद्यायाः सङ्कलनं विद्यते। एवं च~ तत्रापरा ऋग्वेदो यजुवदः सामदेवोऽथरववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ इति । अस्यामुपनिषदि वहवः विषयाः आवहोः कालात् विचारपथे मनीषिणां भवन्ति। वह्ृशरुताः मन्त्रा अपि अत्र प्राप्यन्ते। यथा सत्यमेव जयते इति। तस्य समपूर्णशरीरं तावत् - सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो

देवयानः। येनाकमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ इति। ह्य = ललल‌तम 5. 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अस्यां तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डे एकस्मिन्नेव वृक्ष तिष्ठन्तौ पक्षिणौ वर्णितौ। तयोरेकः स्वादु फलं भुङ्क्ते, अपरश्च अभक्षन् केवलदर्रूपेण तिष्ठति। आदिमः जीवात्मा, अपरः परमात्मा। स खल कर्म कुर्वन् पापपुण्यावृतः संसारे पतति। अपरः असङ्गः निर्विकारः। किन्तु यदा संसारानलसंतप्तः सन् स स्वात्मनि नियोजयति निरतिशयानन्दप्रापणडेतोः तदैव वीतशोकः भवति। अपिच, एं रूपकमुपस्थापितं यत् प्रणव एव धनुः शरः बाणो वा जीवात्मा, रक्यं तु परमात्मा परब्रह्म, प्रमाददीनः संयतपुरुषः एव तस्य भेदने क्षम इति। ततः शरः यथा लक्षे तन्मयः तद्वतः विद्यते तथैव जीवात्मापि परमात्मनि। एवं च - प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा बह्म तक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं दारवत्तन्मयो भवेत् ॥ इति। माण्डूक्योपनिषत् अथर्ववेदीय इयम् उपनिषत्। नामकरणम् न विदोषः। रीतिः अध्यायादिः अपि ग्यात्मिका इयम् उपनिषत्। अत्र अपि द्वादशा कण्डिकाः सन्ति। विषयः ह्य = शलल्लरवनमत ः वेदाः उपनिषदश्च अस्यां जीवस्य अवस्थात्रयम् उच्यते। जाग्रत्, स्वपनः, सुषुप्तिः चेति अवस्थात्रयम्। अवस्थासु सन्ति भिन्नानि शरीराणि। शीर्यते इति शरीरम्। एं च जाग्रति स्थूलः, सूृमं स्वपे, कारणं सुपुपो। स्थूलशरीरोऽपि व्यष्टिसमष्टिदेन द्विधा। व्यष्टस्थूलशरीराभिमानी जीवः विश्वः। समषटस्थूलशारीराभिमानी जीवः वैश्वानरः। व्यष्िस्ृमशरीराभिमानी जीवः तैजसः। समष्टिसक्ष्मशरीराभिमानी जीवः हिरण्यगर्भः। व्यष्टिकारणशरीराभिमानी जीवः प्राज्ञः। समष्टिकारणडारीराभिमानी जीवः ईश्वरः। एतेषां वेदान्तनये प्रोक्यन्थेषु आलोचनावाहुल्यं तत्र तत्र दृश्यते। विद्यारण्यमुनिकृतो पञ्चदश्याम् अस्मिन् विषये विद्यते महाती आलोचना। इयमुपनिषदेव विषयस्य तस्य सूतिः। यद्यपि अस्ति इयं लघुकाया तथापि विषयगाम्भीरयंगोडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिका तस्याश्च शङ्करभगवत्पादैः कृतं भाष्यंस्पषं प्रकाडाते। एतेषाम् अवस्थात्रयवर्णनान्तरं समेषां न्यकरणपुरःसरं तुरीयं बह् प्रतिपाद्यति। एवं च - नान्तः भरज्ञं न बदिष्मज्ञं नोभयतः भज् ज्ञानघनं न भर्गं नाज्ञम्। अदृष्टमव्यवहाृयमराद्यम-लक्षणमचिन्त्यमव्यपदेञ्यमेकात्मप्रत्ययसारं भ्पञ्चोपदामं शान्तं िवमद्वतं चतु मन्यन्ते। स आत्मा। स विज्ञेयः ॥ इति। प्रतिवेदं महावाक्यमेकं स्वीकृतम्। तदेव महावाक्यं विद्यते यत्र जीवब्रह्मणः रेकं सुस्पष्टं प्रकाशितम् इति। अस्यां तु अथववेदीयायामुपनिषदि अथर्वेदीयमहावाक्यम् अस्ति (माण्डूक्य. २) इति। तेन उपनिषत्सु अस्याः स्थानमवहयमेव आन्यतम्यं भजते। तैत्तिरीयोपनिषत् कृष्णयुर्वदीयतेत्तिरीयशाखायाः तैत्तिरीयारण्यके प्राप्यते इयम् उपनिषत् । मु = शलल्लरनमत 1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च नामकरणम् तेत्तिरीयारण्यकस्य अंशत्वाद् अस्याः तैत्तिरीयेति नाम। रीतिः अध्यायादिः अपि गयात्मिकायामस्याम् उपनिषदि कचित् शोकः प्राप्यते। अस्याम् अध्यायः वद्टीति उच्यते। तथा यत्र तिस्रो वलयः सन्ति। तासां नामानि यथाक्रमं शीक्षावह्ी, बह्मानन्दवह्टी, भृगुवह्ी चेति। वछ्योऽपि अनुवाकेन विभक्ताः। तत्र शीक्षायां दवादश, ब्रह्मानन्दे नव, भृगौ अपि दश अनुवाकाः सन्ति। विषयः अस्यामादौ वर्णानामुचारणविषयः आम्नातः। रिक्षाग्रहणं कथं स्यात् बरह्मचर्यादिपालनपूर्वकं तदत्र निवद्धम्। सदा सदाचाराचरणनिष्टतां शिक्षापयति। अध्ययनसमापनान्ते समावर्तनकाले आचार्यस्य रिष्येभ्यः उपदेशाः नितरां वैदिकनिष्ठाया धारकतया विराजते। एं च वेदमनच्याचायौऽन्तेवासिनमनुास्ति सत्यं वद्। घर्म चर। स्वाध्यायान्मा प्रमद्ः। आचायाय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न पमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम् भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाघ्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ इति। मातृपित्रादीन् देवनुया पूजनमित्यादिसदाचारशिक्षणमत्र उपन्यस्तम्। तेन मातुदेवो भव । पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। ह्यु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च इत्यादिमत्रा अत्रत्या एव। अस्यामेव द्वितीयवछयां सह नाववतु इति,शन्नो मित्रः इति अपि शान्तिमत्रौ प्ाप्येते। सचचिदानन्दस्वरूपस्य यत् श्रुतिप्रमाणं तद्स्याम् उपनिषदि विद्यते यच वद्दूतमपि सत्यं ज्ञानमनन्तं बह्म इति। अत्र पञ्चभूतानामपि सृष्टितच्मुपन्यस्तम। येन आकाशादि कमेण सृष्टिः ज्ञायते। सृष्टिः किल ब्रह्मणः एव। एवं च - तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाञाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अग्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। अत्रैव बरह्मणः स्वरूपविषये विश्रुतानि श्रुतिपदानि वर्तन्ते। यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादि तत्र निद्शंनम्। अथ भृगुवहछयां वेदान्तप्रसिद्धकोशानां वर्णनमस्ति। यद्यपि श्रुतौ कोशराव्दप्रयोगः नास्ति तथापि तेषां कोरावदाच्छाद्कत्वात् कोरात्वमिति सम्ृदाये। पञ्च कोशाः अन्नमयः, प्राणमयः, मनोमयः, विज्ञानमयः, आनन्दमयश्चेति। एतेषां विषये सदानन्दयोगीनद्रविरचिते वेदान्तसारे सृष्ट निगदितं वि्यते। पञ्चदश्यामपि अस्मिन् विषये विस्तरेण आलोचना विहिता। रेतरेयोपनिषत् ऋग्वेदीयस्य एेतरेयत्राह्मणस्थस्य एेतरेयारण्यकस्य द्वितीयारण्यके विद्यते इयम् उपनिषत्। नामकरणम् पेतरेयारण्यकस्य अंशत्वाद् अस्य पेतरेयेति नाम। रीतिः अध्यायादिः अपि ह्यु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च गद्यात्मिकेयम् उपनिषत्। अध्यायत्रयोपेता च। आदिमाध्याये खण्डत्रयं विद्यते। हेषाध्यायो एकखण्डात्मको अपि स्तः। विषयः अस्यामेव ऋण्वेदान्तर्गतमहावाक् यत्सम्पदाये स्वीकृतं तदस्ति। तद्धि ज्ञानं बह्य। अपरविदयाज्ञानान्तरं तु कर्मणः असत्त्वात् पराविद्यायां प्रेशनीयम्। अथ अत्र परगतिविषयः श्रुतिरुपदिष्टा। तत्र वामदेव इति ऋषिः श्रूयते यः खलु मातृगरभे एव आत्मस्वरूपज्ञानं प्राप्य जनिं लेभे। बोधप्रशनाः * ईद्ोपनिषत् वाजसनेयसंहितायां कुत्र अस्ति। ◦ कः लोकः ईशोपनिषदि वर्णितः इति प्राप्यते। * कति मन्त्राः उपलभ्यन्ते ईशोपनिषदि। ◦ कः यागः वाजश्रवसेन आचरितः। ◦ रात्रीणां कति यमगृहे नचिकेतसा यापितम्। ®

रथरूपकम् अत्र प्राप्यते - (क) मुण्डके (ख) काठके (ग) तैत्तिरीये * केन ऋषिणा प्रशचोपनिषदि कोसल्यादयः उपदिषटाः। ◦ अतिथिदेवो भव इति मन्त्र: प्राप्यते कुत्र। ◦ के पञ्चकोशाः। ◦ ईशोपनिषत् कीदशी उपनिषत्, मन्त्रोपनिषत् वा आरण्यकोपनिषत् वा। ◦ शङ्कराचार्येण कस्याः शाखायाः ईशोपनिषन्मन्त्राणां भाष्य व्यरचि। * अथर्ववेदीय महावाक्यं किम्। म = शलल्लरनमत श्ीचन्द्रशोसत्रसरसवतीविश्वमहावि श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च छान्दोग्योपनिषत् सामवेदीय छान्दोग्यत्राह्मणे विद्यते इयम् उपनिषत्। नामकरणम् छान्दोग्यब्राह्मणान्तर्गतत्वात् अस्या एं नाम। रीतिः अध्यायादिः अपि गद्यात्मिकेयम्। अस्याम् अष्टौ अध्यायाः सन्ति। अध्यायाश्च खण्डैः विभक्ताः। विषयः अस्यां सामवेदगतमहावाक्यं सम्प्रदायस्वीकृतं तत्वमसि इति विद्यते। अस्य तत्त्वमसीति महावाक्यस्य वेदान्ते अस्ति महान् विचारः। प्रायः सर्वस्मिन्नेव वेदान्तविषयकग्रन्थे अस्ति अस्य विषयत्वेन ग्रहणम्। पञ्चदश्यां यद्यपि महावाक्यविषयकाध्यायः पृथग् अस्ति, तथापि तत्वमसि महावाक्यस्य विचारः प्रथमाध्यायेऽपि उपन्यस्तः। वेदान्तसागन्थेऽपि अस्य प्रवर्तन द्यते। तत्र तावत् अस्यां षष्टे अध्याये प्रपाठके वा उदयालकः आरुणिरिति अपरनामधेयः स्वपुत्र श्वेतकेतुं तस्यात्मज्ञानोन्मेषाय वदति एेतदात्म्यमिदं सर्व तत्सत्यं स आत्मा तच्ृचत्मसि श्वेतकेतो इति। अस्य वाक्यस्य लक्षणादिविचारपूर्वकं वेदान्ते तवर तत्र मन्थेषु सन्ति प्रकरणानि। उपासनानि सगुणव्रह्मविषयकमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि इति वेदान्तसारे सदानन्दयोगीन्द्रेण उपासना लक्षिता। तानि अपि शाण्डिल्यविद्यादीनि छान्दोग्ये प्राप्यन्ते कानिचित् मु = शलल्लरनमत त श्ीचन्द्रशोसत्रसरसवतीविश्वमहावि | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अस्य तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशखण्डमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादिरूपेण शाण्डिल्यविद्या इत्युच्यते। अस्या उपनिषदः प्रारम्भः एव ओङ्कारोपाना इत्यनेन भवति। एवं तत्र वहूनि उपासनप्रकरणानि सन्ति। तत्र कानिचन उद्गीथोपासना, अक्षिपुरुषोपासना, सूर्योपासना, ह्वारपारोपासना, प्राणोपाना इत्यादीनि । छान्दोग्यस्य अपरः बहुचर्चितविषयः उपासना इति। अपि अपि अस्यामुपनिषदि व्यः आख्यायिकाः प्राप्यन्ते। तासु जावासत्यकामस्य आख्यायिका समधिकप्रसिद्धा। तां विहाय प्रवाहणजैवल्याख्यायिका, जानश्रुतिरेक्काख्यायिका विद्यते। संवादपुरःसरः अपि ब्रह्मविद्या अत्र प्रकाशिता। तत्र नारद्सनत्कुमारसंवादादिकं प्रसिद्धम्। वबृहदारण्यकोपनिषत् शुद्यलुवेद्स्य काण्वशाखीये तथा माध्यन्द्रिशाखीये शतपथव्राह्मणान्तिमस्य आरण्यकस्य अन्तिमभागे विद्यते उपनिषदियम्। शाखाभेदेन कचित् पाठभेदः विद्यते। नामकरणम् वृहदित्येव अस्या नाम्नि सार्थक्यं भजते। अनेन अस्या उपनिषत्सु वृहतं ज्ञायते। उपनिषत्सु वृहत्त्वात् आरण्यकांशत्वाद् अस्या वृहदारण्यकेति नाम। रीतिः अध्यायादिः अपि इयं प्रायः ग्यात्मिका, मध्ये कचित् पद्यात्मकाः शोका भवन्ति। अस्याः काण्डत्रयम्। एवं च मधुकाण्डं, याज्ञवल्क्यकाण्डं तथा खिलकाण्डम्। प्रतिकाण्डम् अध्यायद्रयम्। तेन षडध्यायीयम् उपनिषत्। अध्यायाश्च ब्राहमणेः विभक्ताः। मु = शलल्लरनमत श्रीचन्द्रेरेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च विषयः उपनिषद्यस्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे बराह्मणे यजुर्वदीयमहावाक्यं अहं ब्रह्मास्मि इत्युपलभ्यते । कर्मानुषटानकारी पुरुषः न सहसा विद्यते शक्तः निर्गुणविषयकन्ञानलाभं गन्तुम्। तस्मात् आदौ अत्र सगुणविषयकोपासनानि विहितानि। अत्राशयो यत् उपासनया अध्यारोपवलेन तत्त्वावगमः। अध्यारोपः नाम वस्तुनि अवस्तुनः आरोपः। अपवादः नाम आरोपितस्य निराकरणम्। यथा प्रसिद्धोदाहरणम् अन्धकारादिकारणात् रजनो सर्पम् आरोपयति पुरुषः। किन्तु सम्यक्प्रकाशादिना भ्रमनिरसने सति सर्पत्वारोपस्य अपवादपूर्वकं स जानाति यत् इयं रजुरिति। तथैव ब्रह्मणि जगत् इदम् अध्यस्तम्। अज्ञाननिरसनेन जगतः बाधे सति बरह्मोपलब्धिः भवति। तमेव अध्यारोपमवलम्ब्य प्रपञ्चस्य उत्पत्तिः, विस्तारः, उत्कर्षरूपः हिरण्यगर्भः ृदर्शितः। एते सर्वे अनित्याः। नेति नेति इति विचारेण असंसारिणः असङ्गस्य आत्मनः तेभ्यः पृथक्करणं निदर्दितम्। प्रथमाध्याये पञ्चमबाह्मणे स्तान्नप्रकरणे जगतः सापेक्षत्वं, सातिशयत्वं निदर्चितम्। तत् तु आत्मनः निरतिशयत्वादिरूपस्य वोधनायैव आम्नातम्। अत्रैव षष्ठ ब्राह्मणे प्रपञ्चस्य नामरूपात्मकस्य अनात्मत्वमान्नातम्। एवमुच्यते ~ अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यं शपञ्चकम्। आत्रयं नह्मरूपं जगद्रूपं ततो यम् ॥ इति। तेन सत्ता प्रकाशाकत्वमानन्दात्मकं अपि बरह्मरूपम्। तस्मात् सचिदानन्दमिति। नामरूपात्मकस्य कस्यचिदु अपि न नित्यता लोके। एवकारेण अध्यारोपापवादाभ्याम् अनित्येषु वैराग्यं विधाय मुमृषः आत्मेत्येवोपासीत् । म = शलल्लरनमत त श्ीचन्द्रशोसत्रसरसवतीविश्वमहावि | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अत्रैव वहप्रसिद्धः जनकयाज्ञवल्क्यसंवादः याज्ञवल्क्यमेत्रेयीसंवाद्ः अपिविद्यते। याज्ञवल्क्यमेत्ेयीसंवादश्च विख्यातः। मेतरयीं प्रति तत्पतेः याज्ञवल्क्यस्य उपदेशः चरमत्वं व्यनक्ति। न खलु जगति प्रियं किञ्चटु विद्यते। आत्मा एव एकः प्रियः। आत्मैव सर्वत्र अनुस्यूतः। तस्यैव प्रियत्वात् सर्व प्रियं मवति। एवं च - न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्व प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व प्रियं मवति। इति। पूर्णमदः पूर्णमिदम् इति बहुश्रुतः शान्ति मन्त्रः अस्यामेव उपनिषदि। मु = शलल्लरनमत श्ीचन्द्रशोसत्रसरसवतीविश्वमहावि | "| श्वमहाविद्यालयः पाठरचना - वेदाः उपनिषदश्च ॥ श्रीः॥ सूक्तानि ~ खण्डः (इन्द्रसूक्त-अश्विनीसूक्त-सोमसूक्त-अभिसूक्त-वरुणसुक्तानि) ◦ प्रस्तावना » उदेश्यम् ◦ मूलपाठः 1. मूलसूक्तानि 2. पदच्छेदः 3. अन्वयः 4. भावार्थः ◦ सारांशः ◦ वोधयप्रश्नाः ◦ शब्दावली ◦ सन्दरभग्रन्थाः * सहायकम्रन्थाः ऋ = शलल्लरवनमत वेदाः उपनिषदश्च ◦ वोध्रशनोत्तराणि * उम्यासप्रन्नाः प्रस्तावना संस्कृतवाच्ययस्य प्रधानभूतः वेद् एव । स च वेद्: धर्मप्रतिपाद्कः इव अनेकान् तत्त्वानपि प्रतिपादयति । अयं च वेद् चतुधा विभक्तः- ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्चेति । तत्र प्रथमवेद्: भवति ऋग्वेद्ः

मण्डलरूपेण विभिक्तः । तथाच तत्र दामण्डलानि सन्ति । एकस्मिन्नपि मण्डले अनेकानि सूक्तानि सन्ति । अस्मिन् पाठ्यक्रमे छत्राणां वेदिकवाख्यस्य स्वरूपं स्थालीपुखाकन्यायेन प्रतिपादनाय प्रसिद्धानि पञ्चसुक्तानि स्थापितानि । तानि च इनद्रसक्त-अश्विनीसुक्त-सोमसूक्त-अग्निसुक्त- वरुणसृक्तानि । तत्र इन्द्रसूक्ते इन्द्रदेवतायाः वैरि प्रतिपादितं भवति । इन्द्रस्य प्रियतमं वस्तु सोमरसः इत्यपि प्रतिपादितम् । तत्परीत्यर्थम् अनेकानि कर्माणि कृतवानिति च बोधयति । अश्विनीसृक्ते अश्विनी देवते प्रतिपादिते भवतः । तत्रापि विश्वदेवानामपि वर्णनं कृतं वर्तते । अन्ते सरस्वत्याः मन्ोपि विद्यते इति विषः । सोमसुक्ते सोमस्य वर्णनं कृतं भवति । सोमस्य राजत्वमपि प्रतिपादितम् । अग्निसूक्तं सकल्वेदस्य प्रथमसुक्तं भवति । तत्र अग्निदेवस्य वर्णनं तत्स्वरूपं च प्रतिपादितम् स्तुत्यर्थम् । वरुणसूक्ते वरुणः पाशविनाशकरूपेण दृश्यते, वरुणप्रसादात् स्तोतारः पापरहिता भवन्ति। वरूणसूङ्ते वरुणस्य माहात्म्यं स्फुटं दृश्यते । वरुण एव सूर्य द्युलोके स्थापितवान् । वरुणस्ते वरुणः पाशविनाडाकरूपेण दृश्यते, वरुणप्रसादात् स्तोतारः पापरहिता भवन्ति। वरुणसुक्ते वरुणस्य माहात्म्यं स्फुटं दृश्यते । वरुण एव सूर्यलोके स्थापितवान् । ह्य = शलल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः उदेयम् वेदाः उपनिषदश्च 1. वैदिकसूक्तानांपरिचयोभवति 2. वैदिकपदानां स्वरूपंज्ञायते 3. इन्द्रादिदेवानास्वरूपपरिचयोभवति 4. यज्ञादीनाममपिपरिचयःसदरुपेणभवति 5. वैदिकमन्त्रानायोगःकथंकर्तुशकयतेइतिज्ञायते मु = शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च इन्द्रसृक्तम् म्रथममन्त्रः प्रघान्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् । तरिकट्ुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अदिमिन्द्रो जघान ॥१॥ पदच्छेदः प्र। घ। नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्यं । करंणानि । वोचम् । बरिऽकंूकेषु । अपिवत् । सुतस्यं । अस्व । मदं । अम् । इन्द्रः । जघान ॥ १ अन्वयः प्र। घ। नु । अस्य । महतः। महानि। सत्या। सत्यस्य । करणानि। वोचं । त्रिकद्रुकेषु । अपिवत् । सुतस्य । अस्य। मदे। अरहि। दद्रः। जघान ॥ १॥ भावार्थः गृत्समदो बवीति ~ महतो वलवतः सत्यस्य सत्यसङ्कल्पस्य अस्य इन्द्रस्य सत्यानि यथार्थानि महानि महान्ति करणान्यस्मिन् स्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि तु अद्य प्रवोचं - प्रकर्षेण वदामि॥ ह्म = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च घेति प्रसिद्धि योतयति । कानि तानि उच्यन्ते । त्रिकटरुकषु ज्योतिर्गोरायुः इत्येवंरूपेषु आमिष्टविकेषु अहःसु सुतस्यामिषुतं इन्द्रः सोमम् अपिवत् । ततः पीतस्यसोमस्य मदे -षं संजाते सति इन्द्रोतं वृत्रमसुरं अहनत् ॥१।। दवितीयमन्त्रः अवंशे दृामस्तभायदुहन्तमारोदसी अपृणदन्तरिक्षम् । स धारयत्पृथिवीं पप्रथच सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥२॥ पदच्छेदः अवदो । याम् । अस्तभायत् । वृन्तम् । आ । रोदंसी इतिं । अपृणत् । अन्तरिक्षम् । सः । धारयत् । पृथिवीम् । पपरथत् । च । सोमंस्य । ता । मदे । इन्द्र । चकार ॥२ अन्वयः अवंशे। यां । अस्तभायत्। वृंतं। आ। रोदसी इति । अपृणत्। अंतरिकषं । सः। धारयत्। पृथिवीं । पप्रथत्। च। सोमस्य। ता। मदे । इंद्रः। चकार ॥२॥ भावार्थः अवरो - आकारो द्यां - योतमानं सूर्य युलोकं वा, अस्तभायत् -अस्तभ्नात्। अस्तभ्नात् नाम इन्द्रः अनवलंबनस्य तस्य अवस्थापनम् अकुरुत इत्यर्थः । बृहन्तं - महदंतरिक्षं रोदसी यावापृथिव्यौ च मु = शलल्लरनमत त श्ीचन्द्रशोसत्रसरसवतीविश्वमहावि |" श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अपृणत्,अर्थात् - स्वतेजसा पूरणं कृतवान् । किञ्च स इन्द्रः पृथिवीं विस्तीर्णा भूमिं अधारयत् एनां भूमिमपरथयत् च ॥ सोमस्य हर्षं संजाते सति तानि इमानि कर्माणि इनदरः अकरोत् ॥२।। व्याकरणविशोषाः स्तु इति सौत्रो धातुः क्यादिः । डि. व्यत्ययो बहुलमित्यहावपि शायजादेशः प्रथ प्रख्याने । स्यंतस्स लुडि चडि रूपं । चच्यन्यतरस्यामिति मध्योदात्तत्वं ॥ तृतीयमनः स्येव प्राचो विमिमाय मानै रेण खान्यतृणन्नदीनाम् । वृथासृजत्पथिमि दी्धयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥२॥ पदच्छेदः सद्ंऽइव । प्राच; । वि । मिमाय । मानैः । वजरैण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् । वृथा । असृजत् । पथिऽमिः । दीर्घऽयाथैः । सोमंस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार् ॥९ अन्वयः सद्मऽइव। प्राचः। वि। मिमाय। मानैः । वज्रेण। खानि। अतृणत् । नदीनां । वृधा। असृजत् पृथिऽभिः। दीर्घऽयाथैः। सोमस्य। ता। मदे। इद्रः। चकार ॥३॥ ह्यु = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च भावार्थः सद्मा इव यथा यज्ञगृहात् पद्िशत् - प्रकम-ृचीत्यवंरूपैः परिमाणैः प्राक्रवणान् कुर्वन्तितदरत् सिंधून् अलोकान् वा अनृजून् वप्राखुखान् परिमाणः इन्द्रःविरोषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां निर्गमनदाराणि वत्रेणअखनत् ॥ तथा बहुकालं गन्तव्यैः मार्गैः अनायासेन ता नदीः सृष्टवान् । सोमस्य हर्षे संजाते सति तानि इमानि कर्माणि इन्द्रः अकरोत्॥ २।। व्याकरणविकोषाः तृदि हिंसानादरयोः । रुधादि । लङ् । तथा च मंत्रः । इंद्रो अस्माँ अरदद्यजवाहः । ३. ३३. ६.। इति स प्रवोग्डन्परिगत्य दभीते विश्वमधागायुधमिद्धे अपनो । संगोभि रशवैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥४॥ पदच्छेदः सः । प्रऽवोण्टन । परिऽगत्यं । भीते । विश्वंम् । अधाक् । आयुधम् । इद्धे। अग्नो । सम्। गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथेभिः । सोमंस्य । ता । मदे । इन्द्र । चकार ॥४ अन्वयः सः । प्रऽ्वोश्हन्। परिऽगत्य। द्धीतेः । विश्वं । अधाक् । आयुधं । इदे । घ्नो । ह्य = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च सं। गोभिः। अश्वै । असृजत् । रथेभिः। सोमस्य। ता। मदे । इद्रः । चकार ॥ ४ ॥ भावार्थः प्राक् खलु चुमुः - इधुनिपरभृतयोये असुराःदभीतिनामकराजर्षः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुरात् निर्गताः इति एका कथा । स इदः दभीतेः प्रवोटृन ॥ प्रकर्षेण तं द्धीतिं वहतस्तानसुरान् मध्ये मार्ग परिगत्य तेषां सर्वमायुधम् दीप्यमाने वहो अधाक् । पश्चात् तं भीतिं गोभिरश्वैः रथैश्च सम्यक् योजितवान् । सोमस्य हर्षे संजाते सति तानि इमानि कर्माणि इन्द्रः अकरोत् ॥४।। व्याकरणविरोषाः सदिवहोरोदवर्णस्यत्योत्वं। अधाक् - अधाक्षीत्॥ ददेर्टडि मंत्रे घसेत्यादिना च्लरटक् ॥ पचमम स ई मही धुनिमेतो ररम्णात्सो अस्नातृनपारयत्स्वस्ति । त उत्ृनाय रयिमभिप्रतस्थुः सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥५॥ पदच्छेदः सः । ईम ।

महीम् । धुनिम् । एतोः । अरम्णात् । सः । अ्नातृन् । अपारयत् । स्वस्ति । ते । उतऽस्नायं । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥५ अन्वयः ह्यु = शल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च सः। ई। मही। धुनिं। एतोः । अरम्णात्। सः । अस्नातृन्। अपारयत् । स्वस्ति । ते। उतऽ्नाय। रयिं । अभि। प्र। तस्थुः । सोमस्य । ता। मदे। इद्रः । चकार ॥५॥ भावार्थः इन्द्रः एनां महती नदीं ऋषीणां गमनार्थम् उपारामयत् । महाजलां नदीमल्पोद्काम् कृतवान् । ततःडदः स्नातुमशाक्तान् तरणासमर्थान् ऋषीन् क्षेमेण अपारयत् । ते महर्षय तां नदीमुत्तरय यं देशवर्यमपेक्षय गच्छन्ति तं रयिमभिलक् प्रतस्थिरे। सोमस्य हर्ष संजाते सति तानि इमानि कर्माणि इन्द्रः अकरोत् ॥ ॥५॥ व्याकरणविरोषाः धुनिं - धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुष्णी नदी ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोसुन््त्ययः । पा०३. ४.१३. ॥ सोद सिन्धुमरिणान्महित्वा वज्ेणान उषसः संपिपेष । अजवसो जविनीभि विवृश्नन्सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥६॥ पदच्छेदः सः । उदम् । सिन्धुम् । अरिणात् । महिऽत्वा । वल्रैण । अनः । उषसः! । सम् । पिपेष । अजवसः । जविनीमिः । विऽवृश्वन् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥६ अन्वयः ह्म = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च सः। उदचं । सिंधु । अरिणात् । मदिऽत्वा। वज्रेण । अनः । उषसः। सं । पिपेष। अजवसः । जविनीभिः । विऽवृश्चन् । सोमस्य । ता। मदे । इद्रः । चकार ॥६॥ भावार्थः स इन्द्रः प्रच संतं स्वकीयेन मदिरा उदच्छुखम् अकुरुत । उषानामकदेव्या शकटं वरेण चूणीकृतवान् । दुर्बलाः सेना जवयुक्ताभिः सेनाभिः विषेण भिंदन् पिपेष । सोमस्य हरषे संजाते सति तानि इमानि कर्माणि इन्द्रः अकरोत् ।६।। व्याकरणविदोषाः सिंधुशब्दर्छंदसि पुद्धिगः,विऽवृश्चन् -ओवरशर छेदने, शतरि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । सप्तममन््ः स विदधौ अपगोहं कनीना माविर्भवननुदतिषठत्परावृक् । परतिश्रोणस्थाब्यनगचष्ट सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥७॥ पदच्छेदः सः । विद्वान् । अपऽगोहम् । कनीनाम् । आविः । भवंन् । उत् । अतिष्ठत् । पराऽवृक् । परति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्र । चकार ॥७ अन्वयः ह्म शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च सः । विद्वान् । अपऽगोहं । कनीनां आविः । भवन्। उत्। अतिष्ठत् । पराऽवृक्। प्रति। श्रोणः। स्थात्। वि। अनक्। अचष्ट । सोमस्य। ता। मदे । इंद्रः। चकार ॥ ७॥ भावार्थः पुरा खलु काश्चित् कन्यकाश्चधूरहीनं पादहीनं परावृजं जिघुक्षमृषिं दद्रा अमिदुद्रवुः । ततः स ऋषिः इन्द्रं स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेमे तद्दत्तान्तमाह अस्मिन्मत्रे । कन्यकानां तिरोभावं विद्वान् परावृक् ऋषिः सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् उदतिष्ठत् । श्रोणः - पूर्व पंगुः इदानीम् इन्द्रस्य प्रसादात् विभभ्रजानुः ताः कन्याः प्रति स्थितवान् । पूर्वम् अन्धोऽधुना चक्ुममात् ताः कन्यका विषेण परयति स्म । सोमस्य हर्ष संजाते सति तानि इमानि कर्माणि इन्द्रः अकरोत् ॥७।। अष्टममन्त्रः भिनद्वलमनिरोमि गणानो विपर्वतस्य रंहितान्यैरत् । रिणग्रोधांसि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥८॥ पदच्छेदः भिनत् । वलम् । अर्गिरःऽभिः । गृणानः । वि । पर्वतस्य । दंहितानिं । फत् । रिणक् । रोधांसि । वृत्रिमांणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मद् । इन्द्रः । चकार् ॥८ अन्वयः भिनत्। वलं। अंगिरःऽभिः । गृणानः । वि। पर्वतस्य। दंहितानि। एेरत् । त श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च रिणक् । रोधांसि। कृत्रिमाणि । एषां । सोमस्य । ता । मदे । इद्रः। चकार ॥८॥ भावार्थः अंगिरोभिर्गृणानः स्तूयमानः स इदो वलनामकमसुरं अभिनत् । तथा गवां निरोधकस्य पर्वतस्य शिताभिरठीकृतानि दवाराणि उद्घाटितवान् तद्दतान्तमाह अस्मिन्मत्र । पर्वतानां क्रियया निर्वृतानि निरुद्ानि द्वाराणि उदघाटयत् । सोमस्य हर्षे संजाते सति तानि इमानि कमांणि इन्द्रः अकरोत् । ।८।। नवममन््ः स्वपनेनाभ्युप्या चुमुरिधुनिं च जघन्थ दस्युं प्रदभीतिमावः । रम्भी चिदत्र विविदे दिरण्यं सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥९॥ पदच्छेदः स्वप्नेन । अभिऽउप्यं । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थं । दस्युम् । प्र। भीतिम् । आवः । रम्भी । चित् । अत्रं । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्र! । चकार ॥९ अन्वयः स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरि। धुनिं । च । जघंथ। दस्ुं। प्र। दभीतिं । आवः ।रंभी। चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यं । सोमस्य । ता । मदे । इद्रः । चकार ॥९॥ भावार्थः ह्म = शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च स त्वं दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं चुमुरि धुनिं च दीर्घनिद्रया संयोज्य हतवानसि । ततस्ताभ्यां युध्यमानं दुभीतिं राजर्षिं रक्षितवानसि । तथा च वेत्रधारी चास्य दौवारिकोऽस्मन्यद्धे तयोरसुरयोः धनं लेमे । सोमस्य हर्षे संजाते सति तानि इमानि कर्माणि इन्द्रः अकरोत् । ।९।। व्याकरणविदोषाः आवः- अवतेः रक्षणार्थस्य लिः सिपि रूपं । विविद- विदल लाभे स्वरितेत् । द्शममनः नतं सा ते प्रतिवरं जरित्रे ददीयदिन्दर दक्षिणा मघोनी । शिक्षा स्तोतृभ्यो मातिघग्भगो नो वृहददेम विदय सुवीराः ॥१०॥ पदच्छेदः नूनम् । सा । ते। प्रति । वरम् । जरत । दुदीयत् । इन्र । दक्षिणा । मघोनी! । रिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । वृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १० अन्वयः नूलं । सा । ते । प्रति। वरं। जरित्रे। दुदीयत् । इद्र। दक्षिणा। मघोनी। शिक्ष। स्तोतृऽभ्यः। मा। अति। धक्। भगः। नः। वृहत्। वदेम। विदथे। सुवीराः ॥ १०॥ भावार्थः मु = शल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च हे इद्र या दक्षिणा स्तोतृभ्यो देया ते त्वत्संवंधिनी मघोनी स्तोत्र शरेष्ठमभिमतमर्थ नूलंप्रतिदुदीयत, ताद्द दक्षिणां स्तोतुभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छ । किंच भगो भजनीयस्त्वं प्रथममस्मभ्यं दत्वा पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्रा नोऽस्माकं कामान् मा धाक्षीः। अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । शोभनपुत्रपोत्राः संतो वयं विदथे ऽस्मिन्यजञ प्रमं स्तोत्रत्वामुदिञ्य वाम । व्याकरणविरेषाः दक्षिणा - दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा, धक्- देरदानार्थस्य लुडि. मत्रे घसेत्यादिना च्छेक् ॥ ह्म = शलल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च अश्विनीसुक्तम् मरथममनरः अभ्विना यज्वंरीरिषो दरवत्पाणी शुभस्पती । पुशमुजा चनस्यतं ॥ १ पदच्छेदः अश्विना । यज्वंरीः । इषः । द्रवंत्पाणी इति द्रवंत्ऽपाणी । शुभः । पती इतिं । पुरुऽभुजा । चनस्यतंम् ॥ १ अन्वयः अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत.ऽपाणी ।

शुभः । पती इति । पुरुऽभुजा । चनस्यतम् ॥ १ भावार्थः हे अश्विनो युवाम् हविरलक्षणान्यन्नानि इच्छतं मुञ्जाथाम् । कीटशावश्वन इति चेत् - हविग्रहणाय द्रवयां पाणिभ्यामुपेतौ, शोभनकर्मणः पालको, विस्तीर्णभुजो च विवक्षितौ । द्वितीयमनः अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्ण्या वनंतं गिरः ॥ २ ह्य = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च अश्विना । पुरुऽदंससा । नरां । शवीरया । धिया । धिष्ण्यां । वनंतम् । गिर! ॥२ अन्वयः अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या । वनतम् । गिरः ॥२ भावार्थः हे अश्विनो युवांअस्मदीयाः स्तुतीः आद्रयुक्तया बुच्या संभजतं स्वीकुरुतम् । कीटशावश्विनो इति चेत् । बहुकर्माणो नेतारौ धायुक्त बुद्धिमन्तो वा गराद्यो । कीटश्या धिया इति चेत्- गतियुक्तया अप्रतिहतप्रसरया इति भावः । वतीयः दलं युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवंदिषः । आ यातं रदरव्तेनी ॥ १ पदच्छेदः द्र । युवाकवः । सुताः । नासंत्या । वृक्तऽवंर्षः । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥३ अन्वयः दस्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽवर्दिषः । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ भावार्थः ह्म शलल्लरनमत 0 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च हे अश्विनौ अस्मिन् कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थमिति तदुच्यते । युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः तान् स्वीकतुमिति । कीटशावश्विनोइति चेत- दस्र शत्रूणामुपक्षपचितारौ असत्यमनृतमाषणरहितौ । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शुरभटानां वर्तनिमारगो धाटीरूपो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी तादृशौ अश्विनौ विवाक्षितौ। चतुर्थमनः इन्द्रा यादि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥४ पदच्छेदः इन्द्रं । आ । यादि । चित्रभानो इतिं चिव्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अण्वीभिः । तनं । पूतासः ॥४।। अन्वयः इन्द्र । आ । यादि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ।अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥४।। भावार्थः चितरदीते दे चित्रदीपे इन्द्र अस्मिन् कमणि आगच्छ । ऋत्विजामहुलिमिः अमिषुताः इमे सोमाः त्वा कामयमाना वर्तन्ते । किंच एते सोमाः नित्यं पूताः वर्तन्ते। ह्य शलल्लरनमत (1 (3 ~ 3 रा श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च पचचममन्: इन्द्रा यादि धियेषितो विप्रजूतः सुतावंतः । उप् बरह्माणि वाघतः ॥५ पदच्छेदः इनदरं । आ । यादि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवंतः ।उपं । ब्रह्माणि । वाघतः ॥५ अन्वयः इन्दर । आ । यादि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥५ भावार्थः हे इन्द्र त्वम् अस्मिन् कर्मण्यागच्छ। किमर्थमिति चेत् ~ ऋत्विजःवेद्रूपाणि स्तोत्राण्युपैतुम्, कीटशास्त्वमायाति इतिचेत- अस्मदीयया प्रज्ञया प्राप्तः इति भावः । कीदृशस्य ऋत्विजिःइति चेत्- अभिषुतसोमयुक्तस्य इति शोषः॥ षष्ठमन्त्रः इन्द्रा याहि तूतंनान उप ह्मि हरिवः । सुते दंधिष्व नश्चनः ॥६ ह्यु = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च पदच्छेदः इनदरं । आ । यादि । तूतुजानः । उपं । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥६ अन्वयः इन्द्र । आ । यादि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥६ भावार्थः हे अश्वयुतन्द्र त्वं ब्रह्माणि उपैतुम् आ याहि। कीटशस्त्वमिति चेत्- त्वरमाणः ग्राह्यः। आगत्य च अस्मिन् पोमामिषवयुकते कमणि मस्मीय् अन्न हविलकषणं सोमाभिषवयुक्तं कमाण अस्मदीयं अन्न विलक्षणं स्वीकुरु ॥ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्व देवास् आ गंत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥७ पदच्छेदः ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वंसः । दाशुषः । सुतम् ॥० अन्वयः ओमासः । चर्षणिऽपधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । श्वसः । दाद्युषः । सुतम् ॥७ भावार्थः ह्य = ललत्म 1 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च हे विश्वे देवाः हविरदत्तवतो यजमानस्य अभिषुतं सोमं प्रतिआगच्छत । ते च देवाः रक्षकाः मनुष्याणां धारकाः फलस्य दातारः । विशव देवासो अपुर! सुतमा गंत ुरणंथः । उस्रा ईव स्वसंराणि ॥८ पदच्छेदः विश्व । देवास! । अप्तुरः । सुतम् । आ । गन्त । तुरणंयः । उस्राःऽईव । स्वसंराणि ॥८ अन्वयः विश्वे । देवासः । अप्ऽतुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः ।उस्राःऽइव । स्वसराणि ॥८ भावार्थः “विश्वेदेवाः सोमम् आगच्छन्तु । कीटशाः ते - तत्तत्काले वृषटपरदा, त्वरायुक्ताः सूर्यररमयः इव अहानि प्रति आलस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् यजमानमनुग्रदीतुमालस्यरहिता इति भावाः। नवममचः विश्व देवासो अस्रिधु एहिमायासो अदद! । मेधं जुषंत् वयः ॥९ ह्य = शलल्लरनमत 4 1 (3 ~ 3 | “| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च पदच्छेदः विश्व । देवासः । अस्रिधः । एदिऽमायासः । अद्र; । मेधंम् । जुषन्त् । वयः ॥९ अन्वयः विश्वे । देवासः । अस्ृधः । एिऽमायासः । उद्रः । मेधम् । जुषन्त । वहयः ॥९ भावार्थः विश्वेदेवाः मेधं हविर्वज्ञसंबदधं सेवन्ताम् । कीटशाः ते- क्षयरहिताः, सर्वतो व्याप्प्रज्ञाः,द्रोदरहिताः वोढारो घनानां प्रापयितारः ग्राह्यः ॥ दद्यममन्त्रः पावका नः सरंस्वती वाजेंभिवौजिनींवती । यज्ञं वट धियावंसुः ॥ ९० पदच्छेदः पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनींऽवती । यज्ञम् । वषट । धियाऽवंसुः ॥ १० अन्वयः पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञम् । वषट । धियाऽवसुः ॥ १० भावार्थः ह्य = शलल्लरनमत > 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च हे सरस्वति देवि यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नर्निमित्तभूतैः अस्मदीयं यज्ञं कामयताम् । कीट्ी सरस्वती सा । शोधयित्री ,अन्नवत्क्रियावती कर्ममाप्यधननिमित्तमूता च। चोदयित्री लतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञ दंधे सरंस्वती ॥ ११ पदच्छेदः चोदयित्री । सुनतानाम् । चेतंन्ती । सुऽमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरंस्वती ॥ ११ अन्वयः चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुऽमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥ ११ भावार्थः सरस्वती इमं यज्ञं धारितवती । कीदशी सा- प्रियाणां सत्यवाक्याना प्रयित्री,शोभनवुदधियुक्ताना-मनुष्टातृणां तदीयमनुष्ेयं ज्ञापयन्ती ग्राह्या ॥ म्हो अर्णः सरंस्वती प्र चैतयति केतुनां । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ह्म शल्लरनमत 2 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च पदच्छेदः म्हः । अर्णः । सरंस्वती । प्र। चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ अन्वयः महः । अर्णः । सरस्वती । प्र। चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥१२ भावार्थः द्विविधा हि सरस्वती

विग्रहवदेवता नदीरूपा च । तत्र ूर्वाभ्यामृगभ्ां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपायते। तादृशी सरस्वती कर्मणा प्रवाहरूपेण प्रभूतमुदकं प्रकर्षेण ज्ञापयति । किं च स्वकीयेन देवतारूपेण धियः सर्वाण्यनुषठातप्रज्ञानानि विषेण दीपयति । अनुष्टानविषया बुद्धीः सर्दोतपादयतीत्यथ र्थः । ह्यु शल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च सोमसृक्तम् सोमसूक्तस्य भथममनस्य पाठः सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि । वृहस्पते रथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सवनानि विव्यधुः ॥ १ ॥ सोमसूक्तस्य प्रथममन्त्रस्य पदपाठः- सोमस्य। धारा। पवते। नृऽचक्षसः । ऋतेन। देवान्। हवते। दिवः। पर। वृहस्पतेः। रवथेन। वि। दिदुते। समुद्रासः। न। सवनानि। विव्यचुः॥ १॥ सोमसुक्तस्य प्रथममन्त्रस्य अन्वयः- नृचक्षसः सोमस्य धारा पवते ऋतेन दिवः परि देवान् हवते वृहस्पतेः रथेन वि दिद्युते समुद्रासः न सवनानि विव्यचुः । सोमसुक्तस्य परथममन्त्रस्य भावार्थः- मनुष्याणां जमानानाम् अध्व्यवादरूत्विजां द्रष्टुः सोमस्य धारा श्वोतते, यद्वासोमस्य धारा ग्रहपात्रे गच्छति, स्वकीये कर्मणि प्रव्तते। यज्ञेन युलोकस्य उपरि वर्तमानान् सोमभाजः इन्द्रादीन् हवते। यद्वा मन्त्रपालकस्य स्तोतुः शब्देन सह विद्योतते । समुद्रा इव पृथिवीं यज्ञसंबन्धीनि सवनानि आश्नुवन्ति। यद्रा यदा वृहस्पतिः शव्द करोति तेनानेन सोमेन व्याप्तानि सवनानि यज्ञ व्याघ्ुवन्ति, उद्धयः इव पृथिवीमिति । व्याकरणविदोषाः ह्यु शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च वृहस्पतेः - वृहतः पातुर्वा पाख्यितुः वा सोमस्तस्य दवितीयमनस्य पाठ :- चं त्वा वाजिन्नघ्या अभ्यनूषतायोहतं योनिमा रोहसि दयुमान । मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥ सोमसूक्तस्य द्विवितीयमन्त्रस्य पदपाठः चम्। त्वा। वाजिन्। अघ्याः । अभि । अनूषत । अयः ऽहतम् । योनिम् । आ। रोहसि। दयुऽमान। । मघोनाम्। आयुः। प्रऽतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ।२।। सोमसूक्तस्य द्विवितीयमन्त्रस्य अन्वयः- वाजिन् यं त्वा अघ्याः अमि अनूषत अयोहतं योनिं दयुमान आ रोहसि सोम मघोनाम् आयुः महि श्रवः प्रतिरन् इन्द्राय वृषा मदः पवसे । सोमसूक्तस्य दवितीयमत्रस्य भावाथः - हे अन्नवन्/ वलवन्वा सोम! यं त्वाम् अहननीयाः गावः अभिस्तुवन्ति, गोवधस्य उपपातकत्वात् हन्तुम् अयोग्याः गावः तस्मात् अध्याः उच्यन्ते। त्वयि यज्ञे आगते सति आशिरार्थ स्थिताः गावः शब्दं कर्वन्ति । यद्या अहन्तव्या ब्राह्मणाः अघ्याः, सोमे राज्ञि यज्ञे आगते सति सोमस्य राज्ञः आदरार्थम् आतिथ्येटिः भवति, तत्र बाह्मणाः मंत्रोचारणेन सोमस्य राज्ञः स्वागतं कुर्बन्ति। ईदृशः त्वं हिरण्मयेन पाणिना हतं संस्कृतं स्थानं दीप्तिमान् सन् आरोहसि। हे सोम! त्वं हविष्मताम् आयुष्यं महदन्नं यशो वा वर्धयन् इन्द्राय वर्षिता मदकरश्च पूयसे । ह्म = शलल्लरनमत (1 1 (3 ~ 3 | " श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च सोमसूकतस्य तृतीयमस्य पाठः एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः। प्रत्यङ् स विश्वा भुवनामि पप्रथे करीव्छन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा॥३॥ सोमसूक्तस्य तृतीयमत्रस्य पदपाटः- आ। इन्द्रस्य कुक्षा। पवते । मदिन्ऽतमः । ऊर्जम। वसानः । श्रवसे । सुमङ्गलः।। । कर्णम्। वसानः। श्रट सुऽमङ्गलः। । प्रत्यङ्। सः। विश्वा। भुवना। अभि । पप्रथे । कीन । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥२॥ सोमसृक्तस्य तृतीयमन्त्रस्य अन्वयः इन्द्रस्य कुक्षा आ पवते श्रवसे मदिन्तमः ऊर्ज वसानः सुमङ्गलः सः प्रत्यङ् विश्वा भुवना अमि पप्रथे कीडन् हरिः अत्यः वृषा स्यन्दते । सोमसूक्तस्य तृतीयमनस्य भावाथः- अयं सोमः इन्द्रस्य उद्रे आद्रीक्रियते, इनदरः यागेषु सोमं पिवति तस्मात् सोमः इन्द्रस्य प्रियपदार्थः, किमर्थम् इन्द्रस्य उदरे सोमः आ्रीक्रियते इति चेत्, उच्यते, यजमानस्य अन्नसिच्यर्थम। इनदरः सोमपानेन तुष्टः सन यजमानाय अन्नादियन्व्फलं ददाति। मदयितृतमः सोमो बलकरं रसमाच्छादयन् मङ्गलप्रदः भवति सः सोमःपुरस्तात् सर्वाणि भूतजातानि अमिप्रथयति । दिवि उदितः सन् क्रीडन् वेदां संक्रीडमानः हरितवर्णः अश्व इव अतनश्ीलः कामानां वर्षकः सः सोमः रसरूपेण प्रवहति । व्याकरणविशेषाः मदः तृप्तिः अस्य अस्तीति मदी, अतिशयेन मदी मदिन्तमः मु = शल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य सः सुमङ्गलः सोमस्तस्य चतुथमनरस्य पाठः - तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दशा क्षिपः । नृभिः सोम प्रच्युतो ग्रावभिः सुतो विश्वान देवाँ आ पवस्वा सहस्रजित्॥४॥ सोमसूक्तस्यचतुथमन्नस्य पद्पाठः- तम्। त्वा देवेभ्यः। मधुमत्तमम् । नरः । सहस्रऽधारम् । दुहते। दशा । क्षिपः । । नृऽभिः । सोम । प्रऽच्युतः । ग्रावऽभिः । सुतः । विश्वान् । देवान्। आ। पवस्व । सहस्रऽजित्॥४॥ सोमसुक्तस्य चतुर्थमन्नस्य अन्वयः- तं त्वा देवेभ्यः मधुमत्तमं सहस्रधारं नरः दुहते द क्षिपः सोम नृभिः प्रच्युतः ग्रावभिः सुतः सहस्रजित् विश्वान् देवान् आ पवस्व । सोमसूङ्तस्य चतुर्थमन्नस्य भावाथैः - हे सोम! तादृश ग्रहपात्रेषु स्थितम्, इन्द्रस्य प्रियम्, अन्नवन्तम्, बलप्रदम्, ब्राहमणेःअघ्याभिः गोभिः स्तुतम्, ब्राह्मणानां राजानम्, इन्द्रस्य उद्रे आसिच्यमानम्, मदिन्तमम्, अश्व इव अतनस्ीरम्, कामानां वर्षं त्वां मधुच्युतम् इनदरादिदेवेभ्यः बहुधारायुक्तं नेतारः अध्वर्ववादि - ऋत्विजो दोहनं कुर्वन्ति । हे सोम ! मनुष्यः परितः, ग्रावभिः अभिषुतः त्वं सहस्रसंख्याकधनस्य जेता, बुनो वसुनो जेता, सहस्राणां योधानां वा जेता सन् विश्वान् देवान् समन्तात् पवस्व । ह्यु = शल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च तंत्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपः । इन्द्रं सोम मादयन् दैव्यं जनं सिन्धोरिवोमिः पवमानो अर्षसि ॥५॥ सोमसुक्तस्य पञ्चममत्रस्य पदपाठः तम्। त्वा। हस्तिनः। मधुमन्तम् । अद्रिभिः । दुहन्ति । अप्सु । वृषभम्। द क्षिपः।। इन्द्रम। सोम। मादयन्। दैव्यम्। जनम्। सिन्धोःऽइव। ऊर्मिः। पवमानः। अर्षसि।।५।। सोमसूङ्तस्य पञ्चममन्नस्य अन्वयः- तं मधुमन्तं वृषभं त्वा हस्तिनः द क्षिपः अद्रिभिः अप्सु दुहन्ति सोम इन्त्र दैव्यं जनं माद्यन् सिन्धोः ऊर्मिः इव पवमानः अर्षसि । सोमसूक्तस्य पञ्चममन्नस्य भावार्थः - हे सोम! तं तादृशं इन्द्रस्य पातुम् अभिषुतम्, अतिशयेन धनानां दातारम, दातृतमम्, शत्रूणां हन्तारम् , ग्रहपात्रेषु चमसेषु च क्षरणशीलम्, यज्ञानां गोप्तारम, वसतीवरीभिः अद्भिः संमर्षणश्ीलम्,

वरणीयम्, हरितवभिुरण्यादिवरणोपितं कामानां वर्षकं त्वा सोमं हस्तयुक्ता मनुष्याः दशह्ुलयो ग्रावभिः उदकेषु रसं निष्पादयन्ति । तादृश हेसोम! इन्द्रम, देवसंबन्धिनं जनं संघं वा तर्पयन् नद्याः ऊर्मिरिव पूयमानः सन् गच्छसि ।। मु = शल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च अभिसक्तम् अभ्निमी पुरोत यज्ञस्य देवमुत्विजं । होतारं र्धातमं ॥ १ पदच्छेदः अग्निम् । ईद । पुरःऽदितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्ऽधातमम् ॥ १ अन्वयः अभ्रिम् । ईक । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रतरऽधातमम् ॥ १ भावार्थः अभ्रिनामकं देवम् ईर स्तौमि। मन्त्रः होत्रा प्रयोज्यः अतः अहं होता स्तौमि । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीषटं संपादयति, तथाभिरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यद्वा। ^रत्रघातमं ~ यागफलरूपाणां रलानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा स्तौमि ।। द्वितीयमनस्य पाठः अभिः पर्वभिकरषिभिरीयो नूतनैरुत ।स देवँ एह वक्षति ॥२ पदच्छेदः म = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च अनिः । पूर्भिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥२ अन्वयः अग्निः ।पूर्वेभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥२ भावार्थः अयम् अभिः पुरातनैः भगव्िरःप्मृतिभिः ऋषिभिः स्तुत्यः, इदानीतनेरस्माभिरपि स्तुत्यः। सः अभिः स्तुतः सन् यज्ञ देवान् हविर्भुजः आवहतु इति भावः॥ अभिनां रयिमश्वत्योषमेव दिवेदिवे । यदास वीरवत्तमं ॥३ पदच्छेदः अग्निनां । रयिम् । अश्ववत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे । यशसम् । वीरवत्ऽतमम् ॥३ अन्वयः अभ्रिना । रयिम् । अश्ववत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे । यशसम् । वीरवत्ऽतमम् ॥३ भावार्थः मु = शल्लरनमत ता श्ीचन्द्रशोसत्रसरसवतीविश्वमहावि श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च योऽयं होत्रा स्तुत्योऽगनिस्तेन अग्निना निमित्तमूतेन यजमानः धनम् प्राप्रोति । कीटं धनम् इति चेत्। प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव, न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम् घनम् । दानादिना यशोयुक्तं अतिदायेन पुतरभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम् प्राप्रोति । अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इदवेषु गच्छति ॥४ पदच्छेदः अनं । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिऽभूः । असिं । सः । इत । देवेषु । गच्छति ॥४ अन्वयः अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिऽभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४ भावार्थः हे अघने तवं यज्ञं सर्वासुदिधर परितः प्राप्तवान् असि स एव यज्ञो देवेषु तिं प्रणेतुं स्वर्गे गच्छति । अिर्होतां कविक्रतुः सत्यश्चितरशरवस्तमः । देवो देवेभिरा गंमत् ॥५ कविऽरतुः । सत्यः । चित्रश्रंवःऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥५ 14 ड म् ञ् 1 ऋ = शलल्लरवनमत ः वेदाः उपनिषदश्च अन्वयः अभ्रिः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥५ भावार्थः अयम् अग्निदेवः अन्व्वरहविर्भोजिभिः सह अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽभनिः इति चेत् । होमनिष्पादकः कविक्रतुः, कान्तप्रज्ञः कान्तकर्मा वा अनृतरहितःअतियेन विविधकीर्तियुक्तः ाद्यःसः फलमवर्यं प्रयच्छतीति भावः। षष्ठमन्बस्य पाठः यदुग दृशयुषे त्वम्रे भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यर्मगिरः ॥६ पदच्छेदः यत् । अङ्ग । दाशुष । त्वम् । अग्र । भद्रम् । करिष्यसि । तवं । इत् । तत् । सत्यम् । अङ्गिरः ॥६ अन्वयः यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यम् । अगिरः ॥६ भावार्थः हे अग्ने त्वं हवि्दत्तवते यजमानाय ततम्रत्यर्थ यत् भद्रं वित्तगृहप्रजापशयुरूपं कल्याणं करिष्यसि तत् भद्र तवैव सुखहेतुः। हे अङ्गिरः अमरे! यजमानस्य विज्ञादिसंपत्तो सत्यामुत्तरकत्वनुठानेनामनरेव सुखं भवति । मु = शल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च उप् त्वमन दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो मरंत् एमसि ॥७ पदच्छेदः उप। त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषांऽवस्तः । धिया । वयम् । नमः । भरंन्तः । आ । इमसि ॥७ अन्वयः उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् । नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥७ भावार्थः हे अग्ने अनुषटातारोवयम् प्रतिदिनं रात्रावहनि च बुच्या नमस्कारं संपादयन्तः त्वामागच्छामः । राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं सवे दमे। ॥८ पदच्छेदः राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥८ अन्वयः यु = शल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥८ भावार्थः पूरवमत्रे त्वामुपैम इत्यभिमुदिदयोक्तम् । कीटडां त्वाम् इति चेत् । दीप्यमानम् अध्वराणां राक्षसकृतहिसारहितानां यज्ञानां रक्षकम् सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्यपौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् । आहुत्याधारमं दृषा शाखप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिः वर्धमानम् अभिम् उपमः इति भावः ।। स नः पितेव सुलवेऽ्न सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९ पदच्छेदः सः। नः । पिताऽदव । सुले । अग्न । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९ अन्वयः सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९ भावार्थः हे अघ्ने सः त्वं अस्मदर्थं शोभनप्रियुक्तः भव । तथा अस्माकं विनााराहित्यर्थं समवेतो भव । मु = शल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च वरुणसूक्तम् वरुणस्य भ्थममंनस्य पाठः - प्र ुधयुवं वरुणाय प्रष्ठ मतिं वसिष्ठ मीछ्हुषे भरस्व ॥ य ईमवाच करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं वृहन्तम्॥ ९॥ वरुणसुक्तस्य प्रथममंनस्य पदपाठः प्र। शुन्ध्युवम्। वरुणाय । प्रष्ठाम्। मतिम् । वसिष्ठ । मीकछहुषे । भरस्व। । यः। ईम्। अर्वाञ्रम्। करते। यजत्रम्। सहस्रऽमघम्। वृषणम्। वृहन्तम्॥ १॥ वरुणसूक्तस्य प्रथमर्मत्रस्य अन्वयः- वसिष्ठ मीकरहुषे वरुणाय शुन्ध्युवं प्रष्ठा मतिं प्र भरस्व यः ईम् अर्वां करते यजत्रं सहस्रमघं वृषणं वृहन्तम्। वरुणसूक्तस्य प्रथममंतरस्य भावार्थः - ऋषिः अत्र आत्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियोजनं करोति । हे वसिष्ठ! तवं सेक्रे वरुणाय शोधयित्रीं स्वतः एव शुद्धा प्रियतमां स्तुतिं कथय । यो वरुणः एलं सूर्यम्

अस्मदमिमुखम् अन्तरिक्षे करोति, तस्मै वरुणाय स्तुतिं प्रापय । वरुणसक्तसयदवितीयमंनस्य पाठः- मु = शल्लरनमत श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च अधा न्वस्य सन्टडं जगन्वानमेरनीकं वरुणस्य मंसि ॥ स्वर्यददमन्नधिपा उ अन्धोभि मा वपुशाये निनीयात् ॥ २ ॥ वरूणसुक्तस्य द्वितीयरमंत्रस्य पदपाठः अध। तु। अस्य। सम्ऽटृशम्। जगन्वान्। अ्नेः। अनीकम्। वरुणस्य। मंसि। । स्वः। यत्। अर्मन्। अधिऽपाः । ऊँ इति। अन्धः। अभि। मा। वपुः। द्दशये। निनीयात्॥२॥ वरुणसूक्तस्य द्वितीयर्मत्रंस्य अन्वयः - अध अस्य वरुणस्य सन्टशं नु जगन्वान् अग्नः अनीकं मंसि यत् स्वः अहमन् अन्धः अधिपाः मा द्दशये वपुः अभि निनीयात् उ। वरुणसूतस्य द्वितीयमंतरस्य भावाथः- इदानीं अस्य वरुणस्य संदर्शनं शीघ्रं गतवान, अहम् अप्नः ज्वालालक्षणं सामिषेनीभिः स्तोत्रं करोमि, तं वरुणं यष्टम स्तोत्रं करोमि । यदा वरुणः मङ्गलकरम् सोमलक्षणमधिपाता भवति, तदानीं मम दशनाय आत्मीयं रूपम् अभिप्रापनं कुर्यात् । वरुणसूक्तस्य तूतीयमंत्रस्य पाठ :- आ यदु रुदाव वरुणश्च नावं प्र यत् समुद्रमीरयाव मध्यम् ॥ अधि यदपां सुभिश्वराव प्र ईह्वयावहे शुभे कम् ॥ २ ॥ ह्यु = शल्लरनमत 10 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च वरुणसुक्तस्य तृतीयमंत्रस्य पदपाठः - आ। यत्। रुहाव। वरुणः । च । नावम्। प्र । यत्। समुद्रम् । ईरयाव । मध्यम्।। अधि। यत्। अपाम्। सुऽभिः । चराव। प्र । प्ररईं। ईङ्यावहे। शमे । कम्॥३॥ वरुणसूक्तस्य तृतीयमंत्रस्य अन्वयः- यत् वरुणः च नावम् आरुहाव समुद्रं ध्यं प्र ईरयाव यत् अपां सुभिः अधि चराव प्रवे शुभे कं ्रेङ्यावहे। वरूणसूक्तस्य तृतीयमस्य भावाथः- यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं वरुणश्च द्वावपि तरणसाधनभूतां नौकां आरूढौ अभवाव, आरोहानन्तरं च वां तां च नावं यदा समुद्रमध्यस्थानम् उपरि गन्िभिः अन्याभिः अपि नभिः वर्तवहे। आवां तदानीं शोभार्थं नौरूपायां दोलायामेव ऊर्मिभिः इतस्ततः प्रविचलन्तौ आनन्दं यथा भवति तथा संक्रीडावहै। वरुणसूक्तस्य चतुथमस्य पाठः- वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधाद्दषिं चकार स्वपा महोभिः ॥ स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अहां यान्नु यावस्ततनन्यादुषासः ॥ ४॥ वरुणसूक्तस्य चतुर्धमंत्रस्य पदपाठः ~ वसि्ठम्। ह। वरुणः। नावि। आ । अधात्। ऋषिम् । चकार । सुऽअपाः । महः ऽभिः ।। स्तोतारम्। विप्रः। सुदिनऽत्वे। अदहवाम्। यात्। नु। द्ावः। ततनन्। यात। उषसः। ।४।। वरुणसूक्तस्य चतुर्थमंत्रस्य अन्वयः- वरुणः ह वसिष्ठं नावि आ अधात् ऋषिं महोभिः स्वपाः चकार विप्रः अहां सुदिनत्वे स्तोतारं यावः यात् ह्यु = शलल्लरवमत 11 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च उषसः यात् नु ततनन्। वरुणसूक्तस्य चतुर्थमंत्रस्य भावाथैः- वरुणः वसिष्ठं स्वकीयां नौकायां आरोहयत् । तथा वरुणः तम् ऋषिं तेजोभिः स्तुतिकर्तारं शोभनकर्माणं चकार। अपि च मेधावी वरुणः सुदिनानि अहानि अस्मै चकार । वरुणो दिवसानां मध्ये सुदिनत्व यत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तुतिकरतारम् स्थापितवान् यातो दिवसान् यातीः उषसोपलक्षिता रात्रीः च क्षिप्र सर्यात्मना विस्तारयन् । वरुणसूक्तस्य पञ्चममंत्रस्य पाठ क त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यद्वृकं पुरा चित् ॥ बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रं जगमा गृहं ते॥५॥ वरुणसुक्तस्य पन्वममंत्रस्य पद्पाठः- क्। त्यानि। नो। सख्या। वभूवुः। सचावहे इति। यत्। अवृकम्। पुरा। चित्।। वृहन्तम्। मानम्। वरुण । स्वधाऽवः । सहस दारम् । जगम । गृहम् । ते।।५॥ वरुणसुक्तस्य प्चममंत्रस्य अन्वयः वरुण क त्यानि नौ सख्या बभूवुः पुरा यत् अवृकं सचावहे चित् स्वधावः ते गृहं जगम वृहन्तं मानं सदस्द्वारम् । वरूणसूक्तस्य पञ्चममंतरस्य भावार्थः - हे वरूण! क तानि आवयोः सख्यानि अभवन् इति वरुणमपश्यन्नाह - पूर्वकालस्य स्तेनवर्जितम् आत्यन्तिकं मु = ल्लवण 1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च यत्सख्यम् अस्ति तदावां सेवावहे। किञ्च हे! वरुण त्वदीयं महान्तं, सर्वभूतजातस्य परिच्छेदकं बहुारं च गृहं गच्छानि। वरुणसुक्तस्य षष्टमंतरस्य पाठः - य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन् त्वामागांसि कृणवत् सखा ते। मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम यन्धि ष्मा विप्रः स्तुवते वरूथम् ॥६॥ वरुणसुक्तस्य षष्ठमंत्रस्य पदपाठः चः। आपिः। नित्यः। वरुण। प्रियः। सन। त्वाम्। आगांसि। कृणवत्। सखा । ते।। मा। ते। एनस्वन्तः। यक्षिन् । भुजेम । यन्धि । स्म । विप्रः । स्तुवते । वरूथम्॥६॥ वरूणसूक्तस्य षषठमंतरस्य अन्वयः- वरुण यः नित्यः आपिः प्रियः सन् त्वाम् आगांसि कृणवत् ते सखा यक्षिन ते एनस्वन्तः मा भुजेम मेधावी स्तुवते वरूथं यन्धि स्म । वरुणसुक्तस्य षष्ठमंत्रस्य भावाथैः हे वरुण! यो वसिष्ठः नित्यो ज्ञातिः, यः पूर्व प्रियः सन् तव अनिष्टानि अकरोत्, सः तव प्रियः अस्तु। हे पूजावन् वरुण! तव स्वभूता वयं पापफलं मा मुञ्महि। वयं त्वत्मरसादात् पापरहितः भवेम। मेधावी त्वं च स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय धुवं गृहं प्यच्छ। वरुणसूक्तस्य सपतमर्ंनस्य पाठः - ऋ = लललम 1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च धरुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत् पारं वरुणो मुमोचत् । अवो वन्वाना अदितेरुपस्थायूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ वरुणसूक्तस्य सप्तममंत्रस्य पदपाठः- श्रुवासु। त्वा। आसु । क्षितिषु । क्षियन्तः । वि । अस्मत् । पारम् । वरुणः । मुमोचत् । । अवः। वन्वानाः। अदितेः। उपस्थात् । यूयम्। पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः। ।७।। वरुणसुक्तस्य सप्तममंत्रस्य अन्वयः- धरुवासु आसु क्षितिषु क्षियन्तः वरुण त्वा अस्मत् पाशं वि मुमोचत् अदितेः उपस्थात् अवः वन्वानाः युयं स्वस्तिभिः सदा नः पात। वरुणसुक्तस्य सप्तमस्य भावाः ~ हे वरुण! नित्यासु आसु परिद्दश्यमानासु कासुचित् भूमिषु निवसन्तो वयं । तवां स्तोत्रं कुर्मः। सः वरुणः अस्मात् पापं विमुमोक्तं तथा अखण्डायाः पृथिव्याः उपस्थानात्वरुणेन दत्तं रक्षणं संभजमानाः वयं भवेम । हे वरुण! त्वम् अविनादोः सर्वदा अस्मान् रक्षत। सारांशः इन्द्रसक्ते अभिषुतस्य सोमस्य इन्द्रस्य प्रीतिविषयत्वं स्थापितं भवति प्रतिमं सोमस्यतामदइन्ृचकारइतिश्रवणात्। तत्र अनेकाः कथाः अपि प्रतिपादिताः सन्ति ।तेन वेद्कालस्यापि ज्ञानं प्राप्तुं शक्यते अस्माभिः । एवमेव अश्विनीसुक्ते अश्विनीदेवतयोः विषये प्रबन्धः विद्यते । तथा विश्वदेवनामकदेवानामपि कीरतनं द्दश्यते ।

अनन्तरं सरस्वतीदेव्याः मन्त्राः पठिताः । पूजायां इमे मनाः यु = शलल्लरनमत १) 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च उपयुज्यन्ते इति तस्य लाभः । सोमसूक्त रज्ञः सोमस्य कीर्तनं वर्तते । अभिषुतस्य सोमस्य प्रयोजनानि च तत्र उक्तानि । अग्निसूक्ते अग्निदेवतायाः कीदृशफलप्रदत्वमिति विज्ञायते । इदमेव वेदस्य प्रथमं सूक्तं भवति वेदस्य इति तद्विशेषोपि ज्ञातुं शक्यते । वरुणसूक्ते वरुणदेवतायाः वर्णनं द्रष्टुं शक्यते । वरुणजपादिषु तत्प्रयोगस्यापि महत्वं ज्ञातुं शक्यते । बोधमश्ाः 1. इन्द्रसक्तेकतिमन्त्राःसन्ति? कस्यअभिषवनकर्तव्यम्? सरस्वतीमन्त्रःकस्मिन्सृक्तेवियते? 2. 3. 4. अ्निसृक्तस्यप्रथममन्त्रःकः? 5. वरुणसूक्तेकतिमन्त्राःसन्ति? इान्दावली 1.विविदे 2.उषसः 3. अस्िधः 4. चित्रभानो 5. चोदयित्री ऋ = ललतम >) 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः 6. चित्रश्रवस्तमः 7. ईड्यः 8. अध्वरम् 9. स्वधावः 10. वन्वानाः सन्दर्भयन्थः 1. ऋ्वेदभाष्यम्, सायणाचार्यकृतम्.वेदिकसंशोधनमण्डल्,पुना सहायकग्रन्थाः 1. सूक्तसद्गः, पण्डितरामरामानुजाचार्यः, 2017 2. वेदिकसुक्तसंग्रहः, गीताप्रेस, गोरख्पुर् बोधपशनोत्तराणि 1. 10 2. सोमस्य 3. अश्विनी 4. अ्निमीटेदतिमन्त्रः वेदाः उपनिषदश्च ह्यु = शलल्लरवमतत 1) श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च 5. ५, अभ्यासपरश्नाः 1. सर्वेमन्त्राःकण्ठस्थीकरणीयाः 2. इ्दरसूक्तस्थमन्त्रानांपदच्छेदेकृत्वाअन्वयःकरणीयः 3. अभिसृक्तेप्रतिमन्विद्यमानाःधातवःदसुलकारेषुलेखनीयाः यमु = शल्लरनमत पाठस्वना - वेदाः उपनिषदश्च । | श्रीः।। कटोपनिषत्- खण्डः ५ प्रस्तावना उदेश्यम् मूलपाठः सारांशः वोधप्रशनाः शब्दावली सन्दर्भग्न्थाः सहायकग्रन्धाः वोधप्रशरोत्तराणि अभ्यासप्रनाः ह्यु = शल्लरनमत वेदाः उपनिषदश्च प्रस्तावना श्रुतिः खलु वेदान्तस्य उत्तरमीमांसायाः वा आदिः। किन्तु उपनिषदुक्तविषयाणां बोधः सारल्येन न भवति। तजातानाम् अर्थानां ज्ञाने भ्रान्ताः स्यु छीका इति निश्चित्य तत्सारोन्मोचनाय शाखस्य च रक्षणाय ग्रन्थान्तराणि विरचितानि। वेदान्तस्य विषयः खलु जीवब्रह्मणोः एेक्यं यत्शुद्धचैतन्यम्। उपनिषदः वेदान्तत्वात्समान एव विषयः। उपनिषदः तदेव प्रतिपाद्यन्ति। कृष्णययुरवेदस्य कठटशाखायां प्राप्यते इयं कठोपनिषत्, कटशाखायां पठिततवात् अस्याः कटठेति नाम। काठकोपनिषद् इत्यपि उच्यते सम्प्रदाये। इयं पद्यात्मिका। अत्र दौ अध्यायौ स्तः। प्रत्यध्यायं तिस्रः व्यः लसन्ति। कटठोपनिषदि खलु आख्यायिकामुखेन ब्रह्मविद्या उपदिष्टा आख्यायिकायाः विषय ब्रह्मविद्यास्तुतिः एव। आख्यायिकात्रह्मविद्यास्तुत्यथौ इति शङ्कभगवत्पादाः तदीये कटठोपनिषद्धष्ये। यथा प्रथमतः एव नचिकेतोपाख्यानं विद्यते । तथाहि- कदाचित् वाजश्रवसः विश्वजिन्नामकं यागमाचरितवान्। अस्मिन्यागे सर्वमेव दक्षिणात्वेन दातव्यं भवति। तस्य पुत्रः आसीनचिकेताः। स च वारकः आसीत्। वाजश्रवसेन जीरणंगावः दक्षिणात्वेन दीयन्ते इति दृष्टा नचिकेताःविचारयामास यत् अधमदक्षिणादानेन पितुःपापं स्यात्। तेन च तस्मिन्शरद्धा आविवेश। अथ स श्रद्धावान्पितरमुवाच पितः! मां कस्मै दास्यसीति। वालकस्य वचनमिति मत्वा यदा वाजश्रवसः कर्णं न ददौ तदा वारं वारं नचिकेताः स्ववाक्यावर्तनं कृतवान्। ततः कुपितः सन् स उवाच मृत्यवे त्वं द्दामीति। तदैव सहसा किमिदं मया उक्तमिति चिन्नमनाः संवृत्तः वाजश्रवसः। किन्तु नचिकेतास्तु श्रद्धावान् तत्र गत्वा यमात् वरत्रयं लवध्ववान् तत्र प्रथमं वरम् इष्टवान् अहमत्र आगतः इति पिता निश्चयेन उत्कण्ठितः वर्तते । तस्मात् तस्य शान्तिःयथा स्यात्तथा, अपि च ह्यु = शलल्लरवनमतत 1 (3 ~ 3 | श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च भवत् सकाशात् गमनात् परं प्रेतलोकाद्वच्छामि इत्यतः मां पूर्वमिव जानीयात् इति करोत्विति। यमः सन्तुष्टः सन् ईप्सितं वरं ददौ। ततः स द्वितीयवरम् एेच्छत्- स्वर्गलोके है मृत्यो त्वं नासि। पिपासादिदुःखमपि नास्ति । तस्मात्देयमतं स्वर्गलोकप्रािसाधनं अभि बरहीति । तदा यमःअभ्िविदां शिक्षापयामास नचिकेतसे। ततः तृतीयं वरं वृणुते यत्मनुष्े प्रते सति केचन वदन्ति अस्ति केचननास्तीति वदन्ति। अस्मिन्विषये या विद्या भवति तां मे बरहीति। मृत्युरुवाच अयं विषयो देवैरपि पृष्टः इति। किन्तु अयं स्निग्धमनाः यमं न त्यक्तवान्। तस्य दृढतरमनोभावं ष्ठा यमः तम् उपदिदेश। एवमेव अस्याम्उपनिषदि ब्रह्मतत्वप्रतिष्ठापकमन््ाः सन्तिवहवः। किञ्चित्तावत् उदाहियते परिचयाय - तत्र रथरूपककल्पनात्मको म्रः बहुप्रसिद्धः। तथाहि जीवात्मा एव रथी रथस्वामी, शरीरं तु बुद्धिः सारथिः, मनः च, तत्र इन्द्रियाणि अश्वाः, तथा च गमनमार्गस्तु इन्द्रियविषयाः इति कल्पितम्। तेन शरीरेन्द्रियमनःसहित एव आत्मा मनीषिभिः संसारी इत्युच्यते। तेन केवलस्य आत्मनः भोक्तृत्वं निराकृतम्। कथं तर्हि प्राप्यते आत्मत्वप्राप्तिः इति चेत् रथी सत्पुरुषः चेत्सम्भवेत्, नोचेतदषटेन रथिना आत्मावापतिः कपोलकल्पितेव इति। उदेश्यम् 1. कटोपनिषद्ः विषयाः सरलया रीत्या ज्ञायन्ते 2. बालकस्य नचिकेतसः पितृभक्तिः ज्ञायते हक्तुमः 3. आत्मतत्वं सङ्खपेण ज्ञातुं शक्यते म = शलल्लरनमत ४ 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च 4. परमात्मस्वरूपं किमिति ज्ञायते 5. शिष्यस्य लक्षणं स्पष्टं ज्ञायते मूलपाठः प्रथमाध्याये प्रथमा वही ॐ उन् ह वैवाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १॥ तंह कुमारसन्तं दक्षिणासुनीयमानासुश्चदधाविवेश सोऽमन्यत ॥ २॥ पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा नाम तेखोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३॥ स होवाच पितरं तत कस्मैमां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं तंहोवाच मृत्यवेत्वा ददामीति ॥ ४॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः । किं स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५॥ अनुपश्य यथा पूर्व प्रतिपश्य तथाऽपरे। सस्यमिव मर्त्यः पच्यतेसस्यमिवाजायतेपुनः ॥ ६॥ वैश्वानरः प्रविरात्यतिथिर्ाह्मणोगृहान् । तस्यैताँ शान्तं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७॥ आशप्रतीकषसंगतंसूनुताचेष्पूतपत्रपर्च्व सर्वान् । एतदङ् पुरुषस्याल्पमेधसोयस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणोगृदे ॥ ८॥ तिख्रोरावीर्यदवात्सीरमृदेमेऽनश्चन् बरहमन्नतिधिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तुब्रहमन् स्वस्ति मेऽस्तुतस्मात्मति तरन्वरान्वृणीष्व ॥ ९॥ मु = शलल्लरनमत 21 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्ीतमन्यर्गोतमोमाऽमि मृत्यो। त्वत्मसृष्टं माऽभिवदेत्मतीतएतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे॥ १०॥ यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीतओदालकिरारुणिर्मत्मसृषटः । सुखैरारीः शयिता वीतमन्युःतवां ददृशिवान्मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥ ११॥ स्वगे रोके न भयं किंचनास्ति न ततर त्वं न जरया विभेति । उभेतीर्त्वाऽशनायापिपासेशोकातिगोमोदतेस्वर्गलोके ॥ १२॥ स त्वमि स्नग्यमध्येषि मृत्योपरहि तवंश्रदधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्तएतु द्वितीयेन वृणेवरेण ॥ १२॥ पर तेत्रवीमि तदुमेनिबोधस्वरग्यमभ्ि नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकाप्तिमथोप्रतिषठंविदधि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४॥ लोकादिमिं तमुवाच तस्मैया इष्टका यावतीर्वा यथा वा । स चापि तत्प्यवदद्यथोक्तंअथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ ९५॥ तमब्रवीत् प्रीयमाणोमहात्मावरं तवेहाद्य ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भविताऽयमभिःसृद्का चेमामनेकरूपां गृहाण॥ १६॥ त्रिणाचिकेतखिभिरेत्य सन्धित्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू। मु = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च ब्रह्मजज्ञं देवमीयं विदित्वानिचाय्येमौँशान्तिमत्यन्तमेति॥ १७॥ त्रिणाचिकेतखयमेतद्विदित्वा य एवं विदवंशचिनुतेनाचिकेतम् । स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोयशोकातिगोमोदतेस्वर्गलोके ॥ १८॥ एष तेऽभिरनचिकेतः स्वरग्योयमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतम्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासःतृतीयं वरं नचिकेतोवृणीष्व ॥ १९॥ येयं प्रेतेविचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्धियामनुरिष्टस्त्वयाऽहंवराणामेष वरस्तृतीयः॥ २०॥ देवैरत्रापि विचिकिस्तितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतोवृणीष्वमा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम्॥ २१॥ देवैरत्रापि विचिकिस्तितं किलत्वंच मृत्योयन्न सुज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्योन कभ्योनान्योवरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२॥ शतायुषः पुत्रपत्रान्वृणीष्वावहून्पशन् हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्वस्वयं च जीव शरदोयावदिच्छसि ॥ २३॥ एततुल्यं यदि मन्यसेवरवृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । महाभूमोनचिकेतस्त्वमेधिकामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४॥ ऋ = ललम ४1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च येयेकामा दुर्लभा मर्त्यलोकेसर्वान् कामाँडछन्द्तः प्रार्थयस्व । ^ | इमा रामाः सरथाः सतुरयान ददशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्मत्ताभिः परिचारयस्वनचिकेतोमरणं माऽनुप्राक्षीः ॥ २५॥ श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । पि सवं जीवितमल्पमेवतवैव नतयमते अपि सर्वं जीवितमल्पमेवतवैव वाहास्तव नृत्यगीते॥ २६॥ न वित्तेन तर्पणीयोमनुष्योलप्स्यामहेवित्तमद्रष् चेत्त्वा । जीविष्यामोयावदीरिष्यसि तवंवरस्तुमेवरणीयः स एव ॥ २७॥ अजीर्यताममृतानामुपेत्यजीर्यन्मर्त्यः कधःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानअतिरदीर्े जीवितेकोरमेत ॥ २८॥ यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्योयत्साम्परायेमहति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरोगृटमनुप्रवि्टोनान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते॥ २९॥ ॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये प्रथमा वह्री ॥ प्रथमाध्याये प्रथमवह्लीसारः वाजश्रवाः यज्ञफलकामनया सर्व दानं कृतवान्। वाजश्रवसश्चनचिकेता नाम पुत्रः आसीत् । यदा दक्षिणा गृह्णाति स्म तदा कुमार एव नचिकेता आद्रविचारेन पूरितः अभवत् । दोग्धुमसमर्थाः निरर्थकाः च मु = शलल्लरनमत ४ 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च गावः यः दानं करोति सः आनन्दविहीनान् लोकान गच्छति। स पितरमुवाच हे पिता मां कस्मै दास्यसि ? पुनः पुनः द्वितीयवारं तृतीयवारं च पूषठेस पिता एवम् उक्तवान् तवां मृत्युं द्दामि इति । सर्वेषां मध्ये अग्रगामी भवामि सर्वेषां मध्ये मध्यगामी भवामि न तु पशचाद्रामी इति स अचिन्तयत्। स यमलोकं गतवान्। यथा अग्निः प्रविशति तथा ब्राह्मणपुत्रः नचिकेताः अपि यमपुरीं प्रविशति । अतः तस्य सत्कारे कृते सति पद्युपत्रादिरूपान् फलान् भुङ्क्ते पुरुषः इति ज्ञात्वा यमोऽपि तं पृष्टवान् किमपेक्षतमिति ।रातरित्रयं यमपर्या उषितः त्वमिति कृत्वावरतरयं पृच्छ्यताम् । ततः प्रथमवरेण मम पितुः कोधामावः,एं मम पुनर्गमनसमये इतःपूर्व मदुपरि यादृशी प्रीतिः आसीत् तादृशी प्रीतिः अपेक्षिता इति प्ाथितवान्। यमः उवाच ममानुमत्या भवत्पितुः मवन्तं विजानाति वं पूर्ववदेव प्रीत्या विश्वसिति । तस्य कोपोऽपि अपनो दग्ध इव नष्टो भवति। सः द्वितीयवरेण अ्निविद्यां अयाचत् । ततः यमः तं समाग्रां अग्निविद्या व स्वर्गस्य साधनानि च उपदिष्टवान् । अनन्तरं नचिकेताः तस्य अनृच्चारणं कृतवान् । यत् यमेन उक्तम् । ततःपरं नचिकेताः अपृच्छत् "केचन वदन्ति मरणानन्तरं आत्मा तिष्ठतीति, अन्ये तु आत्मा न तिष्ठतीति अतः मम सन्देहो जातः,मां आत्मविदां उपदिशतु "इति । यमः वदति "भोः पूर्वकाले भगवतोऽपि एतादृशसन्देदः अस्त्येव अतः मां एतादृरपरश्नान् मा पृच्छतु अन्यत्किमपि पृच्छतु" इति । नचिकेताः वदति "भवतु ब्रह्मणोऽपि सन्देहः अथापि भवन्तं विना एतद्विषये कोपि उपदेष्टा नास्ति, एवं एतदपेक्षया अन्यद्वरं न याचे" इति । तस्य मनोदाव्यं शोधनाय यमः बहुधा पडपुत्रान् ददामि इति रीत्या प्रतारितवान् । अथापि नचिकेताः अत्यन्तदृटसङ्कल्पः आत्मविद्यामेव पुनःपुनः अयाचत् । ऋ = ललतम ४1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च हितीयवही अन्यच्छरेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उमे नानार्थ पुरुषं सिनीतः । तयोः श्रेयः आदधानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ।।१ ।। श्रेयश्च प्रयश्च मनुष्यमेतः तोसम्परीत्य विविनक्ति धीरः । शरेयोदि धीरोऽभि ्यसोवृणीतेप्रेयोमन्दोयोगकषेमदरणीते॥ २॥ स तवं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामानअभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः । नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तोयस्यां मजन्ति वहवोमनुष्याः॥ ३॥ दूरमेते विपरीतेविषूचीअविद्या याच वियति ज्ञाता । विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४॥ अविद्यायामन्तरवर्तमानाःस्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाअन्धेनेव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५॥ न साम्परायः प्रतिभाति वालप्मा्यन्तं वित्तमोहेन मूटम् । अयं लोकोनास्ति पर इति

मानीपुनः पुनर्वशमापद्यतेमे॥ ६॥ श्रवणायापि बहमिर्यो न लभ्यःशरण्वन्तोऽपि वहवोयं न वियः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाआश्चरयो ज्ञाता कुशलानुरिष्टः ॥ ७॥ मु = शलल्लरवनमत १ श्रीचन्द्ररेखरेनद्रसरस्वतीविश्वमदहाविद्याल्यः वेदाः उपनिषदश्च न नरेणावरेण प्रोक्त एषसुविज्ञेयोबहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्तिअणीयान् हयतरक्रमणुप्रमाणात् ॥ ८॥ नैषा तर्केण मतिरपनेयाप्रक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासित्वाद्दङखोभूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९॥ जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यंन हयधुवैः प्राप्यतेदि धुवं तत् । ततोमया नाचिकेतश्चितोऽभनिःअनित्ये्रवयैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १०॥ कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठंकतोरानन्त्यमभयस्य पारम् । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठ दृष्ृधृत्या धीरोनचिकेतोऽत्प्राक्षीः ॥ ११॥ तं दर्दशं गृटमनुप्रविष्टगुहाहितं गहरं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवंमत्वा धीरोदर्ष्ोकोजहाति ॥ १२॥ एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृदय म्प्य धरम्यमणुमेतमाप्य । स मोदतेमोदनीयंहि लब्ध्वाविवृतंसद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधमादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताचच भव्याचयत्तत्पर्यसि तदद् ॥ १४॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तितपांसि सर्वाणिच यद्वदन्ति । मु = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च यदिच्छन्तो्रहमचर्यं चरन्तितत्तेपदं सङ्ग्रेण बवीम्योमित्येतत्॥ १५॥ एतच्यवाक्षरं ब्रह्म एतच्यवाक्षरं परम् । 'एतच्येवकषरं ज्ञात्वा योयदिच्छति तस्य तत्॥ १६॥ एतदाकम्बनेश्रेमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते॥ १७॥ न जायतेभ्रियतेवा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न वभूव कश्चित् । अजोनित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यतेहन्यमानेशरीरे॥ १८॥ हन्ता चेन्मन्यतेहन्तँहतश्ेन्मन्यतेहतम् । उभोतोन विजानीतोनारयंहन्तिन हन्यते॥ १९॥ अणोरणीयान्महतोमहीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितोगुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोकोधातुप्रसादान्महिमानमात्मनः॥ २०॥ आसीनोदूरं जति शयानोयाति सर्वतः । कस्तं मदामदं देवं मदन्योज्ञातुम्हति॥ २१॥ अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरोन शोचति॥ २२॥ मु = शलल्लरनमत ४1 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुतेतेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुतेतनू्ः; स्वाम् ॥ २३॥ नाविरतोदुश्चरितान्नाशान्तोनासमाहितः । नाशान्तमानसोवाऽपि प्रज्ञानेनेनमारुयात् ॥ २४॥ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभेभवत ओदनः । मृतयरयस्योपसेचनं क इत्था वेद् यत्र सः ॥ २५॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीया वही ॥ प्रथमाध्याये द्वितीयव्ठीसारः यमः तस्य दत्वं ष्टा आत्मोपदेशं कर्तुं आरब्धवान् । तत्र आदौ मुमुक्षोः महिमा प्रतिपादितं तथा हि मनुष्यस्य मार्गं भवति । एकः श्रेयो मार्गः द्वितीयः प्रेयो मार्गः । ततर भ्रेयोमार्म यः स्वीकरोति तस्व उत्तमगतिः भवति । यः प्रयोमार्गं स्वीकरोति सः पतति । विद्धस्तावत् यः श्रेयोमार्ग स्वीकरोति स एव प्ेयोमार्गस्वीकर्ता तु लोकिकाकामनाविष्टः मूढो भवति ।अतः हे नचिकेत! भवान् प्रेयोमार्मं त्यक्तवा श्रेयोमार्ग प्रति आगच्छतीति भाति । विद्याविद्येति द्वे विभागे स्तः तदुभयं ज्ञात्वा अपि विद्वान् विद्यामेव स्वीकरिष्यति न तु अविद्याम् ।अविदयाग्रस्तो दि स्वयमेव विद्धानिति मनुते मूटरूपेण अनन्तरं कष्टं अनुभवति । एवं आत्मज्ञानं तावत् अत्यन्तं दुरभं भवति ।वक्तापि दुर्कभः श्रोतापि दुलभः इति आत्मप्राशस्त्यं यमेन उपदिष्टम् । इदं सर्व श्रुत्वा नचिकेताः यमं पृष्टवान् "प्राप्यं वस्तु किं यत् वेदे प्रतिपादितं सकलवेदान्ते च प्रतिपादितं यत् ओ्कारररूपं इति वस्तु तद्वद्?"इति । एतच्छ्रुत्वा यमः उत्तरं मु = शलल्लरनमत 1 (3 ~ 3 | श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च वदति "ओमिति ब्रह्मणो वाचकं यः सर्वं फलम्रदः भवति । ओं कारेण मनुष्यः परत्र्म जानाति। तदनुभवतिच । ततः परं आत्मोपदेशः आरब्धः, अयं आत्मा न जायते न नश्यति । तस्य आदिः अन्तोऽपि नास्ति तस्य उत्पादयितापि नास्ति नाशकोपि नास्ति । यदि नाशकः चिन्तयति आत्मा नाशयितुं शक्रोतीति । यदि मनुष्यः स्वयं आत्मा नष्टः इति चिन्तयति । सः मृटो भविष्यति ततः नष्टो भवति ।अयं आत्मा अणोः अणीयान् भवति महतः महीयान् भवति । जीवस्य हृदयगुहायां वसति । ईद्दशं आत्मानं यः जानाति स एव विद्ान्भवति तस्य मुक्तिर्भवति । ऋ = शल्लरनमत 1 (3 ~ 3 बा श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च तृतीयव्ह्नी ऋतं पिवन्तोसुकृतस्य लोकेगुहा प्रवष्टोपरमेपरार्धे । छायातपोव्रह्मविदोवदन्तिपञ्चाग्मयोयेच त्रिणाचिकेताः ॥ १॥ यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् । अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतंशकेमहि ॥ २॥ आत्मारनैरथितं विद्धि शरीररथमेव तु। बुद्ध तुसारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३॥ इन्द्रियाणि हयानाहर्विषयास्तेषुगोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्दरियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५॥ यस्तुविज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वङ्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७॥ म = शलल्लरवनमत 1 (3 ~ 3 बा श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च चस्तुविज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा रुचिः । स तुतत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते॥ ८॥ विज्ञानसारथिर्यस्तुमनः प्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९॥ इन्द्येभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तुपरा वद्िवद्ेरात्मा महान्परः ॥ १०॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तापुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११॥ एष सर्वेषुभूतेषुगृढोऽऽत्मा न प्रकाशते। ्यतेत्व्यया वचया सुकष्मया सूमदर्शिमिः ॥ १२॥ यच्छेद्ा्यनसी प्राज्ञस्तयच्छेजज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तयच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३॥ उत्तिष्ठत जाग्रतप्राप्य वरान्निबोधत । ्षरस्य धारा निशिता दुरत्ययादुर्म पथस्तत्कवयोवदन्ति ॥ ९४॥ अशाब्दुमस्परशशमरूपमव्ययंतथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । ऋ = शल्लरनमत 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अनाद्यनन्तं महतः परं धुवंनिचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रक्तं सनातनम् । उक्तवा शरुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते॥ १६॥ य इमं परमं गुह्य श्रावयेद्

ब्रह्मसंसदि प्रयतः श्राद्धकालेवा तदानन्त्याय कल्पते। तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीया वद्ध ॥ प्रथमाध्याये तृतीयवह्वीसारः अस्यां वल्यां मोक्षपरापिसाधनं उपदिद्यति यमः तत्र आदौ जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपं उपदिशति । तत्र जीवः कर्मफलं मुङकते ईश्वरः अमृङ्क्ते । पन्चाप्रयः ये गृहस्थाः अभ्रिविदया द्वारा परत्य प्रारुवन्ति । "दे नचिकेत! भगवन्तं रथित्वेन शरीरञ्च रथत्वेनपर्यइति । बुद्धिमन्तः वदन्ति इन्द्रियाणि च तस्य रथस्य अश्वाः भवन्ति । तस्य साधनानि भवन्ति मार्गाः भोक्ता च आत्मेव इति" यः अविज्ञानवान् भवति सः दुटाश्ैः इव कुमार्ग नयति । यस्तु विद्धान् भवति तस्य तु मार्गः श्रयो भवति तथा समनस्कः शुचिश्च भवति तेन तत्पदं आप्नोति । अनन्तरं इन्दरियादिभ्यः आत्मनः विवेकः प्रदर्शितः यथा हि इनद्रियाणि अर्थेभ्यो श्रष्ठाणि भवन्ति । ततः मनः ततः आत्मा श्रेष्ठः तदुपरि कश्चिन्नास्ति । उत्तिष्ठ ! जाग्रत! प्राप्य वरान्निबोधत ! इति उपदेशं कृतवान् । ऋ = शलल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च द्वितीयाध्याये प्रथमा बही परान्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्परावङ्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमेक्षदावृत्तचक्ुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १॥ पराचः कामाननुयन्ति वाखास्तेमृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वाध्रुवमध्रुवेष्वह न परार्थयन्ते॥ २॥ येन रूपं रसं गन्धं शब्दान स्पर्शाश्च मेथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते। एतद्रैतत् ॥ ३॥ स्वमरान्तं जागरितान्तं चोभोयेनानुपर्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरोन शोचति ॥ ४॥ य इमं मध्वदं वेद् आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततोविलुगुप्सते। एतद्वैतत् ॥ ५॥ यः पूर्वं तपसोजातमग्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं योभूतेभिर्व्यपड्यत । एतदवैतत् ॥ ६॥ या प्राणेन संभवत्यदितिरदेवतामयी । गुहां प्रवय तिष्ठन्तीं या मृतेभि्व्यनायत । एतदवेतत् ॥ ७॥ ऋ = शल्लरनमत 1 (3 ~ 3 | श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अरण्योरनिहितोजातवेदा गभ इव सुमृतोगर्भिणीभिः । दिवेदिवेईयोजागृवद्धविष्मद्धिर्मनुष्येभिरभिः । एतद्ैतत् ॥ ८॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति । तं देवाः सरवेऽ्पितास्तदुनात्येति कश्चन । एतदवैतत् ॥ ९॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव परयति ॥ १०॥ मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पड्यति ॥ ११॥ अ्नुठमात्रः पुरुषोमध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानं भूतभव्यस्य न ततोविलुगुप्सते। एतद्वैतत् ॥ १२॥ अहुठमात्र पुरुषोज्योतिरिवाधूमकः । ईशानोभूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्रेतत् ॥ १२॥ यथोदकं दरे वृषं पर्वतेषुविधावति । एं धर्मान पृथक् परयंस्तानेवानुविधावति ॥ १४॥ यथोदकं शुद्धशुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । ऋ = शलल्लरवमतत 1 (3 ~ 3 | श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च एं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गोतम ॥ १५॥ इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्यायेपथमा वही ॥ द्वितीयाध्याये प्रथमवह्वीसारः प्रथमाध्याये आत्मपरमात्मनोः स्वरूपं ततप्रप्युपायश्च निरूपितम् । इदानीं अस्मिन्नध्याये बह्मपराप्तिवाधकानि वि्नकराणि सर्वाणीन्दरियाणि प्रदर्यं आत्मप्राप्तो विघ्नानि एव ज्ञातव्यानि ।ज्ञात्व एव तत्परित्यागेन ब्रह्प्रापतिसाधनानि प्राप्तुं शक्यानि इति प्रतिपाद्यते । तत्र आदौ परमेश्वरात् इन्द्रियाणि सृष्टाणिइति प्रतिपाद्य तानि च इन्द्रियानि विर्गनतुं योग्यानि नान्तः इति च प्रतिपायय अविद्वांसः लोकाः कामवश्ात् इन्द्रियमार्गेणैवगच्छन्तः नष्टो भवन्ति । विदवांसस्तावत् अतिविरलाः सर्वाणीन्दियाणि निरुध्य अन्तर्विद्यामानं आत्मानं प्यति । यः मनुष्यः जाग्रदवस्थायां स्वापावस्थायां च आत्मनः दारा ज्ञानी भवति । सः वृद्धिमान् सर्वदा शोकं न परप्रोति । अद्गुठपरिमितः पुरुषः शरीरे तिष्ठति यः स एव भूतं भविष्यच नियमयति। एतत् ज्ञात्वा विद्वान् न शोचति। ऋ = शलल्लरनमत 1 (3 ~ 3 बा श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च दितीयाध्याये द्वितीयवह्ी पुरमेकादशद्वारमजस्यावकरचेतसः । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते। एतदवैतत् ॥ १॥ सः शुचिषदसुरन्तरिक्षसदुहोता वेदिषदतिथिदुरोणसत् । नृषद्रसदतसब्योमसद् अजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत् ॥ २॥ उर्व प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्येवामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते॥ ३॥ अस्य विंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते। एतदवैतत् ॥ ४॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तुजीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितो ॥ ५॥ हन्त त इदं परवक्ष्यामि गुह्य ब्रह्म सनातनम् । चथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गोतम ॥ ६॥ योनिमन्येप्रपद्यन्तेशारीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७॥ ऋ = शल्लरनमत 1 (3 ~ 3 | "| श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च य एष सुपेषुजागरति कामं कामं पुरुषोनिर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्य तदेवामृतमुच्यते। तस्महटोकाः श्रिताः सरवे तदुनात्येति कश्चन । एतद्रैतत् ॥ ८॥ अग्निर्यथैकोभुवनं परविष्टरूपं रूपं प्रतिरूपोवभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मारूपं रूपं प्रतिरूपोवहिश्च ॥ ९॥ वायुरयथेकोभुवनं मरविषटरूपं रूपं प्रतिरूपोवभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मारूपं रूपं प्रतिरूपोवदिश्च ॥ १०॥ सूरयो यथा सर्वलोकस्य चक्षुःन लिप्यतेचाक्ुषर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मान लिमप्यतेलोकटुःखेन बाह्यः ॥ ११॥ एकोवशी सर्वभूतान्तरात्माणकं रूपं बहुधा चः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराःतेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२॥ नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामएकोबह्वां योविदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३॥ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्दश्यं परमं सुखम् । कथं नुतद्धिजानीयां किमुभाति विभाति वा ॥ १४॥ म = शल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकंनेमा विदयुतोभान्ति कुतोऽयमभ्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५॥ इति काठकोपनिषदि द्ितीयाध्याये द्वितीया वही ॥ दितीयाध्याये द्वितीयवह्कीसारः अयमात्मा अजन्यः अपरिच्छेद्यो विद्यते। एकादश्वरेः पुरं ध्यानमनुषठाय बन्धात् मुत्ति। अस्य आत्मनः स्थितिः पवित्रतमा भवति। मुक्तयनन्तरम् अयमात्मा अन्तरिक्षे तिष्ठति। ज्ञानिभिस्सह तिष्ठति। यज्ञे सोमरूपेण सः वसति। सः जलेऽपि उत्पद्यते। पर्वतेऽपि उत्पदयते। सः आत्मा उत्तमः इति

प्रशंसति। आत्मा हि प्राणमुन्नयति अपानमधो नयति। प्राणापानौ न जीवकारणं भवतः किन्तु आत्मेव ।प्राणापानावपि आत्मानमेव आश्रयेते इति उपदेशं कृत्वा यमः नचिकेतसमाह - हे नचिकेत! अहं परमात्मनः गृटस्वरूपमुपदिशामि इत्युक्तवा परमात्मनः स्वरूपमुपादिशत्। तथाहि- परमात्मा नाम यः पुरुषः न स्वपिति सर्वदा सर्व पश्यति स एव।स परमात्मा सर्वव्यापकः यथा अग्निः एक एव मुवनान्तर्गतः त्रिवृत्करणेन प्रवृष्टस्सन् सर्वत्र सङ्क्रान्तो भवति तद्वत् अयमपि । अयमेव सर्वनियन्ता स्वरात्तया सर्वाननियमयति। एतां परमात्मानं साक्षात्कृत्य सुखमनुभवति । ऋ = शलल्लरनमत 1 (3 ~ 3 | श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च द्वितीयाध्याये तृतीया वही ऊर्ध्वमूलोऽवाक्डाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रं तद्य तदेवामृतमुच्यते। तस्मिंलोकाः भरिताः स्वे तदुनात्येति कश्चन । एतदवैतत् ॥ १॥ यदिदं किं च जगत् सर्व प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्तेभवन्ति ॥ २॥ भयादस्याभिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्यधावति पञ्चमः ॥ ३॥ इह चेदाकदधो दं भाक्षरीरस्य विस्रसः । ततः सर्गषुलोकेषुदारीरत्वाय कल्पते॥ ४॥ यथाऽऽ तथाऽऽत्मनि यथा स्वपरेतथा पितृलोके । यथाऽप्सुपरीव ददृशेतथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावमुद्यास्तमयोच यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरोन शोचति ॥ ६॥ यु = शल्लरनमत 40 1 (3 ~ 3 बा श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च इन्द्रियेभ्यः परं मनोमनसः सच्मुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७॥ अव्यक्तातततुपरः पुरुषोव्यापकोऽलिङ्ग एव च । यं ज्ञात्वा मुच्यतेजन्तुरमतत्वं च गच्छति ॥ ८॥ न संद्दोतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पयति कश्चनैनम् । हदा मनीषा मनसाऽभिक्ो च एतद्धदुरमृतास्तेभवन्ति ॥ ९॥ यदा प्चावतिष्ठनतेज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्तेतामाहुः परमां गतिम् ॥ १०॥ तां वोगमिति मन्यन्तेस्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगोदि प्रभवाप्यय ॥ ११॥ नैव वाचा न मनसा प्राघं शक्योन चक्षुषा । अस्तीति बुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते॥ १२॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्वमावेन चोभयोः । म = शलल्लरवनमतत 41 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३॥ यद सर्व प्रमुच्यन्तेकामा येऽस्य हदि भरिताः । अथ मर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्ुते॥ ९४॥ यदा सव प्रमियन्तहद्यस्येह ग्रन्थयः । अथ मर्त्योऽमृतोभवत्येतावच्यनुद्ासनम् ॥ ९५॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्घानमभिनिःसृतैका । तयोरध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङन्या उत्कमणेभवन्ति ॥ १६॥ अहुठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मासदा जनानां हदयेसंनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्मवृेनसुञ्आदिवेषीकां पेर्येण । तं वियच्छुकममृतं तं विंदयाच्छुक्रममृतमिति ॥ १७॥ मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वाविद्यामेतां योगविधिं च कृत्सम् । बरहप्राप्तोविरजोऽभृद्रमृत्युरन्योऽप्येवं योविदध्यात्ममेव ॥ १८॥ सह नाववतु। सह नौभुनक्तु । सह वीर्य करवावहे । तेजस्विनावधीतमस्तुमा विद्विषावदे ॥ १९॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ मु = शल्लरनमत ः वेदाः उपनिषदश्च इति काठकोपनिषदि द्वितीयाघ्यायेतृतीया वही ॥ ॐ सह नाववतु। सह नौभुनक्तु । सहवीर्यं करवावदे । तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावदे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ तत् सत् ॥ द्वितीयाध्याये तृतीयवद्धीसारः अस्यां वल्यां परमात्मनः स्वरूपं विरोषेण प्रतिपादयति यमः नचिकेतसे। तत्र आदौ अश्वत्थवृक्षरूपेण ब्रह्मणः रूपणं क्रियते। तथाहि - अयं परमात्मा उरध्वमूलः अधड्शाखः भवति। तदु बरह्म अमृतं तदेव शुक्रं तदमृतमित्युच्यते। इदं सर्वं जगत् ब्रह्मणः एव उत्पद्यते स एव जगतः प्राणमूतो भवति। अस्य अग्निः तपति.सूर्वः तपति, तथा इनदरः, वायुः, मृत्युश्च धावति। यदि कशचित् मरणात् पूर्व ब्रह्मज्ञानी भवति तस्य पुनः जन्म न विद्यते अन्यथा तु पुनः पुनः संसार एव। दर्पणे यथा मुखाकृतिः भवति तद्देव बद्धो आत्मा ृष्टिगोचरो भवति। विद्वान पृथगुत्पद्यमानान् इन्द्रियान् द्वा न शोचति। कुतः इति चेत इन्द्रियेभ्यो परं मनः, मनसः सत्तवमुत्तमं, ततः महत्, महतः अव्यक्तमुत्तमं, तस्मात् परः पुरुषः तं ज्ञात्वा विद्वान् अमृतत्वमेति । एवं रीत्या परमात्मनः प्रकृतेः जीवात्मनः इन्द्रियाणाच्च स्वरूपं यथाकमं यमः नचिकेतसं उपदिष्टवान् । इदमेव उपनिषद् सारं इत्यपि उक्तम् । इदं सर्व श्रुत्वा नचिकेताः प्राप्त्ह्यविदयःदोषरहितस्सन् ब्रह्ममयोऽभत् । एवमेव अन्येऽपि आत्मज्ञानं संप्राप्य नचिकेतसमिव ब्रह्मलोकसायुज्यं पारुबन्तु इति कठोपनिषत् प्रतिपादयति इति शम् ।। ऋ = शलल्लरनमत 43 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च वोध्रश्नाः १ वाजश्रवाः कस्य पुत्रः? २ वाजश्रवाः किं यज्ञं अनुष्ठितवान् ? ३ यमः नचिकेतसे कति वराणि दत्तवान्? ४ जीवात्मनः उत्पत्तिः नास्तीति प्रतिपादको मनः कः? ५कं द्दषा सूर्यः तपति ? ३ाब्दावली नचिकेताः, जग्धतृणाः, अनन्दाः, शतायुषः, होवधिः, शाश्वतः, अशब्दम्,ऊरध्वंमूलः, विष्वक् । सन्दर्भयन्थः एकादशलोपनिषदः - 78 शाप 17178 5081८, ए ^ ^^ पाः - 2012 सहायकम्रन्थाः १ कठोपनिषत् शाङ्करभाष्यसदहितम् -गीतप्रेस् गोरखपुर- २०१५ २ कठोपनिषत् रामरङ्गशमां सितम, भारतीयविद्या प्रकाशनम् , वाराणसी - १९७९ बोधप्रशनोत्तराणि १ अरुणि महर्षः पत्रः । ऋ = शलल्लरनमत ४ 1 (3 ~ 3 श्वमहाविद्यालयः वेदाः उपनिषदश्च २ विश्वजित् यागः श्त्रीणि ४ न जायते भ्रियते वा विपश्चित् इति मन्त्रः । ५ परमात्मानं द्रा तपति । अभ्वासपरश्ाः १. प्रथमाध्यास्य प्रथमवछछयाः मन्त्रान् कण्ठस्थी कुरुत । २. कटठोपनिषदि विद्यमानानां धातूनां दशसु लकारेषु रूपाणि विलिख्य स्वभाषया वाक्यरचनां कुरुत । २. जीवपरमात्मनोः कस्सम्बन्धः द्वितीयाध्यायमनुसृत्य लिखत। ऋ = ललतम 45 1 (3 ~ 3